

Պատմութիւն Հայոց

Մուտք

Կիրք, որ ի բնութեան մարդկան՝ յայս հաստատեալ է խնամօք յարարչէն՝ քննասէր լինել իրաց ինչ անցելոց եւ կամ ի հանդերձեալն լինելոց:

Իսկ այսմ ոչ է հնար այլազգ հասու լինել եւ իմանալ, բայց թէ բազում աշխատութեամբ եւ յերկար ջանի:

Հիւծիլ եւ մաշել տաժանմամբ եւ յոյժ վաստակօք, զի թերեւս գտցէ ինչ պիտանացու, որ կարողն իցէ լնուլ զփափագս ըղձից խնդրողին,

Ընթանաբար երկօք եւ ոչ վարկպարագի անցանել ընդ պատմութիւնս ժամանակաց՝ ներքնոց եւ արտաքնոց:

Ակնարկելով եւ ազդեցութեան հոգւոյն, որ կարողն է իմաստնացուցանել զտգէտս եւ բանաւոր առնել զանբանս:

Կարող եւ ձեռնհաս զնա հաւատալ առանց երկմտութեան եւ թերութեան:

Որով եւ ամենայն ինչ ըստ կամաց նորա յօրինի եւ կազմի, երեւոյթքն եւ աներեւոյթքն:

Սրբապէս մտօք եւ անչարութեամբ մատուցանել զունկն վերին եւ ներքին աստուածայնոց բանից եւ գրոց պատմութեանց, որք կարող են հասուցանել զխնդրողն խնդրելոյն:

Քանզի եւ այս օրէնք են աստուածայինք, «Յուցանել հարանց՝ որդւոց, զի ծանիցեն, յազգ յայլ» <Սաղմ. Հէ 5>, որպէս մարգարէն Դաւիթ հրամայէ. զի յայս խրատեր մեծն ի մարգարէս Մովսէս զորդիսն Իսրայէլի եւ ասէր. «Խոկասցիս ի սոսա ի տուէ եւ ի գիշերի ի նստել ի տան, ի գնալ ի ճանապարհ, ի ննջել եւ ի յառնել» <Յես. Ա 8, Բ Օր. Զ 7, ԺԱ 19>: Եւ այսոցիկ՝ որք յօժանդակ են եւ ձեռն տան, յոլովք են յաստուածայնոց արանց, որք կենդանի արձան թողին զգիրսն յետ իւրեանց ամենայն ազգաց: Որպէս մեծն Եւսեբիոս զերկուս գիրսն եթող՝ զՔրովնիկոնն, սկսեալ ի նախնոյն Ադամայ, զիսթական անուանս նահապետացն, զոր գրեցին արտաքինքն՝ համեմատելով ընդ աստուածայնոց արանց պատմութիւնս, եւ բերեալ հասուցանէ մինչ ի գալուստն Քրիստոսի եւ այսր, զյոլովից ազգաց նահապետս եւ զթագաւորս. եւ զԵկեղեցւոյ պատմութիւնն, սկսեալ ի ծագմանէ արեգականն արդարութեան՝ զժամանակս թագաւորաց, եւ զառաքելոցն սրբոց քարոզութիւնս, եւ թէ ո՞ ի նոցանէ զինչ գործեաց, եւ յոր կողմն չոգաւ իւրաքանչիւր ոք, եւ կամ, թէ ո՞ յայլս վկայեցին. եւ զեպիսկոպոսաց սրբոց, եւ զերեւելի արանց զգործ եւ զքաջութիւն. եւ բերեալ հասուցանէ մինչեւ յաւուրս Կոստանդիանոսի բարեպաշտի եւ անդ դադարի: Եւ ապա մեծիմաստն

Սուրբատես կորովակի բանիք՝ սկսեալ ի սրբոյն Սեդրեստրոսէ Հոռմայ հայրապետէն եւ ի Կոստանդիանոսէ մեծէ, ածէ մինչեւ յաւուրս Թէոդոսի փոքու, զարարս եւ զգործս իւրաքանչիւր թագաւորաց եւ զեպիսկոպոսաց, եւ զառաքինեաց եւ զվատթարաց, զժողովելոց բազմաց եղելոց՝ պիտանեաց եւ խոտանաց, ընդարձակ եւ յաճախ պատմութեամբ աւարտէ:

Իսկ հայոց ազգի պատմագիրք յոլովք ցուցին աշխատութիւն. որպէս սքանչելի եւ կորովամիտն Ագաթանգեղոս, որ թարգմանի բարի հրեշտակ, որ եցոյց հրամանաւ մեծագոր եւ քաջ արքային Տրդատայ զհանգամանս իրաց եղելոց առ հայս ի ձեռն սրբոյն Գրիգորի Պարթեւի եւ խոստովանողի Քրիստոսի, զգործս նշանաց եւ արուեստից եւ սքանչելագործութեանց, եւ զպատճառս լուսաւորութեան Հայոց աշխարհիս, գեղեցիկ եւ պայծառ պատմութեամբ աւարտէ: Եւ զկնի նորա ամենահարուստն գիտութեամբ եւ մեծն իմաստութեամբ քան զյոլովս սուրբ այրն աստուծոյ Մովսէս Խորենացի, որ զՀայոց պատմութիւնն շարագրեաց բազմահանճար եւ յոգնադրուատ բառիք. համառօտ պատմութեամբ եւ ընդարձակ մտօք ի նախնի մարդոյն սկսեալ՝ զյոլովից ազանց իրս եւ զգործս եւ զարարս, բերեալ մինչեւ յաւուրս Տրդատայ եւ սրբոյն Գրիգորի եւ անտի մինչեւ ցկատարումն սրբոյն Սահակայ հայոց հայրապետի, եւ զողբսն ասացեալ ի վերայ աշխարհիս Հայոց՝ անդանօր դադարեցուցանէ: Եւ յետ նորա սուրբն Եղիշէ, որ պատմէ զքաջութիւն Վարդանայ, թռռին սրբոյն Սահակայ, եւ զընկերաց նորա, որք յուսովն Քրիստոսի զանձինս ի մահ եղին եւ պսակեցան ի Քրիստոսէ, եւ զարիական մահ սրբոց Յովսէփեանցն, եւ զկամաւ տալն զանձինս ի կապանս արքունի նախարարացն հայոց վասն յուսոյն, որ ի Քրիստոս, եւ զհամբերող նահատակութիւն սրբոցն Խորենայ եւ Աբրահամու, զոր ստուգութեամբ ցուցանէ այրն սքանչելի: Եւ ապա Ղազար Փարպեցի ճարտասան, սկսեալ յաւուրցն սրբոյն Սահակայ, գնոյն ոճ պատմէ: Եւ զկնի նորա Փաւստոս Բիւզանդ, որ զեղեալ իրս պատմէ Հայոց աշխարհիս ընդ պարսիկս եւ ի նոցանէ ընդ մերս: Եւ Հերակլն ի Սեբիոսէ եպիսկոպոսէ ասացեալ: Եւ Պատմութիւն սքանչելի առն Կորեան: Եւ Խոսրով: Եւ Ղեւոնդ երիցու Պատմութիւն, որ զոր ինչ գործեցին Սահմետ եւ արթողակալք նորա ընդ աշխարհս ամենայն եւ առաւել ընդ ազգս հայոց: Եւ Թովմայ վարդապետն, պատմագիր տանն Արծրունեաց: Եւ Շապուհ Բագրատունի: Եւ տէր Յովհաննէս կաթողիկոս Հայոց: Եւ Մովսէս Կաղանկատուացի, պատմագիր Աղուանից: Եւ Ուխտանէս եպիսկոպոս Ուռհայի, որ գրեաց զբաժանումն վրաց ի հայոց ի ձեռն Կիւրիոնի: Եւ Ստեփանոս վարդապետ մականուն Ասողիկ: Եւ Արիստակէս վարդապետ, կոչեցեալն Լաստիվերտցի: Եւ Մատթէոս վանաց երեց Ուռհայեցի: Եւ Սամուէլ քահանայ կաթողիկէին Անույ: Եւ ապա մեծիմաստ եւ հանճարեղ վարդապետն անուանեալն Վանական:

Որոց փոյթ եղել սոցա իւրաքանչիւր սրբոցս՝ գրով թողուլ զյիշատակ բարի զկնի եկելոցս յօգուտ լսողացն եւ ի վարձատրութիւն նոցուն սրբոցն՝ անջինջ լինել յիշատակ մինչեւ յօրն Քրիստոսի:

Իսկ մերս ձեռնարկութիւն մի՛ ումեք յանդգնութիւն համարեսցի, այլ առաւել բարեաց նախանձու գործ. զի հարկանեն զմեզ միտք մեր՝ ոչ տալ լռութեան զայսպիսի աղետ տարակուսանաց, զոր լուսք ականջօք մերովք եւ տեսաք աչօք, զի ի գլուխ ելին ամենայն սրբոց մարգարէութիւնք, որք յառաջագոյն գուշակեցին վասն նեղութեանցս, որ հանդերձեալ էր լինել եւ առ մեզ գործովք կատարեցաւ. զոր եւ ասաց փրկչին մեր եւ

աստուած տէր Յիսուս Քրիստոս, թէ՛ «Յարիցէ ազգ յազգի վերայ, եւ թագաւորութիւն՝ ի թագաւորութեան» <Մատթ. ԻԴ 7, Մարկ. ԺԳ 8>. եւ «Այն, ասէ, սկիզբն է երկանց» <Մատթ. ԻԴ 8, Մարկ. ԺԳ 8> յայտնութիւն որդւոյն կորըստեան, զոր երկնչիմք՝ մի՞ գուցէ երեւեսցի նա ի մերում աւուրս. զի գործք ամենայն, որ գործին այժմ, զնոյնն նշանակեն: Սէր ցամաքեալ, եւ անգթութիւն տիրեալ, աստուածպաշտութիւն նուազեալ, եւ անհաւատութիւն բարձրացեալ. սեղանք եւ պատարագք լռեալք, եւ քահանայք անողորմ ի սուր անկեալք. կանայք եւ մանկունք գերեալք, եւ արք դառնամահք լեալք. զի՛ զոր գուշակեաց այրն աստուծոյ սուրբն Ներսէս վասն ազգին նետողաց եւ աւերման աշխարհիս Հայոց, այժմ կատարեցաւ յազգէ, որ թաթարն կոչի. զի զբազում ազգս եւ զազիս ջնջեաց սա, զոր յիւրում տեղւոջն պատմեսցուք, եթէ տէր կամեսցի:

Բայց իւրաքանչիւր ոք յառաջին աշխատասիրացն եզիտ տեղի ինչ բունն հարկանելոյ, կամ թագաւոր երեւելի եւ կամ նահապետութիւնք ազգաց յայտնի: Բսկ մեր յայսմ յամենայնէ թափուր եղեալ. զի թագաւորութիւնն վաղ ուրեմն բարձեալ՝ Արշակունիս եւ Բագրատունիս, եւ իշխանք ոչ ուրեք երեւեալ Հայկազնի, բայց թէ ուրեք ուրեք դողեալք եւ թաքուցեալք յօտար աշխարհի. բայց միայն յոյս մի եղեալ առաջի՝ զաւուրս շնորհ եւ զխորհրդոյս զօրութիւն, զի յայսմ աւուր, յորում ձեռնարկեցաք ի սմա, տօն է զալստեան ամենասուրբ հոգւոյն ի վերնատունն ի դասս առաքելոցն՝ հրեղէն լեզուօք հրաշագարդեալ զնոսա ընդ տիեզերս առաքեաց՝ կոչել զամենեսեան ուռկանաւ աւետարանին ի կեանս անմահականս: Եւ մեք ի նոյն հոգի վստահ եղեալ, արկաք զանձինս յաշխատութիւն, որ ի վեր է քան զկար մեր: Վասն որոյ աղաչեմք զկնի եկեալսդ ոչ աղարտել զաշխատութիւնս մեր, որպէս անուամունք, եւ խնչել քթօք, եւ յօնօք պոստել, այլ զիջանել եղբայրաբար եւ ձեզ թողուլ յիշատակ ապագայիցն, զի Քրիստոսի աշակերտացն ամենայն ինչ հաւանութեամբ է, որպէս ուսանիմք ի գրոց: Այլ մեք բունն հարցուք զիրէս, զոր սկսաք, եւ ցուցցուք նախ զանուանս աթոռակալացն սրբոյն Գրիգորի՝ ի նմանէ սկսեալ մինչեւ առ մեզ սուղ ինչ համառօտիւք. զի լիցի սա մեզ արձան գերեզմանի. ոչ ըստ նմանութեան Արիստոտելեան քարին <Բ Թագ. ԺԸ 18>, այլ կենդանի, զի յիշեսցի ի սմա անուն Կիրակոսի:

Ա

Ամենայն գովեստից արժանի եւ յիշատակաւ բարեաւ հռչակեալ հայրն մեր հոգեւոր եւ ըստ աւետարանին ծնող սուրբն Գրիգորիոս՝ յետ լուսաւորելոյ նորա զՀայաստան աշխարհս աստուածգիտութեամբ եւ ամենայն ուղղափառ կարգօք եւ օրէնսդրութեամբ, եւ ձեռնադրելոյ եպիսկոպոսս աւելի քան զչորս հարիւր եւ երեսուն, զնալ եղեւ նմա եւ մեծի արքային Տրդատայ ի Հռոմ ի տեսութիւն նշխարաց սրբոց առաքելոցն Պետրոսի եւ Պօղոսի, եւ մեծ թագաւորին Կոստանդիանոսի, եւ սրբոյ հայրապետին Սեղբեստրոսի, զնել ուխտս եւ դաշինս ի մէջ իւրեանց: Եւ ընկալեալ մեծաւ պատուով սուրբն Կոստանդիանոս եւ մեծ հայրապետն աշխարհամուտ դրան՝ մեծարանս արարեալ սրբոյն Գրիգորի, որպէս խոստովանողի եւ առաքելաշնորհ վկայի Քրիստոսի, տան նմա պատիւ հայրապետութեան, որպէս աթոռակալին Պետրոսի. տան նմա եւ մասն ինչ ի նշխարաց առաքելոցն, եւ զահեակ ձեռն Անդրէի առաքելոյ, եւ այլ ընծայս բազումս եւ յԵրուսաղէմ զԳողգոթայ՝ զտեղի խաչելութեանն Քրիստոսի, եւ զսուրբ Յակովբն, եւ տեղի մի պատարագի ի սնարս սուրբ Յարութեանն: Ասեն՝ կախեաց կանթեղ մի սուրբն Գրիգոր ի վերայ գերեզմանին Քրիստոսի եւ

խնդրեաց յաստուծոյ աղօթիւք առանց զգալի լուսոյ լուցանիլ ի սուրբ պասեքի տօնին, որ լինի մինչեւ ցայսօր նշանն: Նոյնպէս եւ զմեծն Տրդատ մեծարեալ, որպէս վայել էր նորա քաջութեանն՝ արեամբն Քրիստոսի եւ հաւատովն, որ ի նա, դաշինս կռեալ, անքակ ունել զսերն ի մէջ երկուց ազգացս յետ նոցա:

Եհարց Կոստանդիանոս զսուրբն Գրիգոր. «Ո՞րքան ուրախութիւն է առաջի հրեշտակաց ի գիւտ այսքան մոլորեալ ոչխարաց»: Պատասխանի ետ. «Բազում յոյժ, բայց մի՛ ոչխար համարին աղամայինքս առ վերնոց բազմութիւն»: Եւ կայսրն ասէ. «Եւ փրկեալքս մի՛ վերջացուք հանդիսանալ ընդ նոսա եկաւորիլդ ձեր»:

Եւ հրամայեաց ամենայն քաղաքին խրախանալ զենամբ խաշանց: Եւ հրեայքն եւ հեթանոսքն, որք մնացեալ էին յանհաւատութեան, լուսնային յօրհնութեան աղէն, զի սուրբն Գրիգոր եւ Սեղբեստրոս աղ օրհնեցին: Եւ ասէ սուրբն Գրիգոր ցիրեայսն. «Դուք զթլփատութիւնն անթլփատութիւն արարիք հակառակ օրինացն»: Եւ ասէ. «Յանասնոցն, որք մատչին պատարագ աստուծոյ, կամ նուէր սրբոց, կամ յիշատակ ննջեցելոց, առանց օրհնութեան աղի, իբր զոհ հեթանոսաց է»:

Եւ այսպէս եկեալ յաշխարհս մեր՝ մեծաւ ցնծութեամբ եւ հոգեւոր ուրախութեամբ, մեծապէս զարդարէին զաշխարհս մեր ամենայն քրիստոնէական կարգօք: Եւ ի կենդանութեան իւրում ձեռնադրեաց զսուրբ որդին իւր զԱրիստակէս՝ եպիսկոպոսապետ Հայոց, եւ Վրաց, եւ Ադուանից. եւ ինքն բուռն հարեալ զմիայնակեաց կարգաց, զի ամենայնիւ պսակեսցի՝ առաքելականան, եւ մարտիրոսականան, եւ հայրապետականան, եւ միայնաւորութեամբն, որ առաւել ընտանեցուցանէ զմարդն աստուծոյ՝ անգրադապէս ընդ նմա խօսելով: Եւ յորժամ եկն Արիստակէս ի ժողովոյն Նիկիոյ, այնուհետեւ սուրբն Գրիգոր այլ ոչ ումեք երեւեցաւ: Կեցեալ ժամանակս յոլովս՝ հանգեաւ ի Քրիստոս, կալեալ զհայրապետութիւնն ամս երեսուն: Եւ զտեալ զնա հովուաց վախճանեալ, կարկառ քարի կուտեցին ի վերայ նորա:

Եւ յետոյ ազդեցութեամբ հոգւոյն եգիտ զնա ոմն Գառնիկ, այր ճգնաւոր եւ սուրբ, եւ տարեալ հանգուցին ի գիւղն Թորդան: Եւ յաւուրս Զենոնի կայսեր տարան ի նշխարաց նորա եւ ի սրբոց Հռիփսիմեանցն ի Կոստանդնուպօլիս. եւ արարեալ տապան արծաթի՝ եղին ի նմա զնշխարս սրբոցն. գրելով զիւրաքանչիւր անուանս ի վերայ, եղին ի մարմարեայ տապանի եւ կնքեցին մատանեալ: Եկաց ժամանակս յոլովս անյայտս ոչ գիտելով՝ ոյր ուրուք է, բայց զայս միայն, թէ սրբոց է:

Իսկ յաւուրս Վասիլ կայսեր եւ Աշոտոյ Բագրատունւոյ հայոց թագաւորի, յայտնի եղել այսպէս. Պատանի մի ըմբռնեալ յոգւոյ չարէ, մինչդեռ յաղօթս էր ի նմին եկեղեցւոջ, ուր կային նշխարք սրբոցն, վերացուցեալ դիւին զպատանին՝ ընկեց ի վերայ տապանի սրբոցն, աղաղակէր եւ ասէր. «Սուրբո՞ Գրիգորիոս՝ լուսաւորիչ Հայոց, մի՛ տանջեր զիս. եւ դու, տիկին Հռիփսիմէ, եկիր տանջել զիս. եւ դու, Գայիանէ, տանջես զիս»: Եւ զայս աղաղակէր ի բազում ժամանակս:

Եւ զայս լուեալ բազմութեանն՝ ազդեցուցին թագաւորին: Եւ հրամայեաց բանալ զտապանն: Եւ իբրեւ բացին, լոյս սաստիկ փայլատակեաց ի նշխարաց սրբոցն: Եւ հրամայեաց կայսրն զմարմարեայ տապանն պատել ոսկւով եւ գրել զանուանս սրբոցն

ի վերայ, զի ամենայն ոք գիտասցէ, թէ ո՛ր է տապանն: Ջայս ամենայն եկեալ ներքինի մի կայսեր, պատմեաց թագաւորին Աշոտոյ. եւ նորա լուեալ՝ ետ փառս աստուծոյ, եւ կարգեցին զօրն զայն տօն սրբոյն Գրիգորի, որ ի վեցերորդ շաբաթու աղուհացիցն շաբաթ օրն կատարի մինչեւ ցայժմ:

Իսկ սուրբն Արիստակէս բարուք հովուէր զհօտն, որ հաւատացաւ նմա, եւ յանդիմանէր անաչառութեամբ զոչ եկեալսն յուղղութիւն: Վասն որոյ Արքեպայոս ոմն, որ էր վերակացու կարգեալ Չորրորդն կոչեցեալ Հայոց, յանդիմանեալ ի նմանէ վասն չար գործոց իւրոց, պատահեալ նմա ի Ծովաց գաւառին, սպան զնա եւ ինքն երկուցեալ յարքայէն Տրդատայ՝ զնաց փախստական ի Տարսն Կիլիկեցոց: Զեօթն ամ կալեալ զեպիսկոպոսութիւն՝ մարտիրոսական մահուամբ փոխեցաւ առ Քրիստոս:

Եւ կացոյց փոխանակ նորա յաթոռ հայրապետութեան Տրդատ արքայ զերեց որդի սրբոյն Գրիգորի՝ զմեծն Վրթանէս, զեղբայր սրբոյն Արիստակիսի: Եւ ինքն սիրեաց զվարս միայնակեցութեան, որպէս զսուրբն Գրիգոր: Այնուհետեւ ընդ ժամանակս ժամանակս անյայտ լինէր ի զօրաց իւրոց, քառասնօրեայ ժամանակս ձգեալ պահօք եւ աղօթիւք: Եւ երթեալ զօրացն նորա՝ աղաչէին զնա ունել զթագաւորութիւնն: Իսկ նա ոչ հաւանէր՝ ասելով տիրանենգս զնոսա եւ առ աչս մարդկան ունել զաստուածպաշտութիւնն: Եւ նոքա երդմունս արարեալ եւ մուրհակս կնքեալ, սրբութեամբ ունել զքրիստոնէութիւնն եւ միամտութեամբ ծառայել նմա: Եւ նորա հաւանեալ կամաց նոցա, դառնայ յաթոռն իւր եւ ամենայն կարգաց առաքինութեան ինքն լինէր օրինակ:

Իսկ նոքա՝ տաղտկացեալք ի բարեպաշտութենէ նորա, խորհեցան նենգութեամբ սպանանել զնա: Եւ տարեալ զնա յորս զքօսանաց աղագաւ եւ հարեալ նետիւ՝ խոցեն զնա, իբր անգիտութեամբ: Եւ տեսեալ, եթէ ոչ մեռանի յայնմանէ, տան նմա դեղ մահու: Եւ այսպէս լուծին զնա ի կենցաղոյս, զա՛յն, որ թշնամիք իւր ոչ կարացին ստնանել նմա, որ հսկայաբար քաջութեամբ յաղթէր ամենայն պատերազմաց, որ անհնարինն էր համարեալ ուժով, որ համբաւ քաջութեան նորա ելեալ էր ընդ ամենայն տիեզերս, զնա՝ սպանին նենգութեամբ եւ յանձանց իւրեանց շիջուցին զբազմալոյս ջահն: Այսպէս հանգեաւ բարեպաշտ եւ աստուածասէրն Տրդատիոս, կալեալ զթագաւորութիւն զամս յիսուն եւ վեց:

Իսկ մեծն Վրթանէս՝ երթեալ առ Կոստանդին կայսրն, թագաւորեցուցանել զԽոսրով՝ զորդի քաջի եւ առաքինոյն Տրդատայ, զոր եւ արար իսկ, զօր բազում տուեալ յօգնականութիւն նմա՝ ընդդէմ կալ պատերազմաւ թագաւորին պարսից Շապիոյ:

Բայց Սանատրուկ, որ կողմանցն Աղուանից վերակացու կարգեալ էր ի Տրդատայ, իբրեւ լուաւ զմահ նորա, սպանանէ զսուրբն Գրիգորիս, զորդին Վրթանիսի, զեղբայր Յուսկանն՝ կապեալ զնա զագոյ ամեհի ձիոյ ի դաշտին Վատնեան, եւ ինքն երթայ առ Շապուհ արքայ պարսից, եւ ընդունի զձեւ թագաւորութեան, հատուածէ զաշխարհն ի Խոսրովայ:

Եւ Խոսրովու՝ բաւական համարեալ զմնացեալ աշխարհն իւր, ոչ ինչ փոյթ զպատերազմաց արարեալ, այլ խաղաղական կենօք կացեալ, հնազանդեալ խրատու մեծին Վրթանայ, փոխէ զԱրտաշատ քաղաք ի Դուին եւ տնկէ անտառս կաղնեաց

տեղի զբօսանաց. եւ թագաւորեալ ամս ինն՝ վախճանի բարեպաշտութեամբ: Եւ թագաւորէ փոխանակ նորա Տիրան որդի նորա:

Իսկ սուրբն Վրթանէս բարւոք կարգաւորութեամբ վարեաց զժամանակս կենաց իւրոց. թէպէտ բազում անգամ կամեցան սպանանել զնա նախարարքն, այլ աստուած ոչ ետ թոյլ այնպէս լինել, այլ խաղաղական մահուամբ փոխեցաւ առ Քրիստոս յոյսն ամենեցուն: Եւ թագաւորն Տիրան կացոյց փոխանորդ նորա զորդի նորա զսուրբն Յուսիկ, զեղբայր Գրիգորիսի Աղուանից կաթողիկոսի:

Բայց Տիրան ոչ ըստ իրաւանցն աստուծոյ վարէր զթագաւորութիւնն, այլ չար գործովք, զոր յանդիմանէր սուրբն Յուսիկ անաչառութեամբ: Իսկ Տիրան ատէր զնա, յետոյ եւ սպան զնա, այսպիսի պատճառաւ. Եղև յետ մահուան Կոստանդինի կայսեր, որդւոյ մեծի Կոստանդիանոսի, թագաւորէ հռոմայեցոց Ուրացողն Յուլիանոս. եւ առաքէ տախտակ մի, յորոյ վերայ նկարեալ էր պատկերն սատանայի եւ մերձ առ նմա Յուլիանոսին, դնել զայն յեկեղեցին հայոց: Եւ Տիրան առ երկիւղի նորա առնէ զհրամայեալն: Իսկ սուրբն Յուսիկ դիմադարձ եղեալ, ոչ տայր թոյլ մուծանել յեկեղեցին, այլ առեալ ի ձեռաց նորա՝ ընկեց յերկիր եւ, կոխան արարեալ ոտից իւրոց՝ մանրեաց զնա: Եւ բարկացեալ Տիրան, հրամայեաց ջալոտիւք հարկանել զնա մինչեւ մեռցի: Որ կալաւ զաթոռ եպիսկոպոսութեան ամս վեց:

Իսկ Տիրան կոչէ զմեծ քորեպիսկոպոսն Դանիէլ, ազգաւ ասորի, զոր կացուցեալ էր սրբոյն Գրիգորի տեսուչս գաւառաց, այր սուրբ եւ սքանչելագործ: Եւ նորա եկեալ՝ յանդիմանէ զնա սաստիկ անիծիւք վասն սպանման սուրբ քահանայապետին Յուսկանն: Եւ բարկացեալ Տիրան՝ հրամայեաց խեղդել զնա. եւ կատարեցաւ սուրբն մարտիրոսական մահուամբ: Եւ յետ այնորիկ կացոյց Տիրան յաթոռ քահանայապետութեան զՓառնէրսեհ ոմն, ոչ յազգէ սրբոյն Գրիգորի, այլ ի Տարօնոյ, ի զեղջէ Աշտիշատոյ, որ կալաւ զաթոռն ամս հինգ:

Եւ Շապուհ արքայ պարսից կոչէ զՏիրան առ ինքն խաբէութեամբ, եւ ի ճանապարհին կուրացուցանեն զաչս նորա ածղով, վրէժխնդրութիւն լեալ յաստուծոյ անիրաւ մահուանցն, զոր արար նա ընդ Յուսիկ եւ ընդ Դանիէլ: Եւ յետոյ խեղդեաց զնա որդի իւր Արշակ, որ թագաւորեաց ամս երեքտասան:

Եւ առնու զաթոռ թագաւորութեան նորա Արշակ հրամանաւ Շապուհոյ: Եւ եկին առ նա ամենայն նախարարք իւր եւ ամենայն եպիսկոպոսք աշխարհիս Հայոց, եւ խնդրէին ի նմանէ հայրապետ յարժանաւոր ցեղէ սրբոյն Գրիգորի: Եւ գտին մանուկ մի զեղեցիկ հասակաւ եւ բարւոք տեսանելով տեսոն, որում անուն էր Ներսէս, որդի Աթանագինի, որդւոյ Յուսկանն, զի էին նորա երկու որդիք, անուն միոյն Պապ եւ միւսոյն՝ Աթանագինէս: Եւ մինչ կենդանի էր Յուսիկն, ոչ ձեռնադրեաց զոր ի նոցանէ ի գործ ինչ եկեղեցոյ, քանզի չէին արժանիք: Եւ յետ մահուան նորա, ձեռնադրեն զնոսա ի սարկաւազութիւն բռնութեամբ: Իսկ նոքա թողեալ զգործ եկեղեցոյ, ուտելոյ եւ ըմպելոյ պարապեալք. եւ փոխանակ սաղմոսից եւ երգոց հոգեւորաց, գուսանօք եւ վարձակօք եւ բոզիւք շատանային:

Եւ յաւուր միում նստեալ յեկեղեցւոջն՝ յուտել եւ յըմպել կանամբք եւ մանկտիւք, հուր անկաւ յերկնից եւ այրեաց զերկոսեանն՝ նորանշան մահուամբ խայտառակեալ: Եւ

գաւուրս բազումս ի ներքս եկեղեցւոջն մնացեալ՝ ոչ ոք իշխէր մտանել եւ հանել արտաքս գղիս նոցա:

Բայց սքանչելին Ներսէս արժանի էր կոչմանն՝ յոր կոչէին գնա, զի էր նա այր արդար եւ սուրբ: Եւ էր նա զինուորեալ արքային Արշակայ, որ գտուսերն պողովատիկ ի սպասու նորա բարձեալ ունէր, որ եւ զանձն անարժան համարէր այնպիսոյ պատուոյ: Իսկ արքայն Արշակ հրամանս ետ ծերունի եպիսկոպոսին Փոստոսի՝ ձեռնադրել գնա սարկաւագ: Եւ ապա զօր բազում կազմեալ՝ առաքէ գնա ի Կեսարիա ի ձեռնադրել գնա հայրապետ: Եւ եկեալ անտի, լուսաւորէ գաշխարհս Հայոց զանագան կարգաւ՝ շինէր վանորայս եւ աղքատանոցս, եւ ժողովէր զուրուկս եւ զհալածեալս, եւ կարգէր դարմանս եւ ոռճիկս նոցա:

Բայց Արշակ ոչ ըստ իրաւանց աստուծոյ վարէր զթագաւորութիւնն, զի սպան նա զեղբորորդին իւր զԳնէլ եւ առ զկին նորա զՓառանձեմ: Անէծ գնա սուրբն աստուծոյ Ներսէս. այլ եւ թշնամիք եղեն նմա Շապուհ արքայն պարսից եւ Վաղէս կայսրն յունաց, որ յետ Յովբիանոսի բարեպաշտի: Եւ աղաչէ Արշակ զՆերսէս գնալ դեսպանութեան աղագաւ առ Վաղէս կայսր:

Եւ գնաց սուրբն Ներսէս խաղաղութիւն առնել ի մէջ երկուց թագաւորացն: Բայց Վաղէս, քանզի խմորեալ էր յաղանդն Արիոսի եւ Մակեդոնի, հալածիչ էր ուղղափառաց: Իբրեւ ետես զսուրբն Ներսէս եւ լուաւ, եթէ սքանչելագործ այր է, ասէ ցնա. «Բժշկէ՛՛ ա զորդի իմե,- քանզի հիւանդ էր մերձ ի մահ: Եւ ասէ սուրբն. «Եթէ ի բաց կացցես յանհանճար աղանդոյդ՝ ես բժշկեցից գնա»: Եւ յանձն առ ի բաց կալ. եւ աղօթեալ սուրբն, յարեաւ մանուկն յախտէն. եւ Վաղէս դարձեալ ի նոյն հերձուածս դարձաւ, եւ իսկոյն մեռաւ մանուկն:

Եւ Հրամայեաց արքորել զսուրբն ի կղզի անբնակ, յորում ոչ գոյր բոյս դալարւոյ, բայց միայն աւագ: Եւ յաղօթել սրբոյն՝ բղիսեաց աղբիւր բարեհամ, եւ ծովն ընկենոյր ձուկն եւ փայտ, եւ փայտն առանց հրոյ ինքնին լուցանէր, եւ այնպէս կերակրեալ լինէին զինն ամիս:

Իսկ Արշակ իբրեւ ետես, եթէ արքորեցաւ սուրբն Ներսէս, սկսաւ գործել մեծամեծ չարիս. շինեաց քաղաք մի եւ անդ ժողովեաց զամենայն չարագործս, եւ ասաց ոչ լինել իրաւունք, որ ոք գործիցէ զչարիս, եւ անկանիցի անդ: Եւ լցաւ քաղաքն անիրաւութեամբ, եւ անուանեաց Արշակաւան:

Իսկ Վաղէս կայսր չարամահ սատակեցաւ, զյաւիտենական գեհենին աստէն բերելով զօրինակ՝ հրկէզ եղեալ: Եւ առնու զթագն Թէոդոս մեծ հրամանաւ Գրատիանոսի. եւ անէալ զսուրբն Ներսէս յարքորանացն, առ իւր պահէր մեծաւ պատուով մինչեւ ի հաւաքումն ժողովոյն հարիւր եւ յիսնիցն որ ի Կոստանդնուպօլիս՝ վասն հոգեմարտին Մակեդոնի, յորում ժողովեալ էին Գրիգոր Աստուածաբան եւ Գրիգոր Նիսացի, եղբայր սրբոյն Բարսղի, եւ այլ բազում սուրբ հարք:

Եւ ապա առաքէ զսուրբն Ներսէս յաթոռ իւր: Եւ տեսեալ զանիրաւ գործսն Արշակայ՝ անէծ զԱրշակաւանն. եւ անդէն սատակեցան բնակիչք նորա չարամահ. եւ եղ գնա ի բանտի անել, եւ ինքն ձեռօք իւրովք սպան զինքն. որ թագաւորեաց ամս երեսուն:

Իսկ սուրբն Ներսէս աղաչեաց զմեծն Թէոդոս, եւ թագաւորեցոյց Հայոց զՊապ՝ գորդի Արշակայ: Իսկ Պապ՝ քանզի զագրագործ էր, յանդիմանէր զնա սուրբն Ներսէս, ետ նմա դեղ մահու եւ ելոյծ զարդարն ի կենցաղոյս: Եւ սուրբն ի մեռանելն իւրում կոչեաց զհօտն իւր եւ օրհնեաց զնոսա, եւ բազում ինչ մարգարեացաւ վասն ազգին նետողաց, եւ աւերման Հայոց աշխարհիս, եւ վասն նեոինն եւ նեղութեանցն, որ ի նմանէ ընդ աշխարհս ամենայն. եւ ապա հանգեաւ սուրբն մարտիրոսական մահուամբ՝ արտօսր բազում թողեալ հօտին իւրոյ՝ կալեալ զհայրապետութիւնն ամս երեսուն եւ չորս: Եւ յաջորդէ զաթոռն Շահակ ոմն ոչ ի նոյն ազգէ, այլ ի զաւակէ Ալբիանոսի ի Հարքայ, ի Մանազկերտոյ, ամս չորս:

Իսկ բարեպաշտն Թէոդոս՝ իբրեւ ետես զչարիսն, զոր գործեաց Պապ, կորոյս զնա ըստ իւրում անզգամութեանն. որ թագաւորեաց ամս եօթն: Եւ կացոյց մեծն Թէոդոս թագաւոր Հայոց զՎարազդատ ոմն յազգէ Արշակունեաց, զայր զօրաւոր եւ ուժեղ: Եւ յետ Շահակայ առնու զկաթողիկոսութիւնն Զաւէն, եղբայր նորա, ամս չորս:

Իսկ Վարազդատ խորհեցաւ ապստամբել ի Թէոդոսէ եւ ձեռն տալ ի պարսիկս: Եւ հալածեաց զնա Մանուէլ Մամիկոնեան, եղբայր Մուշեղայ քաջի սպարապետի Հայոց, զոր սպան Վարազդատ նենգութեամբ. եւ երթեալ յաշխարհն Յունաց, անդ վախճանեցաւ, կալեալ զթագաւորութիւնն ամս չորս:

Եւ յետ Զաւէնայ առնու զկաթողիկոսութիւնն Ասպուրակէս, եղբայր նոցին Շահակայ եւ Զաւէնայ, ամս հինգ: Եւ կացուցանէ Մանուէլ յաթոռ թագաւորութեանն զերկոսին որդիսն Պապայ՝ զԱրշակ եւ զՎաղարշակ, զոր փեսայացոյց ինքեան. որ թագաւորեցին ամս չորս:

Եւ ապա թագաւորքն յունաց եւ պարսից զաշխարհս Հայոց յերկուս բաժանեցին: Բաժնին յունաց տիրէր Արշակ հրամանաւ Արկաղեայ եւ Ոնորեայ, որդւոց մեծին Թէոդոսի: Իսկ արքայն պարսից Շապուհ կացոյց բաժնին իւրոյ թագաւոր զԽոսրով ոմն ի նոյն ազգէ: Եւ էր մարտ ի մէջ Արշակայ եւ Խոսրովու, քանզի իշխանքն, որ էին ընդ Արշակայ՝ առեալ զգանձս նորա, զնացին առ Խոսրով:

Իսկ Խոսրով՝ յետ մահուանն Ասպուրակիսի, նստուցանէ զսուրբն Սահակ յաթոռ հայրապետութեանն, գորդի մեծին Ներսիսի: Եւ յաւուրս յայտոսիկ էր հայրապետ Կոստանդնուպօլսի զարմանալին եւ պայծառ ջահն եկեղեցւոյ սուրբն Յովհան Ոսկեբերանն, որ լուսաւորէր զընդհանուր եկեղեցիս Քրիստոսի վարդապետութեամբ բանին կենաց: Սա զառաջինն յոմանց արհամարհեալ լինէր վասն ոչ սեպհական խօսելոյ ի բարբառն յունաց, զի ի հօրէ կողմանէ ասորի էր: Սա՝ յորմէ հետէ մկրտեցաւ, զինի ո՛չ էարբ, եւ ո՛չ ծիծաղեցաւ, եւ ո՛չ երդուաւ, եւ ո՛չ երդմնեցոյց զոք եւ ո՛չ զոք նզովեաց: Եւ յորժամ արքսրէին զնա, եհար զձեռն յեկեղեցին եւ ասաց. «Ողջ մնա՛, սուրբ եկեղեցի, բնակարան փառաց տեառն, եւ մի՛ մոռանար զաշխատութիւնս իմ, քանզի ի պարգեւացն, զոր ամի յաստուծոյ, յաւելի ի գանձս քո՝ զիրք ութ հարիւր եւ ճառք երկոտասան հազար»:

Սա եկաց հայրապետ հինգ ամ, եւ երէք ամ յաքսորս, եւ հանգեաւ ի Կոմանայ յիսուն ամաց:

Եւ թագաւորեալ Խոսրով ամս հինգ, հանէ զնա արքայն պարսից ի թագաւորութենէ եւ թագաւորեցուցանէ զՎռամշապուհ: Իսկ սուրբն Սահակ պայծառացոյց զեկեղեցին Քրիստոսի առաւել քան զամենեսեան զանազան կարգօք առաքինութեան եւ կանոնական օրինադրութեամբ:

Եւ ի ժամանակս սորա ծագեաց լոյս մեծ գիտութեան յաշխարհիս Հայոց, քանզի երանելին Մեսրոպ եկեալ առ սուրբն Սահակ, եթէ հնար ինչ իցէ ստեղծանել նշանագիր հայերէն լեզուի: Եւ եզիտ զնա առաւել եւս այնմ փափագող, քանզի ցայն վայր ոչ ունէին գիր հայերէն, այլ յոյն եւ ասորի գրով վարէին եւ նշանագրաւ: Եւ ծանուցանեն զխորհուրդն Վռամշապուհոյ թագաւորին: Եւ նա ասաց, թէ՛ «Մինչ էի ես ի կողմանս Ասորոց, ասաց ինձ ոմն եպիսկոպոս ասորի՝ Դանիէլ անուն, թէ՛ Ունիմ ես նշանագիր հայերէն լեզուին, ես անփոյթ արարի առ ժամն»: Եւ առաքէն զնախարար զոմն, Վրախճայ անուն, առ Դանիէլն խնդրել ի նմանէ զնշանագիրն: Եւ նա առաքէ ի ձեռն Հաբելի երիցու: Եւ իբրեւ տեսին՝ ուրախ եղեն, եւ սկսան ի հայ լեզու փոխել զամենայն գիրս աստուածաշունչս. բայց հաւեցեալ տեսին, զի ո՛չ էր բաւական սիղոբայսն ողջ ածել, եւ զշաղկապս եւ զբառս, սկսան դարձեալ ի հոգս մտանել վասն այնորիկ: Իբրեւ թափեցան յամենայն մարդկային հնարից, ապաւինեցան յայն, որ ամենայն ինչ հնարաւոր է նմա, աղօթիւք խնդրեալ ի տեառնէ՛ յանձն առեալ զպահոց պնդութիւն եւ զաղօթս: Իսկ այն, որ զկամս երկիւղածաց իւրոց առնէ եւ աղօթից նոցա լսէ, ոչ անտես արար զբարի խնդրուածսն: Երեւեալ Մեսրոպայ թաթ ձեռին հզօրին՝ գրելով ի վերայ վիմի. եւ ծանուցաւ զամենայն հանգամանսն, եւ յարուցեալ՝ ստեղծ զգիրն:

Եւ ժողովեն այնուհետեւ մանկունս բազումս եւ ուսուցանեն զբովանդակ աշխարհս, եւ բաժանեն զմանկունս մատաղս եւ քաջուսմունս, փափկաձայնս եւ երկարոգիս յերկուս, եւ կարգեն դպրոցս ասորերէն եւ յունարէն: Եւ ուսեալ մանկանցն այնոցիկ զամենայն իմաստասիրութիւնս՝ ներքինս եւ արտաքինս, եղեն թարգմանիչք ճշմարտութեամբ: Եւ թարգմանեցին զամենայն գիրս հին եւ նոր կտակարանաց, սկսեալ յառակացն Սողոմոնի՝ բովանդակեցին զամենեսեան:

Սորա ոչ միայն թարգմանիչք, այլ ե՛ւ վարդապետք ե՛ւ ուսուցիչք ե՛ւ մարգարէք պատմողք ապագայիցն:

Սորա լցեալք հոգովն սրբով, խօսողք լեզուաց ազգաց, եւ թարգմանողք յազգաց ազգաց, զբանս խրթինս յայտ ածողք, եւ խորային խօսից պարզ մեկնիչք:

Սորա սինք եկեղեցւոյ եւ ամրափակ պարիսպք որդւոց նորա, աշտանակք լուսատուք եւ ջահք բորբոքեալք՝ ընդհանուր ծաւալելով ընդ ոլորտս տիեզերաց:

Սորա աստուածաբանք բանին կենաց եւ արբուցիչք պասքելոց անձանց, զովացուցիչք տապոյ ջերմութեան բանսարկուին եւ ջեռուցիչք ցրտացելոց ի հաւատս:

Սորա երգեցողք ծիծռունք, տատրակք քաղցրախօսք եւ ողջախոհք, սրբութեան սիրիչք եւ աղտեղութեան անարգիչք:

Սորա մանկանց դաստիարակք եւ երիտասարդաց բարի օրինակք, կուսանաց զարդք եւ ամուսնացելոց օրէնք, ծերոց սփոփիչք եւ տկարաց մխիթարիչք, զլորելոց կանգնիչք

եւ մեղուցելուց դարձուցիչք, հեղգացելոց խթանք յարուցիչք եւ ժրացելոց ի նոյն յօժարացուցիչք, ուսման սիրիչք եւ ատեցողացն յանդիմանիչք:

Որոց վարդապետք եւ ուսուցիչք՝ սուրբն Սահակ եւ Մեսրոպ, եւ գլխաւորք յաշակերտացն՝ սուրբն Յովսէփ, եւ Յովհան, եւ Ղեւոնդ, եւ Սահակ, եւ Մովսէս Քերթողահայր, եւ Սամբրէ Վերծանող, նորուն եղբայր, Եզնակ եւ Կորիւն, սուրբն Եղիշէ, Դաւիթ փիլիսոփայ եւ Յովհաննէս, տէր Աբրահամ, Արձան, Մուշէ, Արձան, Խոսրով, Ղազար, եւ յետոյ Ստեփանոս Սիւնեաց եպիսկոպոս, եւ որ զգիրսն յարմարէր գեղեցիկ՝ Հռոփանոս Սամոստացի, եւ այլք բազումք, յորոց ոմանք եւ յեպիսկոպոսութեան աստիճան հասին, եւ այլք առաջնորդք ժողովրդոց կարգեալք: Եւ ի նոցանէ ոմանք ի վերայ թարգմանութեան եւ գիրս յինքեանց շարադրեցին, որպէս սքանչելին Մովսէս զՀայոց պատմութիւնն՝ ի խնդրոյ Սահակայ Բագրատունւոյ, եւ զՊատմութիւն սրբուհւոյ աստուածածնին եւ պատկերի նորա՝ ի խնդրոյ իշխանացն Արծրունեաց, եւ զՊէտքն՝ ի խնդրոյ Թէոդորի ումեմն, եւ զՆերբողեան սրբոց Հռիփսիմեանցն, եւ զՎարդավառին, եւ այլ ճառս եւ խօսս իմաստասիրականս: Եւ Կորիւն զՊատմութիւն սրբոյն Մեսրոպայ եւ այլ ժամանակաց: Եւ Եղիշէ զՊատմութիւն սրբոց Վարդանանցն, եւ զԳիրս կանոնացն, եւ այլ մեկնութիւնս գրոց սրբոց եւ զչարչարանաց փրկչին: Եւ Ղազար զգիրս իւր: Եւ Եզնակ խօսս յուրմէ երոզ յօգուտ լսողաց: Եւ Դաւիթ փիլիսոփայ զԳիրս սահմանաց եւ զԷակաց, եւ զՄեկնութիւն Արիստոտելի, եւ Ներածութեանցն Պորփիրի, եւ այլ հարցմունսս եւ պատասխանիս, եւ զնեբբողեանն սրբոյ խաչին, եւ ծննդեան տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Նմանապէս եւ Սամբրէ Վերծանող ասաց նեբբողեանս ի յաւուրն արմաւենեաց, ի գալուստն Քրիստոսի յԵրուսաղէմ յաւանակաւ: Եւ յետոյ մեծն Ստեփանոս Սիւնեաց եպիսկոպոս, բազում մեկնութիւնս գրոց սրբոց երոզ՝ աւետարանացն համառօտ, եւ Յոբայ, եւ Դանիէլի, եւ Եզեկիէլի, եւ զպատասխանիս թղթոյն Գերմանոսի պատրիարքի Կոստանդնուպօլսի:

Արարին եւ երգս շարականաց քաղցր եւ գեղեցիկ եղանակաւ եւ մեծ խորհրդով ծննդեանն Քրիստոսի եւ քառասնօրեայ գալստեանն ի տաճարն, մկրտութեանն եւ եկաւորութեանն ի Բեթանիա եւ յԵրուսաղէմ, մեծի շաբաթուն չարչարանացն եւ յարութեանն, համբարձմանն եւ յոգւոյ գալստեանն, խաչի եւ եկեղեցւոյ, եւ այլ տօնից տէրունականաց, եւ սրբոց ամենեցուն, ապաշխարութեան եւ ամենայն ննջեցելոց, պէսպէսս եւ զանազանս եւ անթիւս, որ մինչեւ ցայսօր պաշտի յեկեղեցիս Հայաստանեայց:

Իսկ սուրբ վարդապետն Մեսրոպ, իբրեւ ելից գերկիրս Հայոց ուսմամբ եւ թարգմանութեամբ, յանձն առնէ զամենայն կաթողիկոսին Սահակայ, եւ ինքն զնացեալ յԱղուանս՝ առնէ եւ նոցա նշանագիրս եւ վարդապետս թողեալ նոցա՝ զայ յաշխարհն Վրաց. առնէ եւ նոցա նշանագիրս ըստ տուելոյ նմա շնորհացն ի վերուստ: Եւ այնպէս զուարճացուցեալ զաշխարհս ամենայն անպայման խնդութեամբ, թողեալ եւ նոցա վարդապետս յիւրոց աշակերտացն, դառնայ ի Հայս եւ գտանէ զմեծն Սահակ թարգմանութեան պարապեալ:

Իսկ թագաւորն Վռամշապուհ՝ կալեալ զթագաւորութիւնն ամս քսան եւ մի, վախճանի բարւոք. եւ թագաւորէ դարձեալ Խոսրով, եղբայր նորա, ամ մի. եւ ապա Արտաշէս, որ եւ Արտաշիւր, թագաւորէ յետ նորա:

Ընդ այն ժամանակն թագաւորեաց յունաց բարեպաշտն Թէոդոս փոքր, որդի Արկադեայ: Եւ առաքէ սուրբն Սահակ զվարդապետն Մեսրոպ եւ զթոռն իւր Վարդան թղթով առ Թէոդոս կայսր, զի հրաման տացէ այնոցիկ, որ ընդ իշխանութեամբ նորա իցեն, ուսանել զգիրս հայերէնս, զի վերակացուք նոցա ոչ տային թոյլ ուսանել զգիրսն վասն նախանձու: Իսկ հեզն Թէոդոս մեղադրեաց զառաջինն, եթէ՝ Ընդէ՞ր յաստուոց եւ ոչ ի յունաց իմաստասիրաց, որ ի մերում քաղաքիս, խնդրէիք զգիրս: Եւ պատմեաց Մեսրոպ, եթէ կատարումն արուեստին ի շնորհաց հագւոյն եղեւ: Յայնժամ գոհացեալ զաստուծոյ բարեպաշտ թագաւորն, հրամայեաց պատուել զՄեսրոպ, իբրեւ զճշմարիտ եւ զիմաստուն վարդապետ: Նա եւ պատրիարքն Ատտիկոս եւ ամենայն ուխտ եկեղեցւոյն հանդերձ թագաւորան գրեցին զՄեսրոպ ընդ առաջին վարդապետս եկեղեցւոյ՝ ընդ Աթանասի եւ ընդ Գրիգորեանս, ընդ Բարսղի եւ ընդ Յովհաննու Ոսկերերանի:

Եւ զՎարդան արար ստրատելատ բարեպաշտն Թէոդոս: Գրեցին թուղթս եւ առ մեծն Սահակ, տալով նմա եւս պատիւ վեհագոյն:

Եւ հրաման ետ յիշխանութեան իւրում ժողովել մանկունս մտավարժս յուսանել զգիրսն, եւ դարմանք եւ ծախք յարքունուտ կարգեաց: Ետ հրաման եւ յաշխարհին Հայոց շինել քաղաք ի Կարին գաւառի, եւ անուանեաց զքաղաքն Թէոդուպօլիս, որ այժմ կոչի Կարնոյ քաղաք: Եւ եկեալ Մեսրոպայ՝ ուսոյց եւս զկէս ազգին, որ ընդ իշխանութեամբ Թէոդոսի:

Իսկ թագաւորն հայոց մանուկն Արտաշիր էր զազրագործ եւ զիճասէր, որ ոչ միայն ի զիշերի, այլ եւ ի տունջեան գործեր զգործն անարժան եւ խրատու սրբոյն Սահակայ ոչ լսէր: Վասն որոյ տաղտկացան ամենայն նախարարքն եւ եկին առ մեծն Սահակ, զի նովաւ հանդերձ ամբաստան լիցին պարսից արքային՝ ընկենուլ զԱրտաշիր յաթոռոյն: Իսկ սուրբն Սահակ ոչ առ յանձն ընկենուլ զգառն գայլոց: Եւ նոքա երթեալ առ արքայն պարսից Վռամ՝ ընկենուն զնա ի թագաւորութենէն. հանեն եւ զսուրբն Սահակ յաթոռոյն, զի ոչ հաւանեցաւ կամաց նոցա: Եւ ապա բարձաւ թագաւորութիւնն Արշակունեաց յետ Արտաշիրի, որ թագաւորեաց ամս վեց: Եւ տեւեաց թագաւորութիւնն Արշակունեաց ի Հայս ամս ՇԿԸ: Դադարեաց եւ քահանայապետութիւնն յարժանաւոր ցեղէ սրբոյն Գրիգորի, զի թեպէտ եկաց սուրբն Սահակ յետ այնորիկ ամս վեշտասան եւ լուսաւոր վարդապետութեամբ պայծառացոյց զաշխարհս, սակայն անարժան վերակացուօք եւ պարսիկ մարգպանաւ, որպէս զՎեհմիհրշապուհ՝ փոխանակ Արտաշիրի թագաւորին, եւ զոսոխասէրն Սուրմակ՝ փոխանակ սրբոյն Սահակայ, որ եկաց ամ մի: Եւ յետ Սուրմակայ Բրքիշու ասորի, վատթար քան զնա, ամս երիս: Եւ յետ նորա Շմուէլ եւս անպիտան ամս հինգ:

Իսկ սուրբն Սահակ աղօթից եւ վարդապետութեան պարապեալ: Եւ ապա եկեալ ամենայն նախարարքն հայոց՝ անկանէին առաջի սրբոյն Սահակայ, զմեղանս յանձն առեալ թողութիւն խնդրէին ի նմանէ եւ աղաչէին զնա՝ դառնալ ունել զաթոռ իւր, եւ նա ոչ հաւանէր նոցա: Եւ իբրեւ կարի ստիպէին, յայնժամ պատմեաց նոցա զտեսիլն, զոր ետես, եթէ ի տեսնէ եղեւ այդ՝ դադարել քահանայապետութեան ի ցեղէն սրբոյն Գրիգորի եւ թագաւորութեան ի տանէն Արշակունեացս եւ թէ մերձ յերեւումն նեռինն դարձեալ կանգնելոց է աստուած զթագաւորութիւնն Արշակունեաց եւ զքահանայապետութիւնն յազգէ սրբոյն Գրիգորի: Եւ ապա թոյլ ետուն նմա կեալ ըստ

իւրոց կամաց: Եւ արքայն պարսից զՎարդան մարգպան արարեալ Հայոց՝ տայ զաշխարհս ի ձեռս նորա:

Եւ սուրբն Սահակ՝ կալեալ զհայրապետութիւնն ամս յիսուն եւ մի, փոխի խաղաղական մահուամբ ի կարգս հրեշտակաց, տուեալ զաթոռն ցտորբն Մեսրոպ, որ եւ նա ի նոյն ամի ելից զկենցաղս՝ յիշատակ բարի թողեալ ապագայիցս, ի սկզբան առաջին ամի Յազկերտի պարսից արքայի, որդոյ Վռամայ երկրորդի: Եւ առնու զաթոռն սուրբն Յովսէփ աշակերտ նոցա:

Իսկ Յազկերտ արքայ բռնադատէր զամենայն քրիստոնէայս ուրանալ զՔրիստոս եւ դառնալ յօրէնս մագդեգանց, որում ոչ հաւանեալ զօրացն հայոց՝ դառնան ընդդէմ հրամանին, սպանանեն զմոզսն եւ զմոզպետսն, որ եկեալ էին աւերել զեկեղեցիս եւ բառնալ զհաւատս: Իսկ Յազկերտ՝ իբրեւ լուաւ զայն ամենայն, առաքէ զօրս բազումս, պատերազմել ընդ զօրացն հայոց, որոց գլխաւորք էին՝ սուրբն Վարդան եւ ընկերք իւր: Եւ պարսից աւերեալ զաշխարհս խաղացուցանեն ի գերութիւն ի խրատու ուրացելոյն Վասակայ զմնացեալ նախարարսն եւ զսուրբն Յովսէփ, եւ զՍահակ, եւ զՂեւոնդ, եւ զընկերս նոցա, եւ տան ի կապանս արքունի: Եւ յետ այնորիկ սպանանեն զսուրբն Յովսէփ եւ զնորին ընկերս, եւ զնախարարսն արգելուն ի բանտ մինչեւ յաւուրս Պերոզի արքայի, եւ ապա արձակեալք ի կապանաց ինամօքն աստուծոյ, խոստովանական անուն ժառանգեալք՝ դառնան յաշխարհս Հայոց:

Իսկ յետ մահուան բարեպաշտին Թէոդոսի կայսեր առնու զթագաւորութիւնն Մարկիանոս, որ արար զժողովն Քաղկեդոնի վեց հարիւր երեսուն եւ վեց եպիսկոպոսաց ի քակտումն ուղղափառ հաւատոյ, որ ելից զտիեզերս մինչեւ ցայսօր հայհոյութիւն նոցա:

Յետ սրբոյն Յովսէփայ առնու զկաթողիկոսութիւնն տէր Գիւտ ամս հնգետասան. որ խնդրեաց ի Դաւթէ փիլիսոփայէ զԲարձրացուցէքն: Եւ ապա Յովհան Մանդակունի ամս երկոտասան: Սա բազում կարգաւորութիւնս եմոյժ յեկեղեցի՝ կարգեաց քարոզս աղուհացիցն եւ զաղօթս նոցա զերրորդ ժամուն եւ զվեցերորդին եւ զիններորդին, եւ զեկեղեցոյ հիմնարկէքն, եւ ժամահարի, սկիւի եւ մաղզմայի, եւ գիրք, եւ կնունք, եւ խաչ օրհնել եւ պսակ, զայս ամենայն նորա կարգեալ է. այլ եւ առաջի Պերոզի արքայի համարձակութեամբ խոստովանեցաւ զՔրիստոս եւ ոչ երկեալ ի սպառնալեաց նորա, որ հրապուրէր ի բաց կալ ի Քրիստոսէ եւ ի հաղորդութենէն յունաց. եւ կատարեալ ամենայն առաքինութեամբ՝ փոխի առ Քրիստոս:

Իսկ յետ Մարկիանոսի թագաւորեաց Յունաց Լեւոն մեծ, եւ Պերոզ պարսից արքայ զՄանգնոս մարգպան արար Հայոց, ամս քսան: Յայսոսիկ աւուրս ժամանեաց Մովսէս Քերթողահայրն: Ի սոյն ժամանակի պայծառանայր յերկրի սքանչելի վարուք միայնաւորութեամբ սուրբ հայրն Թաթուլ՝ հանդերձ Վարոսիւ, եղբարք իւրով, եւ Թումայիւ աշակերտիւ: Եւ յետ Յովհաննու Մանդակունոյ առնու զկաթողիկոսութիւնն տէր Բարզէն ամս հինգ, յաւուրս Ջենոնի կայսեր:

Այս Ջենոն նզովեաց զժողովն Քաղկեդոնի, երկոտասան գլուխ նզովից կարգեաց ընդդէմ նորա: Չամանէ ասեն, թէ յաճախ ուտէր միս. եւ յաւուր միում յանչափ ուտելոյն քացախեալ յորովայնի նորա կերակուրն. յայնմանէ տաղտկացեալ՝ օրէնս եղ զերկու

շաբաթս բարեկենդանին ոչ ուտել միս, այլ պանիր, զոր Պանրուտայն անուանեն մինչեւ ցայսօր: Ասէն, թէ Յուլիանոս եկեալ ի Կոստանդնուպօլիս, հրամայեաց յամենայն կերակուրս վաճառոցն խառնել յարենէ զոհիցն: Եւ սուրբն Թէոդորոսն իմացոյց քրիստոնէիցն. եւ նոքա ասացին, թէ՛ «Մեզ չէ օրէն այս երկու շաբաթս միս ուտել, այլ պանիր»: Եւ զնոյն եղաւ Պանրուտէքն: Եւ յաւուրս սորա եգիտ Գառնիկ երանելի զնշխարս սրբոյն Գրիգորի ի Մանեայ այրսն, եւ հանգուցին ի Թորդան:

Եւ յետ Բարգենայ առնու զկաթողիկոսութիւնն տէր Սամուէլ ամս հինգ: Յայտոսիկ աւուրս պայծառանայր սուրբն Սիմէոն Սիւնական յԱղէքսանդրիայ, եւ Տիմոթէոս երէց ուղիղ հաւատով իմաստասէր, որ զամենարուեստ գիրսն գրեաց՝ հաւաքեալ զամենայն բանս աստուածայնոց արանց ընդդէմ ամենայն հերձուածողաց: Բայց Պերոզ արքայ պարսից կարի անմարդի բարս ունէր, վասն որոյ սպանաւ ի հեփթաղաց: Եւ թագաւորէ Վաղարշ եղբայր նորա: Սա զՎահան Մամիկոնեան, զորդին Հմայեկայ, մարգպան կարգէ: Այս Վահան պսակեաց զեկեղեցի զանազան իրօք եւ զալանս արգելական արար: Ի սորա աւուրս էր Ղազար Փարպեցի, ճարտասան եւ պատմագիր: Եւ յետ Սամուէլի առնու զկաթողիկոսութիւնն տէր Մուշէ ամս ութ:

Յետ Ջենոնի կայսեր առնու զթագաւորութիւնն Անաստաս, որ եւ սա ընդ Ջենոնի յուղղափառս գրեցաւ, զի կամեցաւ ժողով առնել ընդդէմ անօրէն ժողովոյն Քաղկեդոնի, հաստատել զուղղափառութիւն. եւ դեղակուր եղեալ մեռաւ: Եւ թագաւորէ յետ նորա Յուստինոս, այր տգէտ եւ անաստուած, որ ելից զերկիր արեամբ ուղղափառաց, զի եղ յաշտանակի զՔաղկեդոնին, եւ կոտորեալ հալածեաց զասողսն մի բնութիւն մարմնացելոյ բանին:

Յետ Վաղարշու՝ պարսից արքայի, առնու զթագն Կաւատ, եւ ապա Ջամասպ, եւ ապա Կաւատ:

Յետ Մուշէի առնու զկաթողիկոսութիւնն տէր Սահակ ամս հինգ. եւ ապա տէր Քրիստափոր ամս հինգ. եւ յետ նորա տէր Ղեւոնդ ամս երկու: Յաւուրս սորա արեգակն ամենեւին նուաղեցաւ, եւ սով սաստիկ եղեւ: Եւ ապա տէր Ներսէս ամս ինն: Յաւուրս սորա Եզրաս Անգեղացի, աշակերտ Մովսիսի եպիսկոպոսի Բագրեւանդայ, բազմացոյց զդասս ճարտասանաց. դառնայ եւ Մամբրէ եղբայր Մովսիսի ի Հայս, զորմէ ասեն երրորդ գրել փիլիսոփայ:

Յետ Յուստինոսի առնու զթագն միւս Յուստի[նի]անոս, քուերորդի նորա: Սորա էր կին Թէոդորայ ուղղափառ. եւ աղաչէր զայր իւր հաստատել զուղղափառութիւն: Եւ նա թէպէտ եւ կամէր, ոչ իշխեաց յահէ երկաբնակացն, որք սպառնային նմա մահու:

Եւ առ սա եկեալ չարախորհի հրեայ մի, ասաց, թէ՛ «Պարտ է զտեսանընդատաջն առնել ըստ ծննդեանն, զոր առնեն յոյնք, եւ ոչ ըստ յայտնութեան, որ ի վեցն յունվարի, զի մինչեւ ցայն վայր առաքելական դրութեամբն առնէին ամենայն քրիստոնէայք ի ԺԴ փետրվարի: Եւ կայսրն՝ հաւանեալ բանից անօրինին, առաքէ յԵրուսաղէմ առնել այնպէս: Իսկ երուսաղէմացիքն ոչ առին յանձն փոխել զսուրբ հարցն աւանդութիւնս, որ մինչեւ ցայն օր պահեալ էին:

Եւ հրամայէ կայսրն զօրավարին բռնութեամբ առնել եւ թէ ոք ընդդիմանայ՝ սպանանել: Եւ ամենեքեան ի մահ դիմեցին յաղագս ճշմարտութեան: Իսկ մարդասէրն աստուած ոչ եթող զյուսացեալսն իւր ընդ վայր, այլ ահեղ սքանչելեօք զարհուրեցոյց զյանդգնեալսն. աջ աստուածային երեւեցաւ ի սուրբ մատրանն, այլ եւ նշան ահեղ եւ հրաշափայլ յերկինս՝ արիւնատեսակ: Եւ զարհուրեալ յայնմանէ՝ դադարեցին ի խնդրոյն: Եւ ի գալ միւսոյ ամին՝ նոյն խոռովութիւն յուզէր, զի հրաման ետ սաստիւ կորուսանել զընդդիմացողսն. եւ նոքա առ հասարակ պնդեցան ի մահ, քան ի կեանս խղճիւ: Եւ տեսեալ բարերարին աստուծոյ զհաւատս մարդկան՝ այց արար հօտի իւրում, երեւեալ ամենասրբուհոյ աստուածածնին ի ծիրանի սեանն, ունելով ի գիրկս իւր զմանուկն Յիսուս. եւ ջուր բղխեալ ի սեանէ անտի, եւ որք օծանէին ի ջրոյ անտի, բժշկէին յիւրաքանչիւր ցաւոց: Եւ այսպէս դադարեցին յունայն խնդրոյն:

Եւ ի ժամանակս Յուստի[նի]անու խաւարեցաւ արեգակն ԺԸ ամիս, երեք ժամ լոյս տայր յօրն, եւ զայլն որպէս ո՛չ տիւ եւ ո՛չ գիշեր. եւ պտուղք տարւոյն այնորիկ ո՛չ հասան. եւ եղև ամենայն երկիր իբրեւ զբազմօրեայ հիւանդս: Եւ եղև մարդամահ տարածամ, որ բնաւ չէր լեալ. եւ նախ ի Կոստանդնուպօլիս սկսաւ. եւ մեռան յառաջին օրն հինգ հազար, եւ յերկրորդն տասն հազար, եւ յերրորդն հնգետասան հազար եւ ի չորրորդն ութուտասան հազար, եւ թուեցին մինչև երեք հարիւր հազար, որք մեռանէին ի հօրն: Ի մէջ ձեռացն բուշտ ելանէր եւ առժամայն մեռանէր. մտանէր մարդ ի տուն եւ տեսանէր զամենեսեան մեռեալ: Եւ նեխեցաւ քաղաքն, զի ոչ կարէին թաղել զմեռեալս. եւ տարածեցաւ ընդ ամենայն երկիր, եւ բազում քաղաքք անմարդ մնացին, բայց միայն Հեմս ապրեցան, զի ապաւինեցան ի գլուխն Յովհաննու Մկրտչին, որ կայր անդ: Հաշտեցան ընդ միմեանս Յուստի[նի]անոս եւ Խոսրով պարսից արքայ, եւ ծաղկէր ուխտ ամենայն քրիստոնէութեան ընդ ամենայն տիեզերս:

Իսկ Վահան Մամիկոնեան վախճանեցաւ բարւոք, յետ որոյ եկաց Վարդ, եղբայր նորա, ամս երիս, եւ յետ նորա պարսիկք մարգպանք ամս երիս. եւ ապա Մեծեժ Գնունի ամս երեսուն եւ չորս:

Իսկ յետ Ներսիսի առնու զկաթողիկոսութիւնն տէր Յովհաննէս ամս հնգետասան: Յաւուրս սորա մարդամահ սաստիկ եղև, սկսեալ յարեւմտից: Եւ յոստանին Հայոց նշան սքանչելի եղև, զի հուր բորբոքեալ այրէր զապարանսն համակարին պարսկի, որ վերակացու էր աշխարհիս: Իբրեւ ոչ կարէին շիջուցանել, ապաւինէին ի խաչն Քրիստոսի եւ աղաչէին զպաշտօնեայսն փութալ տանել զխաչն: Իբրեւ մօտ եղև նշանն փրկական, առժամայն շիջաւ բոցն. եւ տեսեալ ամենեցուն՝ փառաւորէին զփրկիչն Քրիստոս եւ գովէին զհաւատս քրիստոնէից, յոր եւ հաւատաց երանելին Մախոժ, որ վկայութեամբ կատարեցաւ ի Քրիստոս:

Եւ յետ Յովհաննիսի առնու զկաթողիկոսութիւնն տէր Մովսէս: Յառաջին ամի սորա սուրբն Մանաճիիր, որ անուանեցաւ Գրիգոր, ազգաւ ռաժիկ, մարտիրոսութեամբ կատարեցաւ:

Եւ յերրորդ ամի նորա լցեալ լինի ի ծննդենէն Քրիստոսի ամբ ՇԾԳ, եւ բովանդակեցաւ կանոնք երկերիւրեկին, զոր կարգեաց իմաստասէրն Անդրեաս, եղբայր Մանգնոսի եպիսկոպոսի, հրամանաւ Կոստանդնի կայսեր վասն լրմանցն զատկաց եւ այլ տօնից. զի իբրեւ լցաւ երկերիւր ամ, լրումն զատկին մարտի ԻԵ էր. եւ ի սկզբանն ապրիլի Դ.

եւ զի ոչ ի սկիզբն կարացին գնալ, զի յետ ԻԵ-ին ԳԺ-անն էր ապրիլի. եւ Թ լրմունք ի մէջ կային. եւ այնք աղագաւ սկսան շփոթել տօնք եւ ամենայն արիեստք տոմարականք:

Ապա հայրապետն Մովսէս ժողովեաց զիմաստունսն, որ էին ի ժամանակին, յորս էր եւ Աթանաս ի վանաց սուրբ Կարապետին, եւ կարգեցին, թուական հայոց, որով ուղղեցեն զգատիկ տեառն այլովքն հանդերձ: Բայց ոչ կարացեալ կալ ի ճշմարտութեան անսխալ գամս ինն: Իսկ ի տասներորդ թուականին Էաս ոմն անուն Աղէքսանդրացի, այր կորովի եւ իմաստուն, իբրեւ ետես զայնպիսի շփոթումն, որ յամենայն եկեղեցիս, ձայն արկեալ՝ առ ինքն հաւաքեաց զամենայն իմաստունս, որ յամենայն ազգաց. զԱդդէ՝ ի Գամրաց, զԳիգան՝ յԱսորոց, զԵլոզս՝ ի Յունաց, զՓենեհէս՝ ի Հրէաստանէ, զՅոհան՝ յԱրաբիոյ, եւ այլ արս երեսուն եւ վեց իւր նմանիս, եւ այլ բազմութեամբ, եւ յառաջ վարեալ զարուեստն Անդրեասի ՇԼԲ, այլ ի նոյն դարձաւ: Ապա կարգեցին զանտարակուսելի օրինակն, որ հինգ հարիւրեակն անուանի, բազմիմաստ եւ անսխալ, զլուիս եղեալ բոլորին զԴ-ն-ապրիլի, զի իբրեւ աւարտի ՇԼԲ ամն, այլ ի նոյն դառնայ: Եւ սկսան ուղղիլ ամենայն տօնք եւ արուեստք իրողութեան:

Բայց զԻրոն ոմն ի դրան Յուստի[նի]անոսի ոչ կոչեցին ի ժողովն. քամահանս վարկաւ անձին իւրում: Իբրեւ տարաւ Իլոզս իմաստասէր զօրինակն առ թագաւորն, սկսաւ Իրոն քննել մասունս հնգեկի եւ վեցեկի, որ ոչ երբք լեալ էր, զի հնգեակն եւ վեցեակն մասունք են՝ մին արեգական եւ միւսն՝ լուսնի. այլ նա զհակառակն արար, զի փոխեաց զապրիլի ԺԷ ի ԺԶ, եւ զԶ ի Ե. այն վեշտասանն չբերէ ինչ սխալ, այլ այն Զ-ն եղեալ ՂԵ կիրակի ածէ մեզ. իսկ այն Ե՝ նոցա շաբաթ՝ ըստ Իրոնի գործելեացն. եւ ընդ հրեայսն առնեն զգատիկն, եւ ի սուրբ ժողովոյն Նիկիայ նգովքն անկանին, որք օրինադրեցին ոչ առնել զատիկ ընդ խաչահանունսն:

Իսկ մեք ի միւս կիրակէն տամք եւ զերծանիմք ի նգովից, զի հայք ոչ ընկալան զթիւր օրինակն, որպէս եւ ոչ զժողովն Քաղկեդոնի՝ ընդ իշխանութեամբ պարսից գոլով: Զի յետ ութ ամի երեւեցաւ եղծումն իրացն:

Իսկ յետ Մեծեժայ մարգպանի պարսիկք տիրեն Հայոց ամս երեսուն եւ վեց: Ընդ ժամանակս ընդ այն վախճանի եպիսկոպոսն Վրաց. եւ եկեալ առ տէր Մովսէս, զի տացէ նոցա եպիսկոպոս: Եւ նա ձեռնադրեալ զոմն փակակալ իւրոյ եկեղեցոյն Կիրիոն անուն, տայ նոցա՝ հաւատացեալ ի նա, եթէ պահեսցէ զսէր եւ զմիաբանութիւն առ աթոռ սրբոյն Գրիգորի, զի մինչեւ ցայն վայր ի հայոց առնուին վիրք զձեռնադրութիւնսն:

Այս Կիրիոն՝ յետ վախճանելոյն Մովսիսի, ի բաց քեցեցաւ ի դաւանութենէ ուղղափառ եկեղեցոյն Քրիստոսի եւ զՔաղկեդոնի դաւանութիւնն խոստովանեցաւ, զի ի մանկութենէ խմորեալ էր յաղանդն՝ յաշխարհին Յունաց լինելով նորա, եւ ի ծածուկ ունէր զչարութիւնն, որպէս հուր ընդ յարդիւ թաքուցեալ, բայց ոչ իշխէր յայտնել ի կենդանութեանն Մովսիսի:

Զերեսուն ամ կալեալ զհայրապետութիւնն՝ տէր Մովսէս վախճանի եւ տայ զտեղապահութիւնն աթոռոյն ի Վրթանէս Քերթոյ: Իբրեւ ետես զթիւրութիւնն

Կիրիոնի՝ Մովսէս, Յուրտաւայ եպիսկոպոսն, ազդ առնէ Վրթանիսի, զի թերեւս կարասցէ ինչ օգնել մոլորեալ մտացն Կիրիոնի, առ որ բազում անգամ գրեաց աղաչանօք՝ ի բաց կալ յանհանճար աղանդէն: Իսկ նա ո՛չ միայն ո՛չ հաւանեցաւ գրելոցն, այլ եւ հալածեաց զՄովսէս եպիսկոպոս: Իբրեւ յաջորդեաց զաթոռ կաթողիկոսութեանն Հայոց տէր Աբրահամ, յետ Մովսիսի, նոյնպէս եւ նա գրեաց երկիցս եւ երիցս թուղթ՝ յիշեցուցանելով նմա զթիրութիւնն: Իսկ Կիրիոն պատճառէր ոչ այլ ինչ խորհել, բայց զոր նոքայն խորհին, եւ ասէր զՄովսէս զրպարտող նորին: Իսկ իբրեւ ասացաւ ժողով քննութեան լինել եւ տեսանել վասն այնր, յայտնապէս խոստովանեցաւ Կիրիոն զդաւանութիւնն Քաղկեդոնի:

Յայնժամ իբրեւ ետես Աբրահամ, եթէ ոչինչ օգտեցաւ, այլ առաւել յանամօթութիւն եկն, յայնժամ գրեաց թուղթ շրջաբերական առ վիճակեալս իւր, զի մի՛ ամենեւին հաղորդեցին ընդ վիրս՝ եկեղեցեաւ, կամ ուխտիւ, կամ ամուսնութեամբ, կամ այլ ինչ հոգեւորական իրօք, բաց ի վաճառէ իմեքէ՝ որպէս ի հեթանոսաց, զի մի՛ մարմնական ծանօթութեամբն ի հոգեւոր վնասս ընկղմեցին: Եւ յայնմ հետէ բարձաւ ձեռնադրութիւնն վրաց՝ որ ի հայոց, զի սկսան նոքա զյունօք թեւակոխիլ:

Զայս ամենայն ստուգութեամբ ուսուցանէ քեզ Ուխտանէս եպիսկոպոս, զի նա զամենայն լիով գրեաց, զթուղթսն եւ զպատասխանիսն, եւ զքաջախօսութիւնն Պետրոսի եպիսկոպոսի, որ պատգամաւոր էր տեառն Աբրահամու՝ առ Կիրիոն, զոր վիրք վասն համարձակութեան նորա՝ Գայլ կոչեցին զնա:

Յետ Յուստի[նի]անոսի կայսեր՝ միւս Յուստինոս, այր չար եւ պիղծ, որ զբազումս եսպան յուղղափառաց, եւ ինքն, եւ պատրիարքն Յովհան այսահարեալք մոլեգնէին եւ այնպէս սատակեցան: Եւ ապա թագաւորեաց Տիրեր եւ յետ նորա Մօրիկ:

Զսա ասեն ի Հայոց, յՕշական գեղջէ, եւ այլք՝ թէ ի Տարօնոյ. աղքատութեան աղազաւ երթեալ ի Կոստանդնուպօլիս եւ անդ ի դիպուածէ իմեքէ բարեբախտիկ եղեալ թագաւորեաց այսպիսի պատճառաւ:

Եղեւ մեռանիլ Տիրերի կայսեր, եւ մեծամեծքն ընդ միմեանս հակառակեալ՝ ոչ հնազանդելով միմեանց: Եւ էր մարտ անհնարին ի մէջ նոցա, որպէս թէ ո՛ր յաղթիցէ՝ թագաւորեաց: Իսկ պատրիարքն ի մէջ անցեալ համոզեաց զնոսա արկանել վիճակս, եւ ո՛ւմ հասանիցէ՝ նմա ունել զթագաւորութիւնն, եւ այլոցն հնազանդել: Եւ զայս (արարին) երդմամբ եւ ամենեցուն մուրհակաւ: Եւ էր վիճակն այսպիսի, ընդ լուսանալն բանալ զաւագ դուռն քաղաքին եւ զայր, որ պատահիցէ անդ, թեպէտ կարի յանարգաց իցէ անդ ի պալատն արքունի. եւ իշխանացն նստել ի միասին եւ յոյր գլուխ դիցէ զթագն, նմա ունել զթագաւորութիւնն: Հաւանեցան ամենեքեան եւ դադարեցին ի խռովութենէ:

Եւ իբրեւ եհաս ժամն ժամադրեալ, բացեալ զդուռն քաղաքին, տեսեալ զՄօրիկ առ դուրսն՝ բարձեալ ցօղուն ինչ առ ի վաճառել եւ լնուլ զպէտս իւր: Եւ յափշտակեալ զօրացն՝ տարան ի բաղանիսն եւ լուացեալ զնա, զգեցուցին նմա հանդերձս ազնիւս եւ տարան զնա յարքունիսն: Եւ իբրեւ ասացին նմա վասն որոյ կոչեցան՝ նա պահանջեաց ի նոցանէ զիրս եւ երդմունս, զի մի՛ սպանցեն զնա մնացեալքն ի թագէն: Եւ նոքա երդուան նմա սաստիկ, զի անհոգ լիցի յայնմանէ:

Բազմեալ էին ամենեքեան սնտոի յուսով, եւ իւրաքանչիւր ոք անձին իւրում ասէր, թէ՛ լիցի՛ : Կայր աթոռն եւ թագն ի վերայ նորա, եւ կօշիկքն հուպ առ նմին: Անց Մօրիկ ի մէջ, եւ առ զթագն ի ձեռս իւր եւ սկսաւ շրջել ընդ բազմեալսն: Իբրեւ եկն առ առաջինն՝ ուրախացաւ նա, բայց տրտմեցաւ երկրորդն, իբրեւ եթող գնա, դարձեալ կալաւ գնա տրտմութիւն եւ զընկերն նորա՝ ուրախութիւն: Եւ այսպէս ըստ կարգի, իբրեւ շրջեցաւ նա երկիցս եւ երիցս, տրտմեցոյց զնոսա եւ ուրախացոյց: Անց նստաւ նա ի վերայ աթոռոյն եւ եղ զթագն ի գլուխն իւր. եւ տեսեալ ամենեցուն՝ սխրացան: Բայց զի երդուեալ էին նմա, թէ՛ Յոյր գլուխ եւ դնիցես դու, մեք հնազանդիմք նմա, թոյլ ետուն նմա: Մատուցեալ պատրիարքն՝ ագոյց զկօշիկսն յոտս նորա եւ երկիր եպագ. նոյնպէս ամենայն մեծամեծքն երկրպագեցին նմա եւ ասէն. «Կեցցէ՛ արքայ Մօրիկ»:

Մա արար ժողով քննութեան վասն դաւանութեան Քաղկեդոնի. կոչեաց զվարդապետս Հայոց: Եւ չոգան Վրթանէս եւ Գրիգոր եւ այլ վարդապետք եւ ոչ ինչ օգտեցուցեալ զյոյնս՝ դարձան նզովելով: Առ սա ապաստանեալ նախարարացն Հայոց՝ փախուցեալք ի տէրութենէն Պարսից: Իսկ սա անմարդի բարս ցուցեալ՝ ոչ ընդարձակեաց նոցա, այլ եւ զկարգեալ ռոճիկսն յառաջին թագաւորացն արգել ի նոցանէ:

Ասէն զնմանէ, թէ՛ առաքեաց առ հայր իւր՝ թողուլ զպանդխտութիւնն եւ զալ վայելել ի փառս նորա, եւ թէ՛ ոչ՝ իւրատ առաքել նմա, որով կարասցէ վարել զթագաւորութիւնն:

Եւ երթեալ սպասաւորացն՝ գտին գնա, զի դարմանէր պարտեզ. եւ ասացին նմա զհրամանն արքունի: Նա պատասխանի ետ եւ ասէ. «Թագաւորի հայր ես ոչ վայելեմ»: Եւ ինքն սկսաւ զմեծամեծ կաղամբսն, որ ի պարտիզի անդ, արմատախիլ առնել, կտրել զգլուխսն եւ ծածկել ընդ հողովն, եւ զմանունսն փայփայել եւ յօրինել: Եւ արանցն տեսեալ զայն՝ համարեցան գնա բախած եւ թաղեալ ի բաց գնացին: Իսկ զոր ինչ արար նա, նոքա ոչ գիտացին: Եւ գնացեալ առ թագաւորն՝ պատմեցին զամենայն եւ զյիմարութիւնն, զոր գործեաց ի պարտիզին:

Իսկ Մօրիկ իբրեւ լուաւ, ծիծաղեցաւ եւ ոչ ինչ յայտնեաց, եւ կալեալ զմեծամեծսն՝ զորս կարծէր, թէ սատան են թագաւորութեան նորա, եբարձ զամենեսեան, զի մի՛ դաւ ինչ լիցին թագաւորութեան նորա, եւ զփոքունսն ի տեղիս նոցա կարգեաց: Եւ կոչեցեալ զարսն զայնոսիկ, զոր առաքեաց առ հայր իւր, ասէ ցնոսա. «Ա՛յս են իւրատք հօր իմոյ, զոր արար ի պարտիզին, եւ դուք ոչ իմացայք»:

Կէսք ասէն զսա յԱրփսուս գեղջէ Կապպադովկացոց, զոր յետոյ քաղաք շինեաց զօրավար Տիբերի:

Բայց Մօրիկ վասն խստութեան բարուց իւրոց ազգաւ եւ որդուովք ողորմատես մահուամբ կորնչի յիւրոց զօրաց. քանզի յարեան ի վերայ նորա զօրք իւր, որոց առաջնորդ էր Փոկաս, որ թարգմանի հուր, եւ սպան գնա, եւ ինքն թագաւորեաց ընդ նորա:

Եւ յետ Որմզդի արքային Պարսից թագաւորէ Խոսրով ձեռնտուութեամբ Մօրկայ: Աստանօր Սմբատ Բագրատունի բազում մարտս յարդարէր առաւել քաջութեամբ առ թշնամիսն Խոսրովայ, վասն որոյ պատուեալ զՍմբատ՝ տայ նմա զմարզպանութիւնն Վրկան աշխարհի: Եւ նա երթեալ գտանէ ազգս գերեալս ի Հայոց անդ, որ

Մագաստանն կոչի, մոռացեալ զլեզու եւ գոպրութիւն, զոր նորոգեալ Սմբատայ. եւ զՀաբել ոմն եպիսկոպոս տայ ձեռնադրել կաթողիկոսին Հայոց եւ կացոյց վիճակ աթոռ սրբոյն Գրիգորի:

Ի տասներորդ ամի տեառն Աբրահամու, եւ յԼԷ թուին հայոց եկին ի Հայս ասորիք, արք քաջաբանք, եւ կամէին սերմանել զաղանդն Նեստորի. եւ նզովեալ հալածեցին, բայց ոմանք ընկալան: Եւ նոքա թարգմանեցին նոցա գիրս սուտս՝ զԳօրտոսակ, զԿիրակոսակ, զՊօղոսի տեսիլն, զԱդամայ ապաշխարութիւնն, զԴիաթեկ, զՄանկութիւն տեառն, եւ զՍեբիոս, եւ զՃիռն օրհնութեան, եւ զանթաքչելի մատեանսն, եւ զաւետարանի մեկնութիւն զՄանեայ. եւ որ հաւատայ նոցա, նզովի յուղղափառաց:

Եւ յետ տեառն Աբրահամու առնու զկաթողիկոսութիւնն տէր Յովհաննէս ի Կոզովտէ, ի գեղջէ Բագարանէ, ամս քսան եւ վեց: Ոմանք ի պատմագրաց գերկոսեանն ի միում աւուր ասեն վախճանեալ՝ զԱբրահամ եւ զՅովհաննէս, եւ կէսք ոչ:

Իսկ Խոսրով Պարսից արքայ, իբրեւ լուաւ զմահն Մօրկայ, վրէժխնդիր եղեւ, զի դաշնադիրք էին միմեանց, եւ զբազում զաւառս յունաց աւերեաց: Առաքէ եւ զԽոռիան զօրավար իւր ի Պաղեստինէ, որ երթեալ պաշարեաց զսուրբ քաղաքն Երուսաղէմ եւ առ զնա, եւ կոտորեաց զբնակիչս նորա. գերեաց եւ զխաչն Քրիստոսի եւ տարաւ զնա ի պարսիկս: Գնաց բազում զօրոք ի վերայ թագաւորին Հերակլի. եւ ի նեղ արկ զթագաւորական քաղաքն Կոստանդնուպօլիս

Իսկ կայսրն Հերակլէս ձեռնտուութեամբ խաքանայ՝ խազրաց թագաւորի, զնաց յաշխարհն Պարսից, սպան զԽոսրով, դարձոյց եւ զսուրբ խաչն եւ առաքեաց յԵրուսաղէմ:

Զայս խաքան ծաղր արարին բնակիչք քաղաքին Տփլիսեաց. առեալ դդում մի՝ նկարեցին զպատկերն խաքանայ ի վերայ նորա կոյր, որպէս թէ աչք նոցա նեղ են եւ փոքր, եւ եղեալ զդդումն ի վերայ պարսպին հանդէպ նորա՝ սկսան նետաձիգ լինել: Իսկ նորա տեսեալ զայն՝ բարկացաւ յոժ, բայց զի ժամանակ ձմեռային էր, ոչ ինչ կարաց հատուցանել: Բայց ի գալ գարնան եկեալ պաշարէ զնա, եւ առեալ զքաղաքն՝ հրամայեաց կոտորել զարս եւ զկանայս եւ զմանկտի, եւ աւերեալ զքաղաքն, առեալ զինչս նոցա՝ զնաց ի քաղաքն իւր:

Իսկ յետ սպանման մարգպանացն Ճիհր Բուրգենայ, Ճիհր Վշնասպ Սուհենայ, Ճիհր Վդոն Միհրանայ, եւ այլ տաճկաստանեացն, Դաւիթ Սահառունի մարգպան լեալ ամս երեսուն: Յաւուր սորա ի ԿԲ թուականին եղեւ շինուած կաթողիկէին Սրենոյ:

Յետ տեառն Յովհաննիսի առնու զկաթողիկոսութիւնն տէր Կոմիտաս ամս ութ: Մա շինեաց զսուրբ տիկնոջն Հռիփսիմեայ զվկայարանն պաճառ եւ հրաշալի, զի խրթին էր առաջին շինուածն. գտանէ ի նմին զնշխարս ոսկերաց սրբոյն՝ կնքեալ մատանեաւ սրբոյն Գրիգորի եւ սրբոյն Սահակայ, եւ ոչ իշխեաց բանալ, այլ իւրով մատանեաւ կնքեալ՝ ամփոփէ անդէն, արարեալ էրգս շարականաց սրբոցն հայերէն այբուբենօք, որոյ սկիզբն է այս՝ «Անձի՛նք նուիրե՛ալք սիրոյն Քրիստոսի»:

Յետ Խոսարովու Պարսից արքայի առնու զթագաւորութիւնն Կաւատ: Սա արձակեաց ի գերութենէ զՎիրոյ կաթողիկոսն Աղուանից, զոր ի բանտի եղեալ էր հայր նորա: Եւ յետ Կաւատայ՝ Արտաշիր, եւ ապա Խոռեամ՝ հրամանաւ Հերակլի, եւ ապա Խոսարով, եւ յետ նորա Բորն եւ Ջարմանդուխտ. սոքա ամենեքեան սակաւակեացք, եւ ապա Յազկերտ:

Իսկ յետ տեառն Կոմիտասայ առնու զկաթողիկոսութիւնն տէր Քրիստափոր ամս երկու. եւ ապա Եզր ամս տասն:

Իսկ Հերակլի կայսեր եկեալ ի Կարնոյ քաղաք, ժողով արարեալ՝ կոչէ եւ զԵզր կաթողիկոս Հայոց: Իսկ նա ոչ տարաւ ընդ իւր արս իմաստունս, մանաւանդ զՅովհան վարդապետ Մայրավանեցի, որ յոյժ տեղեակ էր աստուածային գրոց: Երթեալ հաւանի աղանդոյն Քաղկեդոնի: Եւ տայ նմա պարգևս կայսրն զերիւ մասն Կողբայ եւ զաղսն բովանդակ: Եւ եկեալ (Եզրի) ի Հայս, փոխեաց զամենայն ուղղափառ կարգաւորութիւնս եկեղեցւոյ, եւ զընթերցուածն Յակոբայ եւ Կիրոյի, փոխանակ այնորիկ՝ զԱրտեմոնին եղեալ, զոր յանդիմանեաց սուրբ վարդապետն Յովհան, եթէ՝ Ընդէ ր սգիտաբար հաւանեալ եղեր, եւ լուծեր զբարութիւնսն, որ ի սրբոյն Գրիգորէ մինչեւ զայսօր պահեալ էր ի մէջ ազգիս հայոց: Իսկ Եզր փոխանակ զղջանալոյ՝ հալածեաց զսուրբն անարգանօք, Մայրագոմեցի կոչելով զնա:

Իսկ մի ոմն յաշակերտացն Յովհաննու, Մարգիս անուն, հերձուած յարոյց: Եւ Եզր համբաւեաց, եթէ Յովհաննու է հերձուածն, եւ զիրս շարագրեաց. եւ ընդ այլ հերձուածողացն բանս եղեալ՝ զբանս աշակերտի նորա Յովհաննու վերագրելով, զոր մի՛ ոք իշխեսցէ բամբասել զսուրբն:

Եւ երթեալ Յովհաննու ընտրեաց իւր տեղի լռութեան ի կողմանս Գետաբակս բերդոյ, եւ անդ դադարեալ՝ հանապազ ընդ աստուծոյ խօսելով:

Եցոյց աստուած եւ մեծ սքանչելիս վկայ լինել սրբութեան նորա. զի՝ Էր նորա էջ մի, որ սպասաւորէր զպետս նորա. պատահեաց նմա արջ մի եւ եկեր զնա: Եւ իբրեւ ասացին Յովհաննու, երթեալ ասէ ցարջն. «Որովհետեւ սպաներ զսպասաւորն մեր, արդ՝ փոխանակ նորա, դո՛ւ սպասաւորեա՛ մեզ»: Եւ երթեալ արջուն՝ սպասաւորէր ամենայն հնազանդութեամբ ի բեռնակրութիւնս եւ յամենայն ինչ ամս բազումս: Եւ յետ ժամանակաց պատահեալ որսորդաց՝ սպանին զարջն, կարծելով վայրենի զնա: Եւ իբրեւ տեսին եղբարք վանիցն՝ ընկեցին զնա ի խորափիտ մի:

Մինչեւ ցայսօր բնակիչք վայրացն երթան եւ առնուն հող ի տեղուջէն, յորում թաղեցաւ արջն. եւ լինի դեղ ամենայն ցաւոց անասնոց աղօթիքն Յովհաննու: Նոյնպէս եւ զերեզման սրբոյն դեղ է ամենայն ցաւոց եւ վտանգելոց, որք հաւատով ապաւինին յաղօթս սրբոյն:

Յետ Դաւթի Սահառունոյ լինի մարգպան Հայոց Թէոդորոս Ռշտունի ամս քսան եւ հինգ: Եւ յետ Հերակլի կայսեր թագաւորէ որդի նորա Կոստանդին:

Իսկ իբրեւ լցաւ ի ծննդենէն Քրիստոսի ամք ՌԺԸ, եւ հայոց թուականին ԿԷ, յայտնեցաւ ոմն սուտ մարգարէ հեթանոսաց, աղանդեալ ի Կերիխթոսէ եւ յարիանոսաց, Մահմետ անուն, իսմայելացի ազգաւ, յորդուցն Հազարու: Սա մինչդեռ վաճառականութեան

աղագաւ երթայր յԵգիպտոս, հանդիպեցաւ միայնակեցի միոջ, որում անուն էր Սերգիս Բիսիրայ՝ արիանոս աղանդով. յանապատին Սինայ: Մա ուսոյց Մահմետի զուտ աստուածաճանօթութիւն, գովեաց նմա զհին օրէնսն՝ զտուեալսն ի Մովսիսէ, եւ ասաց. «Եթէ լուիցես բանից իմոց, լինիս առաջնորդ եւ օրէնսդիր ի վերայ ազգին քոյ»:

Եւ գնացեալ Մահմետի զճանապարհս իւր՝ յանկարծակի եմուտ ի նա ոգի պիղծ, եւ անկեալ փրփրեցաւ: Եւ ընկերաց նորա տեսեալ զայն՝ կացին առ նմա մինչեւ սակաւ մի ուշաբերեցաւ, եւ ապա յարուցին զնա. հարցեալ զպատճառս այնպիսի մոլեգնութեանն, ասէր՝ Ի հրեշտակէ սրբոյ լինել զայն, եւ յղել զնա պատգամաւոր յազգն իւր: Եւ երթեալ ի քաղաք իւր՝ սկսաւ քարոզել, զոր ուսոյց նմա սուտ քրիստոնէայն:

Էին նմա հօրեղբարք գլխաւորք. նոքա հալածեցին զնա՝ սպառնացեալք մահու չափ, եթէ այլ այնպիսի բանս ինչ լսիցեն ի նմանէ: Եւ նա երթեալ ի տուն իւր՝ նստէր տրտում: Եւ մտեալ Ալի, որ էր նորա հօրեղբօր որդի եւ փեսայ, եւ հարցեալ զպատճառս տրտմութեան: Եւ նա ասացեալ, թէ՝ «Վասն զի զաստուած քարոզեցի նոցա, սպառնացան մահու ինձ»: Եւ ասէ Ալի. «Եկ երթիցուք, դարձեալ քարոզեսցուք. եթէ ընդդէմ դառնան մեզ, սպանցուք զնոսա սրով»: Զի այր զօրաւոր էր Ալի եւ արք զօրաւորք, որ ընդ նմա: Եւ իբրեւ սկսան քարոզել, եղեւ խռովութիւն յոյժ եւ պատերազմ. եւ պարտեցաւ կողմն Մահմետի, եւ փախստեայ զնացին ի փոքր Մադիամ, ուր էին ժողովեալ հրեայք երկոտասան հազար, զոր հալածեալ էր Կոստանդնի կայսեր: Եւ առեալ զնոսա Մահմետի, չոգաւ ի վերայ այնոցիկ, որ հալածեցինն զնա, եւ կոտորեաց զնոսա: Իբրեւ տեսին հրեայքն զյաջողուած գործոյն, կացուցին զնա իւրեանց առաջնորդ, յարեցան ի նոսա եւ այլ մադիանացիք. եւ քաղըրթ առաջնորդ, եւ եղեն բանակ մեծ, չոգան ի վերայ Պաղեստինի, հարին զօրսն հռոմոց, որք յափշտակէին զինչս վաճառականաց նոցա:

Եւ իբրեւ տեսին զյաղթութիւնն, չոգան ի վերայ տէրութեանն Պարսից, սպանին զՅազկերտ թագաւոր Պարսից. եւ դադարեաց թագաւորութիւնն Պարսից Մասանականն: Զայսու ժամանակաւ խաւարեցաւ կէս արեգականն. յարեզ՝ աշնան ամիս, մինչեւ ի քաղոց՝ ամարան ամիս: Ապա արձակեցին զօրս ընդ երիս կողմանս՝ մի ի Հոռոմ Յազ անուն եւ իւրատատու Յովել, որք կոտորեցին ի հռոմոց զԵօթանասուն հազար: Եւ ի Պարսից կողմն արձակեցին զՕթման ամիրայ, եւ զՄալիէ զօրավար: Նոքա հարին զՄիդիատ քսան հազարաւ, եւ զՄուշեղ սպարապետն Հայոց իւրով սպայիւն եւ տիրեցին բոլոր աշխարհիս Հայոց, Պարսից եւ Ասորոց, Եգիպտացոց, Մարաց եւ Պարթեւաց, սկսան շրջել զհաւատս նոցա, եւ նոքա ոչ հաւանեցան:

Իսկ մադիանացիք եւ հաւանեալքն նոցա խնդրեցին օրէնս ի Մահմետէ, եւ նա ետ նոցա օրէնս՝ յոյժ խայտառականօք: Ասաց՝ Մարմնաւոր լինել զարքայութիւնն ի վերայ երկրի, կերակուր պորտոյ, եւ ամուսնութիւն յետ յարութեանն, եւ կանանց կոյս մնացելոց հանապազ խառնակութիւն. ուսոյց եւ օրէնս հակառակ հնոյ եւ նորոյ օրինադրութեանց, իմանալ զանարժանս եւ խօսող զանուղղայս, խայտառակեաց մեծապէս ձաղանօք զուխտադրութիւնն աստուծոյ, որ առ Աբրահամ, զի գրեալ է. «Թլփատեսցի ձեր ամենայն արու ուրօրեայ» <Ծն. ԺԷ 11-12>: Իսկ սա օրինադրեաց յորժամ կամեսցի թլփատել, յորում հասակի եւ իցէ, Ո՛չ միայն զարս, այլ եւ զկանայս

անգամ. Եւ փոխանակ լուսաւոր մկրտութեանն, զոր ասաց տէր մեր Յիսուս Քրիստոս. «Եթէ ոք ոչ ծնցի ի ջրոյն եւ ի հոգւոյ, ոչ մտանիցէ յարքայութիւնն աստուծոյ» <Յովհ. Գ 5>, սա ասաց շանապագ գործել զչարիս եւ ջրով լոկով ողողանիլ եւ սրբիլ. եւ այլ բազում անարժանս եւ մոլեկան աւանդութիւնս եւ ծիծաղելիս: Սա եղև օրէնսդիր պատգամաբեր ամս եօթն, եւ կոտորեցին զԲզնունիս, զԱղիովիտ եւ զՏարօն:

Եւ Մահմետոս այս արգել գտարն, եւ բանիւ խրատու նորա հնազանդեցին զմեծ մասն տիեզերաց: Եւ անմոռաց երդմամբ կնքեաց մուրհակ Հայոց աշխարհիս՝ համարձակութեամբ ունել զքրիստոնէութիւն, եւ վաճառեաց նոցա զհաւատս նոցա՝ յամենայն տանէ առեալ չորս դրամ եւ երեք մոթ խորբալ, որ է ցորեան, եւ ձիատոպրակ մի եւ պարան մի մազէ եւ ձեռնարար մի: Իսկ ի քահանայից եւ յազատաց եւ ի հեծելոց ոչ հրամայեաց առնուլ զհարկն: Եւ ի տիրելն աշխարհաց՝ կոչեցան ամիրմումնիք: Եւ յետ Ի ամին Մահմետի կալան զիշխանութիւնն Իսմայելի Աբուբաքր, Օթման եւ Ամր ամս երեսուն եւ ութ:

Յետ Եզրի առնու զկաթողիկոսութիւնն տէր Ներսէս ամս քսան: Սա շինեաց զվկայարան սրբոյն Մարգսի, որ ի Դուին: Ի կոտորելն Իսմայելի զքաղաքն Դուին երկոտասան հազար՝ արեամբ կոտորելոցն ծածկեցաւ սուրբ սեղանն եւ աւագանն, եւ զայլսն գերեցին աւելի քան զերեսուն եւ հինգ հազար: Եւ զոսկերս սպանելոցն ամփոփեաց հայրապետն ի նոյն վկայարանի. շինեաց եւ զՎիրապն՝ զտեղիս սրբոյն Գրիգորի. շինեաց եւ զսուրբն Գրիգոր, զգարմացուցիչն տեսողաց, որ յետոյ աւերեցաւ ի տաճկաց:

Առ սա եկեալ ասորոց ուղղափառաց՝ խնդրէին ի սմանէ եպիսկոպոս. եւ նա պահանջեաց ի նոցանէ զրով խոստովանութիւն հաւատոյ, եւ նոքա ետուն նմա զայս բան. «Հաւատամք ի հայր եւ որդի եւ ի սուրբ հոգին. ի հայր, որոյ հայրութիւնն անհասանելի է, յորդի, որոյ ծնելութիւնն անբաժանելի է, եւ ի սուրբ հոգին, որ ի հօրէ ելանէ, եւ ընդ հօր եւ ընդ որդւոյ երկրպագի եւ փառաւորի», զոր եւ կցորդ արարել մինչեւ ցայսօր պաշտի յեկեղեցիս Հայոց յաւուր ճրագալուցի յայտնութեան տեառն: Եւ ապա ձեռնադրէ նոցա եպիսկոպոս զԱբդիսոյ:

Դեպ եղև սմա աշխարհաժողով բազմութեամբ ի տօնի վարդավառին լինել ի Բագուան: Եւ բազմացեալ էին երգք շարականաց յեկեղեցիս Հայոց, մինչեւ ոչ զիտել միոյ գաւառի երգեցող՝ զմիւսոյն: Եւ ասացին շարական վարդավառի հարցինն, եւ միւս դասն ոչ կարաց փոխել զնա. եւ փոխեցին բազում շարականս, եւ ոչ զայն եւս զիտէին: Ապա հայրապետն Ներսէս հաւանութեամբ ամենայն ժողովոյն ընտրեցին զպիտանին եւ զօգտակարն, զի յամենայն յեկեղեցիս յամենայն աւուր մի պաշտօն լիցի ըստ աւուրն խորհրդոյ: Եւ ընտրեցին արս իմաստունս, զի շրջեցին ընդ ամենայն աշխարհս Հայոց, եւ զնոյն կարգաւորութիւն հաստատեցեն, որ է մինչեւ ցայսօր:

Յետ Թեոդորոսի եկաց մարգպան Հայոց Համագասպ ամս եօթն: Եւ յետ Ներսիսի առ զկաթողիկոսութիւնն տէր Անաստաս ամս վեց: Սա կոչեաց առ ինքն զմեծ վարդապետն Անանիա՝ ի Շիրակ գաւառէ, այր բանիբուն եւ հանձարեղ, գիտող յոյժ ամենայն տոմարական արուեստից, զի կարգեցեն անշարժ տոմար հայոց, որպէս այլոց ազգաց: Զոր արարեալ մեծաւ ջանիւ, եւ մինչ կամէին ժողովով հաստատել, վախճանի սուրբն Անաստաս: Անփոյթ եղեալ իրն զկնի եկելոցն, այլ առաջին կարգան

վարէին: Ի հնգերորդ ամի Անաստասայ եղեւ շինուած կաթողիկէին՝ որ յաւանն Արուճ, զոր շինեաց Գրիգոր Պատրիկն, յորում մկրտի նահատակն Քրիստոսի Դաւիթ, ազգաւ պարսիկ, որ յառաջն Սուրբան կոչէր, եւ վասն վկայութեանն Քրիստոսի կախեցաւ զփայտէ ի Դուին:

Յետ Համագասպայ եղեւ մարգպան Հայոց Գրիգոր Մամիկոնեան ամս տասն, զոր սպանին խազիրք: Եւ Ներսէի Շիրակացի իշխան եկաց ամս երեք:

Զկնի Անաստասայ եկաց կաթողիկոս տէր Իրայէլ ամս վեց, եւ ապա տէր Մահակ ամս քսան եւ վեց: Սա չոգաւ դեսպանութեան աղագաւ առ Մահմետ զօրավարն Իսմայէլի, որ գայր ի կոտորել զազգս հայոց վասն ապստամբութեանն ի տաճկաց. եւ հասեալ ի Խառան՝ հիւանդացաւ հիւանդութիւն, որ եւ մեռաւ իսկ: Եւ դեռ չեւ եւս էր եկեալ Մահմետ ի Խառան՝ գրեաց զիր պաղատանաց, եթէ՝ «Ես եկի ընդ առաջ քո՝ աղաչել զերեսս քո վասն ազգին իմոյ, եւ ոչ ժամանեցի տեսութեան քո, զի որ ամենեցուն շտեմարանապետն է կենաց, կոչեաց զիս: Արդ՝ երդումն տամ քեզ զուխտադրութիւնն աստուծոյ, որ առ Աբրահամ եւ առ Իսմայէլ հայրն ձեր, զի մի՛ ինչ չար արասցես ազգիս իմոյ, եւ հարկեցես ձեզ. եթէ լուիցես աղաչանաց իմոց, եկեցես ի վերայ քո օրհնութիւնք իմ. իսկ եթէ ոչ լուիցես՝ անէծք ժամանեցես քեզ, եւ դարձուցէ աստուած զսիրտս զօրաց քոց ոչ առնել զկամս քո. յայս երկուցս զմինն ընկալ»:

Եւ իբրեւ եկն Մահմետ ի Խառան, ասացին նմա զամենայն, եւ ետուն նմա զթուղթն: Եւ իբրեւ ընթերցաւ, եհարց, եթէ՝ «Ո՞ր իցէ զերեզման նորա»: Եւ ցուցին նմա զտեղին, զի առ ժամայն էր վախճանեալ, եւ չեւ եւս էր թաղեալ: Եւ երթեալ վաղվաղակի՝ ըստ դենին իւրեանց՝ ողջոյն ետ մեռելոյն իբրեւ կենդանոյ: Եւ ասեն, եթէ մեռեալ մարմինն պատասխանի ետ, եւ ընկալաւ զողջոյնն իբրեւ զկենդանի: Եւ ասաց Մահմետ. «Ի գրոյ քումմէ ծանեայ զքեզ, այրդ աստուծոյ. արարից եւ կատարեցից զամենայն հրամանս քո»: Եւ վաղվաղակի էլոյծ զթշնամութիւն եւ ոստիկանս առաքեաց Հայոց՝ հարկ եղեալ ի վերայ նոցա, եւ ինքն դարձաւ յաշխարհ իւր: Եւ յետ Մահակայ առնու զկաթողիկոսութիւնն տէր Եղիայ:

Իսկ յետ Հերակլի առնու զթագն որդի նորա Կոստանդին: Ի սորա աւուրս եղեւ յարձակումն Իսմայէլի ընդ աշխարհս ամենայն: Եւ յետ նորա որդին իւր համանուն հօրն: Իսկ զիշխանութիւնն Իսմայէլի, յետ Աբուբաքրայ եւ Օթմանայ եւ Ամրի, առնու Մալիէ:

Իսկ զմարգպանութիւնն Հայոց յետ Ներսէի առնու Աշոտ, որ սպանաւ ի տաճկաց, ամս երիս: Եւ յետ նորա Ներսէի Կամսարական ամս երիս: Եւ յետ նորա Սմբատ Բագրատունի Բիւրատեան ամս քսան: Սա պատերազմեցաւ ընդ զօրս այլազգեաց ի Վարդանակերտն աւանի, եւ յաղթեաց քաջութեամբ ի Բագրեւանդ գաւառի: Ի ԺԳ ամի սորա Մահմետ զծովն Գեղամայ արձակեաց եւ առ զՍեւան. եւ ի ԺԶ ամի սորա Կասմ ամիրայ զիշխանսն Վասպուրականի կոտորեաց:

Եւ յետ Կոստանդինի կայսեր թագաւորեաց Յուստի[նի]անոս: Ի վերայ սորա յարեան նախարարքն իւր եւ հատին զքիթս նորա. եւ փախեաւ ի Խազիրս եւ առեալ անտի իւր կին եւ զօրս բազումս, գայ, դարձեալ թագաւորէ: Եւ յետ նորա առնու զթագն Լեւոն, եւ

յետ նորա Ափսիմերոս, եւ յետ նորա Յուստի[նի]անոս, եւ յետ նորա Փիլիկոս Վարդան, եւ յետ նորա Թէոդորոս, եւ յետ նորա Լեւոն:

Եւ զիշխանութիւնն Իսմայելի յետ Մաւեայ առնու Իզիտ, եւ յետ նորա Մրվան, եւ ապա Աբդլմելիք: Սա է, որ այրեաց զիշխանսն հայոց ի Նախճաւանի յեկեղեցւոջն: Եւ ապա որդի նորա Վլիթ, եւ ապա Սուլեման: Սա գԴարբանդ էառ եւ հրամայեաց քակել զպարիսպն. եւ մինչդեռ քակէին, գտին քար մի, յորում գրեալ էր՝ «Ես Մանկուն կայսր շինեցի զքաղաքի աշտարակս յիմոց գանձուց. ի վերջին աւուրս քակեսցի սա յորդոցն Իսմայելի եւ յիւրեանց գանձուց շինեսցի»: Եւ իբրեւ տեսին զքարն՝ դադարեցին եւ շինելոյ սկիզբն արարարին:

Եւ զկնի Սուլեմանայ առնու զիշխանութիւնն Օմառ: Սա գրեաց առ Լեւոն կայսր տեղեկանալ վասն քրիստոնէական ուսմանցս: Եւ կայսրն գրէ պատասխանի լի իմաստութեամբ՝ կարի ձաղելով զօրէնս նոցա: Եւ իբրեւ ընթերցաւ Օմառ, ամաչեաց զամօթ մեծ եւ սկսաւ զգարշելիսն ի բաց հանել յօրինացն իւրեանց, թէպէտ ոչ համարձակեցաւ զամենայնն եղծանել, սակայն բազում ինչ ուղղեաց յանկարգիցն, եւ այնուհետեւ բարեմտութեամբ կայր առ ամենայն քրիստոնէայսն, եւս առաւել առ ազգս հայոց: Եւ հրամայեաց զերելոցն դարձ առնել յաշխարհն Հայոց, յորում ժամանակի արձակեցաւ եւ Վահան Գողթան տէրն, որ վկայեաց յաւուրս շահի Հէշմայ, քանզի յետ Օմառայ առ զիշխանութիւնն Իզիտ, եւ ապա Շամ, եւ ապա Վլիթ, եւ զկնի նորա Մրվան:

Իսկ յետ տեառն Եղիայի առնու զկաթողիկոսութիւնն տէր Յովհաննէս Օձնեցի: Սա էր այր իմաստասէր եւ սուրբ, եւ վայելուչ հասակաւ մարմնոյն, եւ հոգւովն եւս առաւել զեղեցիկ: Զսա կոչեաց Հէշմ ի դուռն իւր, եւ վասն վայելչութեան երեսաց նորա մեծապէս պատուեաց զնա, քանզի խարտեալ ոսկի եւ արկեալ զմորուօք իւրովք՝ եմուտ առ նա: Եւ տեսեալ Հէշմայ զարմացաւ ընդ զեղեցկութիւնն եւ ասէ ցնա հեզութեամբ. «Վասն Քրիստոսին ձերոյ ասեն, եթէ կարի յոյժ հեզ էր եւ խոնարհ եւ զաղքատութիւնն առաւել սիրէր: Զայս յայտ առնեն եւ կարգք քրիստոնէից, զի որ նոցա առաջնորդքն են՝ զաղքատութիւն եւ զզձութիւնն առաւել մեծարեն քան զփարթամութիւն եւ զճոխութիւն: Իսկ դու ընդէ՞ր այդպէս զարդարեալ ես»:

Ասէ ցնա սուրբն. «Դու քան զճառայն քո առաւել ինչ ոչ ունիս, բայց միայն զթագոյ եւ զհանդերձոյ թագաւորական, եւ վասն այդորիկ երկնչին ի քէն եւ պատուեն զքեզ: Առաջին հարքն մեր նշանագործք էին եւ սքանչելի վարուք, վասն այնորիկ երկնչէին ի նոցանէ ընդ ձեռամբ անկեալքն եւ կատարէին զհրամանս նոցա դողութեամբ: Իսկ մեք այնպիսիք ո՛չ ենք, վասն այնորիկ զարդարիմք մեք ի հանդերձս եւ ի ձեւ, զի մի՛ արհամարհեսցին հրամանք մեր»: - Եւ մերկացուցեալ զկուրծս իւր՝ եցոյց նմա զմազեղէնն, զոր զգեցեալ էր ի ներքոյ հանդերձին երեւելոյ, եւ ասէ. «Ա՛յս է իմ հանդերձ»:

Եւ զարմացաւ արքայն եւ գովեաց զհաւատս քրիստոնէից, եւ ասէ ցսուրբն. «Խնդրեա՛, զինչ եւ կամիս, եւ արարից քեզ»: Ասէ հայրապետն. «Երիս իրս խնդրեմ ի քէն, որ քեզ դիւրին է տալ: Առաջինն այս՝ ի քրիստոնէից զոք մի՛ բռնադատեսցես թողուլ զհաւատս իւր, այլ յիւրաքանչիւր կամս թողցես. եւ երկրորդ՝ զազատութիւն եկեղեցւոյ ընդ հարկաւ մի՛ դնիցես եւ մի՛ ինչ առնուցուս յերիցանց եւ ի սարկաւազաց. եւ երրորդ՝ ուր

եւ իցեն քրիստոնէայք ի տէրութեան քում, համարձակութեամբ պաշտեսցեն
զպաշտօնս իւրեանց: Չայս գրո՛վ տուր մեզ, եւ ամենայն ազգ իմ ծառայեսցեն քեզ»:

Եւ վաղվադակի հրամայեաց գրել զիր ըստ խնդրոյ նորա, եւ կնքեաց մատանեալ
իւրով, եւ ետ նմա պարգես բազումս, եւ գումարեաց զօրս բազումս ընդ նմա, եւ
առաքեաց մեծաւ պատուով յաշխարհս Հայոց: Եւ նորա եկեալ հալածեաց զամենայն
յոյնս, որք էին յաշխարհիս Հայոց, եթէ վերակացուք եւ եթէ զինուորք: Եւ նոցա
փախուցեալք այնքան շտապով, մինչեւ զգանձս եւս անգամ ոչ ժամանեալ տանել ընդ
իւրեանս, այլ աստէն յաշխարհիս թաղեալք եւ զհանգամանս տեղոյն գրով ընդ
իւրեանս տարեալ:

Եւ սրբոյ հայրապետին զաշխարհս ընդ իշխանութեամբ Իսմայէլի նուաճեալ, ինքն
ժողով առնէ՝ ի Մանագլերս. կոչէ եւ զԱթանաս պատրիարքն Ասորոց: Եւ նա առաքէ
վեց եպիսկոպոս, եւ նզովէ զյուլիանիտսն եւ զպականացու ասողս ի Քրիստոս, եւ
զԲարշապուհ եւ զԳաբրիէլ բանսարկուս հայոց եւ ասորոց, եւ կանոնական
օրինադրութեամբ պայծառացոյց զեկեղեցի՝ ի բաց ընկեցեալ զդաւանութիւնն
Քաղկեդոնի, որ յաւուրցն Հերակլի կայսեր եւ Եզրի կաթողիկոսի ունէր անկարգութիւն
աշխարհս Հայոց: Կարգեալ զընթերցուածն սրբոյն Յակոբայ եւ Կիրիլի եւ զամենայն
տօնսն՝ որպէս կարգեալ էր սրբոյն Գրիգորի. եւ տօնեցին ի ԻՇ դեկտեմբերի ամսոյ
Դաւթի մարգարէին եւ Յակոբայ առաքելոյն, զոր յայլ ազգս ծննդեան տեառն տօնէին.
Եւ երգեաց շարական հարցին՝ «Մեղաք յամենայնի եւ զպատուիրանս քո ոչ պահեցաք.
արդ խոստովանիմք առ քեզ», որ մինչեւ ցայսօր պաշտի յեկեղեցիս հայոց, սկսեալ ի
ՃԶԵ թուականէն մինչեւ ի ՈՂ թուականս, որ այժմ յաւուրս մեր է: Եւ այսպէս
կարգաւորեալ զաշխարհս ամենայն առաքինութեամբ, եւ ինքն վարդապետութեան եւ
աղօթից պարապեալ: Շինէ եւ եկեղեցի մեծ ի գիւղն իւր Օծուն, որ հուպ է առ քաղաքն
Լօռէ, եւ իւր ընտրեալ տեղի բնակութեան սակաւ մի ի բացեայ ի գիւղէն՝ անդ
դադարէր:

Եւ եղև օր մի, զի յաղօթս էր սուրբն, երկու վիշապք ահագինք յարձակեցան ի տեղին,
ուր կայանքն էին առաքինոյն. եւ տեսեալ պաշտօնէին նորա՝ զարհուրեցաւ,
աղաղակեաց առ սուրբն օգնել: Եւ սուրբն կնքեաց ընդդէմ նոցա, եւ առժամայն
քարացան, եւ են մինչեւ ցայսօր. եւ ջուր բղխեաց ի պորտոյ վիշապին, եւ բժշկութիւն է
ամենայն օձահարի, որք հաւատով ապաւինին յաղօթս սրբոյն: Եւ կալեալ
զհայրապետութիւնն ամս մետասան, հանգեալ ի Քրիստոս պարկեշտ վարուք:

Եւ յետ նորա առնու զկաթողիկոսութիւնն տէր Դաւիթ ամս երեքտասան: Սա էր
յԱրամունեաց ի Կոտայս գաւառէ. սա փոխեաց զաթոռն ի Դունայ յԱրամօնս՝ շինեալ
եկեղեցի եւ տուն բնակութեան հայրապետական, զի նեղեցաւ նա յոճրագործ ազգէն
Մահմետի: Եւ յետ նորա եկաց կաթողիկոս տէր Տրդատ ամս քսան եւ երեք: Սա էր
յՕթմսոյ գեղջէ, այր պարկեշտ եւ սուրբ, եւ փայլեալ ամենայն առաքինութեամբ: Եւ
յաւուրս սորա դադարեցին հէնքն Իսմայէլի: Եւ յետ նորա եղև կաթողիկոս միւս տէր
Տրդատ ամս երեք: Եւ ապա տէր Սիոն ամս ութ: Տէր Տրդատ ի Դասնաւորից ի Բուոյնից
եւ տէր Սիոն ի Բագաւանէ: Սա առ ոտամբն Սիմն կոչեցեալ լերին զցամաքեալ
աղբիւրն հսկմամբ աղօթից դարձեալ բղխեցոյց:

Իսկ յետ Լեւոնի կայսեր թագաւորէ որդի նորա Կոստանդին: Սա կոչեցաւ Կաւալինոս, այսինքն՝ Թրքաժողով. զի զօրն տաճկաց բանակեալ էին առ ափն Ալիս գետոյն, հրամայեաց թրիք ժողովել եւ արկանել ի գետն: Եւ նոցա տեսեալ՝ ահաբեկ եղեն, կարծեցեալք անթիւ լինել զօրացն, եւ փախեան ի նմանէ: Պատմի, թէ ի միում ատուր զկնի միմեանց հինգ առիժ սպանեալ սորա: Սա զԿարնոյ քաղաք էառ, եւ յետ երկու ամի շինեաց զնա Իգիտ ամիրայ:

Յետ Մրվանայ առնու զիշխանութիւնն Իսմայելի Աբդլայ, եւ յետ նորա միւս Աբդլայ, այր ժանտ եւ արծաթասէր, զոր կոչէին զնա ազգ իւր Աբդլդանգի, այսինքն է՝ հայր դանգի կամ ծառայ դանգի, զի ըստ լեզուին հազարացոց՝ այսպէս կոչի. զի զդանգ առաւել սիրէր քան զաստուած: Սա շինեաց զԲաղդատ: Սա բազում չարիս անցոյց ընդ աշխարհս Հայոց հարկապահանջութեամբ եւ յափշտակութեամբ, եւ այնքան նեղեաց, մինչեւ զմեռելոցն ի կենդանեացն պահանջել զհարկս: Եւ հատաւ զիւտ արծաթոյ յաշխարհէս Հայոց, եւ կոտորումն եղէ Քաղանու, Մրենոյ, Թալնայ, ուր սպանան ոգիք եօթն հարիւր եւ գերեցան հազար եւ երկու հարիւր: Եւ Մուշեղ Մամիկոնեան եւ Մամուէլ այլովք ազատօքն Հայոց կոտորեցան յաւուրս զատկացն յիսմայելացոց:

Յայսմ ժամանակի եւ թուականիս հայոց ՄԻԲ էր Ստեփանոս դրան երեց, որ բանիբուն ճանաչիւր, եհաս ի կատարումն ամենայն իմաստասիրական եւ գրամարտիկոս արուեստից՝ հանդերձ հոգեւորական առաքինութեամբ: Էին եւ վարդապետք աշխարհիս Հայոց ընտրեալք եւ լուսաւորք՝ տէր Եփրեմ եւ Անաստաս եւ Խաչիկ եւ Դաւիթ Հոռոմայրեցի, եւ մեծն իմաստասէրն Ստեփանոս Սիւնեցի, աշակերտ Մովսիսի, զոր ի վերագոյնն յիշատակեցաք, որ թարգմանիչ եղէ ի յունականէն ի հայ լեզու, եւ ի վերայ թարգմանութեանն արար եւ երգս հոգեւորս քաղցր եղանակաւ՝ շարականս եւ կցուրդս եւ այլ երգս. արար եւ մեկնութիւն համառոտ՝ աւետարանացն, եւ քերականին, եւ Յոբայ, եւ «Տէր, եթէ շրթանցն գիշերոյ»:

Ասի վասն սրբոյն Ստեփանոսի, թէ ի մանկութեանն վարժ եւ կիրթ էր գրովք սրբովք: Հանդիպի նմա հակաճառ ասպետն Սմբատ՝ երկաբնակ այր: Եւ թողեալ զնա յանհաւանութեան՝ զնաց ի Հոռոմս. եւ գտեալ անդ միայնակեաց մի ուղղափառ՝ դադարեաց առ նմա եւ ուսանէր ի նմանէ: Եւ լուեալ Սմբատայ, գրէ առ թագաւորն հոռոմոց, թէ Ստեփանոս հերժուածող, որ հայիոյէ զդաւանութիւնդ ձեր, այդր դադարեալ է առ այս անուն միայնակեցի: Եւ յոյժ ցասուցեալ թագաւորն՝ ինդրէ զնա ի դուռն: Եւ իսրատ ետ նմա միայնակեացն ասել զինքենէ, թէ՝ «Մուրացիկ եմ թափառական»: Եւ լուեալ զայն կայսերն՝ շիջաւ ցասումն բարկութեան նորա: Եւ գտեալ համարձակութիւն Ստեփանոսի աղաչեաց զկայսրն բանալ նմա զարկեղս գրոց սրբոց: Եւ գտեալ մատեան մի ոսկետիպ սակս հաւատոյ՝ մատոյց առաջի կայսերն եւ ընթերցեալ զայն, յէ զնա ի Հոռոմ քաղաք՝ բերել անտի երիս գիրս՝ համաբարբառս այնմ գրոց, յաղագս ճշմարիտ հաւատոյ, զի զաշխարհն յայն կրօնս դարձուցեն:

Իսկ նորա զգրեանն ի Հոռոմայ առեալ՝ անփոյթ զիրաման ինքնակալին արարեալ, գայ ի Դուին քաղաք՝ զիւր աշխարհն նոքօք լուսաւորել: Եւ ձեռնադրէ զնա տէր Դաւիթ եպիսկոպոս Սիւնեաց, ի ինդրոյ Քուրդոյի եւ Բարգենի իշխանաց Սիւնեաց: Եւ զմի ամ կալեալ զաթոռն, սպանեալ եղէ ի պոռնիկ կանանց ի Մոզն գաւառի. զորոյ զմարմինն առեալ բերին յԱրկազան սենեակն, եւ անտի ի Թանատաց վանս փոխեցին ի հանգիստ:

Եւ բերեալ զգրեանն երանելոյն Ստեփանոսի ի Հռոմայ յեպիսկոպոսութիւնն Սիւնեաց, յերբեակ դասու եպիսկոպոսացն Հայոց կարգեցաւ:

Իսկ միայնակեաց ոմն, Նոյ անուն, տեսանէր ի տեսլեանն, զի Ստեփանոս զգոզն արեամբ լի առաջի Փրկչին ունէր եւ ասէր. «Տես, տէր, զայս, զի քո են դատաստանք արդար»: Եւ ազդեալ միայնակեացն ի գաւառն զգալ բարկութեանն եւ բողոքէ կալ յաղօթս:

Եւ ահա խաւար ի վերուստ անտեսանելի կալաւ զՄոզանն սահման, եւ զաւուրս քառասուն շարժեցաւ վայրն, եւ խորասոյգ եղեալ ընկղմեցան կենդանոյն ոգիք իբրեւ տասն հազար: Վասն այնորիկ Վայոյ ձոր անուանեցաւ մինչեւ ցայսօր ժամանակի: Եւ բազում բժշկութիւնք լինին ի նշխարաց նորա, որք հաւատով ապաւինին ի բարեխօսութիւն սրբոյն, ախտացելոց ի պէսպէս ցաւոց եւ ի հիւանդութեանց. զի աստուած զփառաւորիչս իւր փառաւորէ աստ եւ ի հանդերձելումն տայ զպատրաստեալ բարիսն, «գոր ակն ոչ ետես եւ ունկն ոչ լուաւ եւ ի սիրտ մարդոյ ոչ անկաւ» <Ա. Կոր. Բ 9>:

Եւ ապա տէր Եսայի, յԵղապատրուշ գեղջէ, կոչէ շնորհօքն աստուծոյ ի պէտս ժողովրդեան իւրոյ ի քահանայութեան եւ յեպիսկոպոսութեան կարգէ ի հայրապետութիւն արժանապէս ամս երեքտասան: Եւ յետ վախճանի նորա Իպնոսկլ կողոպտէ զեկեղեցին, եւ բազում կաշառօք յաջորդէ տէր Ստեփանոս ամ մի: Սա էր ի Դունայ: Եւ յետ նորա տէր Յովաբ ամ մի. սա էր յՈստանէն ի կուրապաղատէն: Եւ զկնի նորա տէր Սողոմոն ամ մի. սա էր ի Մաքենցաց վանիցն՝ ձերացեալ յոյժ: Եւ յետ նորա տէր Գեորգ ամս երիս, որ Խոյլ-Որբուկն կոչէր. սա էր յԱրագածոտանէ: Եւ յետ նորա տէր Յովսէփ ամս մետասան. սա էր յԱրագածոտանէ ի բնակչաց սրբոյն Գրիգորի:

Իսկ յետ Կոստանդնի կայսեր առնու զթագն Լեւոն, եւ յետ նորա Կոստանդին եւ Եռինէ մայր իւր: Ի սոցա աւուրս կանգնումն եղեւ պատկերացն ի Հռոմ:

Եւ եղեւ սոցա տեսանել տապան մի մեծ մարմարեայ, եւ զարմացան, եւ հրամայեցին բանալ զտապանն, եւ գտին գրեալ ի նմա, թէ՛ «Ձի՞նչ օգուտ է ծածկելոյ զիս, զի յաւուրս Կոստանդեայ եւ Եռինեայ, մօր նորա, տեսանելոց է արեգակն զիս»: Եւ յետ տասն ամի ի միասին թագաւորելոյ՝ ընկէց զմայրն իւր Կոստանդին եւ ինքն թագաւորեաց ամս հինգ: Եւ յետ նորա թագաւորեաց Նիկիփոր: Յաւուրս սորա երկու եղբարք Սահակ եւ Յովսէփ իսմայելացիք կատարեցան վկայութեամբ ի Քրիստոս ի Կարնոյ քաղաք յարաց ի ԺԵ: Եւ յետ նորա թագաւորեաց Միքայէլն: Յաւուրս սորա սով սաստիկ եղեւ ընդհանուր: Յաւուր միում ի քաղաքին Կարնոյ գտին մեռեալ երեք հազար: Եւ յետ նորա Լեւոն: Սա զպատկերսն ընկէց եւ շինեաց զԲիւզու եւ զԱրկադուպօլիս:

Իսկ յետ այրելոյ զիշխանսն հայոց ի Նախճաւանի, յետ յիսուն եւ չորս ամի Հայոց մարզպան եղեւ Աշոտ Բագրատունի ամս եօթն եւ տասն. եւ յետ նորա Սմբատ ամս քսան եւ երկու. եւ յետ նորա Աշոտ Սսակերն ամս քսան. եւ ապա Սմբատ՝ որդի Աշոտայ, որ Աբլաբասն կոչէր, ամս երեսուն եւ հինգ: Սա շինէ զսուրբ քաւարանն մեծապայծառ զարդու յԵրազգաւորս, որ արդ Շիրակաւանն կոչի:

Իսկ զիշխանությունն Իսմայելի յետ Աբդլայի առնու Մահադի, եւ ապա Մուսէ, եւ յետ նորա Ահարոն, եւ յետ նորա Մահամադ, եւ ապա Մահմուն, եւ ապա Աբուսահակ Մահմետ, եւ յետ նորա Ահարոն:

Իսկ յետ Յովսէփայ եղև կաթողիկոս տէր Դաւիթ ամս քսան եւ հինգ. սա էր ի Մազազայ՝ ի գեղջէ Կակադայ: Եւ յետ նորա տէր Յովհաննէս ամս քսան եւ երկու. սա էր ի գաւառէ Կոտայից՝ ի գեղջէ Ովայից: Յութերորդ ամի սորա չարախօսք ոմանք ի նմին տանէ բանս հայհոյութեան խօսէին զսրբոյն, որք չարամահ սատակեցան նանրալեզուքն, որպէս այնքիկ, որք առ Նարկեսոսին էին Երուսաղէմի եպիսկոպոսի: Եւ յետ նորա տէր Չաքարիայ. սա էր ի Կոտայս գաւառէ՝ ի գեղջէն Չազայ. ի միում աւուր ամենայնին արժանաւորեալ՝ սարկաւագութեան եւ քահանայութեան եւ կաթողիկոսութեան, այր սուրբ եւ առաքինի ամս քսան եւ երկու:

Ի սորա աւուրս եկաց գլուխ Իսմայելի այր ոմն անօրէն եւ աստուածատեաց, Չափր անուն նորա: Սա յոյժ մախայր ընդ անունն Քրիստոսի, եւ զբազումս հրապուրէր յուրացութիւն եւ զէս բազումս, որք ոչ հաւանէին նմա, սպանանէր դառն տանջանօք: Բազում չարիս գործեաց նա ընդ աշխարհս, որ ընդ իշխանութեամբ նորա էին, եւս առաւել ընդ աշխարհս Հայոց՝ սպանմամբ եւ զերութեամբ, քանզի առաքեաց ոստիկան մի Ապուսէթ անուն, որոյ եկեալ կալաւ զիշխանն Տարօնոյ զԲազարատ եւ զայլս բազումս: Չոր իմացեալ բնակիչք լերինն Խոյթայ, որ Մասունքն անուանին, եկեալ սպանին զԱպուսէթն, զոր լուեալ Չափրի՝ բարկացաւ յոյժ եւ առաքեաց զօրագլուխ մի՝ Բուդայ անուն, թուրք ազգաւ, այր խորամանկ եւ անօրէն. որ եկեալ աւերեաց զաշխարհս Հայոց՝ զո՛ր խաբէութեամբ եւ զո՛ր պատերազմաւ, եւ խաղացոյց ի զերութիւն ի Սամառայ, որ եւ զՄմբատ ասպարապետն Հայոց խաբէութեամբ տարաւ առ Չափր: Եւ նա եղ զնա ի բանտի, զի ուրացի զՔրիստոս. որ ոչ հաւանեալ հրամանի անօրինին, այլ համարձակութեամբ զՔրիստոս խոստովանեցաւ եւ պահեցաւ ի նմին բանտի, մինչեւ անդէն մեռաւ, եւ զխոստովանողական անունն ժառանգեաց: Եւ այլ բազումք վկայեցին վասն Քրիստոսի, եւ մեռան յանօրինէն:

Եւ զսարկաւագ ոմն՝ ասորի, անուն Նանան, վասն համբաւոյ վարդապետութեան նորա ըմբռնեալ ածին առաջի Չափրի. եւ համարձակութեամբ խոստովանեցաւ զՔրիստոս. եւ տանջեալ զնա եւ բանտարգել արարեալ յոլով ժամանակս, յետոյ արձակեցաւ ինամօքն աստուծոյ, որ եւ զրեաց զմեկնութիւն աւետարանին Յովհաննոս լուսաւոր բանիք: Նոյնպէս եւ իշխանացն Հայոց Ստեփանոս անուն, որ Կոնն կոչէր, նահատակութեամբ կատարեցաւ ի Քրիստոս, եւ բազումք ուրացան զճշմարիտն աստուած վասն երկիրդի մահուն: Եւ այլ յոլովակի չարիս անցոյց ընդ աշխարհս, զորս գտցես ի գիրս Թումայի եւ Շապուհոյ եւ այլոց պատմագրացն:

Ի թիւս հայոց ԸՂԴ, եւ ասորոց ՌՀԳ, շինեաց Չափր զԲաղդատ ի վերայ Տիգրիս գետոյ չորս աւուր ճանապարհաւ հեռի ի Բաբելոնէ: Եւ ծնաւ կին մի, երեսուն տարի ապրեցաւ, ոչինչ չկերաւ:

Իսկ զկնի մահուան խոստովանողին Սմբատայ առնու զիշխանութիւնն Աշոտ, որդի նորա: Սա ամենայն նախնեաց վեհագոյն գտաւ, զի զկնի սպարապետութեան իշխանաց իշխան եղև, եւ ապա թագաւորեաց յերկոցունց թագաւորացն յիսմայելականէն եւ ի յունականէն: Քանզի յետ Չափրի առնու զբազն Մահմետ. եւ

ապա Ահմատ. ապա Աբղլա. եւ ապա Մահմետ: Սա իշխանաց իշխան կացոյց զԱշոտ, եւ ապա թագ ետ նմա.

Իսկ յետ Լեւոնի կայսեր առնու զթագն Միքայէլն, եւ յետ նորա Թեոփիլոս, եւ զկնի նորա Միքայէլն, եւ յետ նորա Վասիլն, զսա ասեն ի Տարօնոյ, ի գեղջէ Թլայ: Սա շինեաց զսուրբ Զօրավարն. սա դարձեալ թագ առաքեաց, Աշոտայ ի վերայ իսմայելականին: Առ Աշոտ գրեաց թուղթ պատրիարքն Կոստանդնուպօլսի Փոտ, եւ առաքեաց մասն ի տէրունական խաչէն, որոյ պատասխանի գրեաց հրամանաւ Աշոտայ վարդապետն Իսահակ՝ գեղեցիկ եւ իմաստասիրական.

Արդ ի բառնալոյ թագաւորութեանն Արշակունեաց մինչեւ ցթագաւորութիւնն Բագրատունեաց լինին ամբ չորս հարիւր երեսուն եւ չորս.

Ի ՅԼԴ թուականին հայոց թագաւորեաց Աշոտ, ա՛յր երկիւղած յաստուծոյ եւ բարեպաշտօն, եւ զարդարիչ եկեղեցոյ, եւ սիրող պաշտօնէից աստուծոյ, որ զարդարեաց զեկեղեցիս հայոց մեծաւ զարդուք եւ պայծառութեամբ, երեսուն երկու ամ իշխանաց իշխան կացեալ, եւ հինգ ամ թագաւորեալ Հայոց, եւ փոխեցաւ ի Քրիստոս բարոք մահուամբ եւ ճշմարիտ դաւանութեամբ: Եւ յետ նորա թագաւորեաց որդի իւր Սմբատ ամս քսան եւ չորս: Սա վկայութեամբ կատարեցաւ ի Քրիստոս ի Դուին, կախեալ զփայտէ ի Յուսիպայ՝ որդւոյն Ապուսեթայ:

Իսկ յետ Զաքարիայի առնու զկաթողիկոսութիւնն տէր Գեորգ ի քաղաքագեղջէն Գառնոյ. սա գերեցաւ յիսմայելացոցն. եւ իշխանքն Ադուանից գնեցին եւ արձակեցին: Եւ յետ նորա եկաց կաթողիկոս տէր Մաշտոց ամ մի: Սա էր այր սուրբ եւ առաքինի, եւ լցեալ հանճարով եւ իմաստութեամբ, բնակէր ի կղզւոջն Սեւան մեծաւ ճգնութեամբ, զամս քառասուն հաց ո՛չ եկեր եւ ջուր ո՛չ էարբ, միահանդերձ եւ բոկոտն: Սա կարգեաց զգիրսն, որ ըստ անուան իւրում՝ կոչի Մաշտոց, ժողովեալ զամենայն կարգեալ աղօթսն եւ զընթերծուածսն ի միասին՝ յարմարեալ յաւելուածով յիւրմէ, որ ունի յինքեան զամենայն կարգս հաւատոյ քրիստոնէութեան, եւ հասեալ ի ծերութիւն պարարտութեան, հանգեաւ ի Քրիստոս փառաւորապէս: Եւ եղաւ մարմին նորա ի գերեզմանի ի Գառնի հուպ առ զարմանալի թախտն Տրդատայ. եւ շինեցին ի վերայ նորա եկեղեցի վայելուչ: Եւ յետ նորա յաջորդէ զաթոռն տէր Յովհաննէս աշակերտ նորին եւ ազգային՝ ամս քսան եւ ութ: Սա էր այր իմաստուն եւ բանաւոր ի քաղաքագեղջէն Գառնոյ, ուստի սուրբ հայրապետն Գեորգ էր: Սա գրեաց պատմութիւնս գեղեցկայարմարս եւ զոր ինչ գործեցին անօրէն ազգն հազարացոց ընդ աշխարհս ամենայն՝ մեծամեծ չարիս.

Արդ յայսմ վայրի կամ է ինձ սակաւ մի երկրորդել վասն պառակտման չար ազգին Իսմայելի. զի հրամայէ փրկիչն մեր եւ աստուած տէր Յիսուս Քրիստոս, եթէ՝ «Ամենայն թագաւորութիւն բաժանեալ յանձն՝ աւերի» <Մատթ. ԺԲ 25, Դուկ. ԺԱ 17>, որպէս սոցայս, զի ի բազումս բաժանեալ տէրութիւնն. զի Սոփարն տիրէր աշխարհին Խորասանու, եւ Աւալիկն Ապուրթորոսպ ի Բասրացոց քաղաքին, եւ Յիսէ Շեխայ որդին ի Պաղեստինէ, եւ որդին Ապլտփոյ՝ ի Դիլմաց աշխարհին, եւ այլք ոմանք ի տեղիս տեղիս խռովութիւնս յարուցեալ՝ ջանային բռնութեամբ տիրել իրերաց: Վասն որոյ եւ դժուարագիտ եղեւ անուանք անբարշտացն: Բայց յորոց եւ է՝ ուստիկանք չարք եւ անմարդիկ արձակեալք լինէին յաշխարհս մեր, որպէս զազանաբարոյն Բուղայ եւ

անօրինագոյնն Ափշին, որդի յառաջագոյն եկելոյն չարագործին Ապուսեթայ, եւ կամ ե՛ւ չարագունին ապականչին Յուսիայ, եղբօր Ափշնոյ, որ սպան զՍմբատ թագաւորն ի Դուին, եւ թագաւորեցոյց զԳագիկ ոմն ի տանէն Արծրունեաց, գորդի Դերենկանն, այր բարի եւ աստուածասէր, որդի քեռ թագաւորին Սմբատայ Բագրատունւոյ: Սա շինեաց զկղզին Աղթամար, որ ի ծովուն Բզնունեաց, քաղաք թագաւորական եւ եկեղեցի հրաշագան եւ պայծառ յօրինուածով:

Այսոքիկ ամենեքեան չար վերակացուք, որ գային յաշխարհս մեր աւերել եւ եղծանել, մինչեւ բարձաւ թագաւորութիւն ամիրմումնեացն, եւ փոխանորդեցին սկիւթացիքն, ո՛չ ելլենախոհքն, այլ բարբարոսականքն. քանզի զբագում ազգս հարեալ հնազանդեցուցին, եւ ինքեանք իշխեցին, ընդ որս եւ զիշխանութիւնն տաճկաց հնազանդեցուցին: Բայց զի զանուանս նոցա ո՛չ ուրեք գտաք գրեալ, վասն այնորիկ եւ ոչ մեք կարացաք դրոշմել. թուի՛ թէ եւ ո՛չ ի դպրութիւն կենաց, այլ յարձանս ամբարշտաց: Վասն այնորիկ լքեալ թողցուք զնոսս իբրեւ զարանց յուսացելոց ի զօրութիւնս իւրեանց, որք իլեցան յարկացն աստուծոյ:

Ի սկսանել թագաւորութեանն թուրքաց՝ արք յիսուն, հայ ազգաւ, նեղեալք ի նոցունց, ելին յանապատ սպառազինեալք, եւ եկին ի Մարաշ. գտին այր մի քաջ, Փիլարտոս անուն, հայ, եղին զնա զլխաւոր եւ, մտեալ ի Կիլիկիա, առին զբովանդակ աշխարհն, յորս էին եւ Ռուբինեանք՝ սերեալք թագաւորագունքն: Ջի մինչեւ ցՄելիքշահ սուլթանն գրեալ էր զպատճառս տիրելոյն նոցա մեծիմաստ վարդապետին, որ Մարկաւագն կոչէր, եւ երկրորդեալ էր Սամուէլ քահանայ, այլ եւ զհօր նորա զարինախանձին Ալփասլանայ եւ զնորին հօր եւ հաւուց, զոր Տուղրիլ բէկ եւ Մահմուտ եւ Սալչուկ անուանք են նոցա:

Այլ մեք դարձցուք անդրէն ի կարգ ոճոյն, ուստի ելաք, հանցուք արտաքս զմինն եւ ասասցուք խրախուսութեամբ. «Նորա ի ձեռանէ քումմէ մերժեցան, մեք ժողովուրդք եւ իսաշն արօտի քո» <Սաղ. 2Է 6, ՀԸ 13>:

Քանզի յետ մահուանն Սմբատայ Բագրատունւոյ թագաւորէ Հայոց Աշոտ որդի նորա՝ հրամանաւ Ռոմանոսի կայսեր, յետ եօթն ամի սպանման հօրն, ամս ութ: Իսկ յետ Վասլի կայսեր թագաւորեաց Լեւոն, եւ ապա Ալէքսն: Եւ զկնի նորա Ռոմանոս. սա հալածեաց զամենայն կրօնաւորս եւ զքահանայս հայոց, որք էին յաշխարհին Հռոմոնց, զի ո՛չ հաւանեցան դաւանութեանն Քաղկեդոնի: Եւ եկեալ յաշխարհս Հայոց յաւուրս Աբասայ, որդւոյ Սմբատայ, հաստատեցին վանորայս՝ զԿամրջաձոր, եւ զԿապուտքարն ի գաւառին Արշարունեաց, եւ զհռչականունն Հռոմոսին կոչեցեալ վանք, եւ զԴարբեվանք ի Շիրակ գաւառին. շինեցին եւ եկեղեցի մի յանուն ամենասուրբ Աստուածածնին ի վանքն, որ կոչի Սանահին, ի սահմանս Լօռէ քաղաքին, եւ զի կոչէին զերիցունսն հռոմոնց երէց, անուանեցին զմի վանքն, որ ի Շիրակ՝ Հռոմոնց վանք, որ ցարդ եւս ասի Հռոմեցի վանք:

Եւ յետ Ռոմանոսի թագաւորէ Կոստանդին՝ որդի Լեւոնի, եւ ապա Ռոմանոս, եւ զկնի նորա Նիկիփոր, եւ զկնի նորա Կիոթան:

Իսկ յետ Յովհաննիսի առնու զկաթողիկոսութիւնն տէր Ստեփանոս ամ մի. եւ ապա տէր Թէոդորոս ամս մետասան, եւ ապա տէր Եղիսէ ամս եօթն, եւ ապա տէր Անանիա Մոկացին ամս քսան եւ երկու:

Յաւուրս սորա է՛ր եպիսկոպոս մի կողմանցն Միւնեաց, Յակոբ անուն, որ սկսաւ նորաձեւութիւնս առնել խօսից եւ կարգաց, եւ այլ միւս եպիսկոպոս, Խոսրով անուն, որ ասէր: «Ո՛չ է պարտ կիրակէ ասել զօրն տէրունի. այլ կիրո՞հակէ, զի հոռոմերէն է. ասէ նոյնպէս եւ հասարակաց թողուլ, ասէր, զգէսս տղայոց եւ ո՛չ հատանել մինչեւ երկայնասցի եւ պատ աոցէ, զի վասն այնորիկ, ասէ, կոչի պատանի. եւ ապա կտրել հրամայէր, զի վասն այնորիկ, կոչի կտրի՞ձ»: Եւ ասէր. «Ո՛չ է պարտ եպիսկոպոսի ընծայաբեր լինել եպիսկոպոսապետի, այսինքն՝ կաթողիկոսի, զի աւելի օրհնութիւն ո՛չ ունի, ասէ, բայց միայն զանուանակոչութիւնն»: Եւ այլ այսպիսի անիմաստ բանիւք լցոյց զաշխարհս եւ խոռվութիւն յարոյց ամենայն ուրեք վասն նորաձեւութեան:

Առ որ գրէ թուղթս իւրատականս տէր Անանիա՝ ի բաց կալ յանհանճար եւ յընդունայն բանիցն: Իսկ նա փոխանակ զղջանալոյ՝ առաւել եւս անամօթացաւ, զանձն իմաստուն կարծել եւ զնոսս տգէտս, առ որ հարկատրի դարձեալ գրել երկիցս եւ երիցս: Գրեն եւ այլ իմաստուն վարդապետք, եւ յիշեցուցանէն նմա ի գրոց զհանգամանս կարգաց: Իսկ նա ի նոյն միտս ամբարշտութեան կացեալ՝ քամահէր զամենեքումբք: Եւ ինքն Յակոբ ապստամբեալ ի կաթողիկոսէն՝ ամրանայր ի բերդն Միւնեաց. զոր ընդ բանիւք արարեալ կաթողիկոսին՝ գրէ առ տիկլինն Միւնեաց տալ զնա ի ձեռս, զի իւրատեսցէ զնա, զի թերեւս գայցէ ի զղջումն: Եւ նոքա ոչ ետուն զնա ի ձեռս նորա, եւ զնոսս եւս արար ընդ բանիւ կապանաց: Եւ ի նոյն միտս եկաց մինչեւ մեռաւ: Ապա զնաց տէր Անանիա յաշխարհն Միւնեաց հնազանդել զապստամբսն: Եւ իբրեւ լուան իշխանքն Միւնեաց զգալուստ հայրապետին, ելին ընդ առաջ նորա՝ զմեղանս յանձն առեալ, եւ ետուն նմա ձեռագիր երդմամբ՝ այլ ո՛չ եւս ապստամբել յաթոռոյ սրբոյն Գրիգորի յազգէ մինչեւ յազգ: Եւ ապա ձեռնադրեաց յազգէ նոցա զմի ոմն արքեպիսկոպոս. որ յառաջն եպիսկոպոսի աթոռ էր Միւնեացն, զայն պատիւ արարեալ իշխանացն Միւնեաց, հրամայեաց իսաչ տանել առաջի արքեպիսկոպոսին Միւնեաց, ո՛ր եւ երթիցէ:

Յետ մահուան տեառն Անանիայի եկաց յաթոռ նորա տէր Վահան ի Բաղաց ամ մի: Սա դաշնադիր եղել ընդ Վիրս միաբան դաւանութեամբ: Վասն որոյ ժողովեալ յամուրն յԱնի ի թագաւորութեանն Աշոտայ, որդւոյ Աբասայ, բազում եպիսկոպոսաց եւ խստակրօն վանականաց, որք ծանուցեալ հաւաստեաւ զհերձուած կորստական մտաց նորա, զի ետ բերել պատկերս վասն նորոզման աղանդոյն Քաղկեդոնի, եւ որոշեալ զնա՝ հալածական արարին: Եւ միաբանեալ նստուցին յաթոռ սրբոյ Լուսաւորչին զՍտեփանոս հարազատ արեան սրբոյ առն աստուծոյ Մաշտոցի, որ ի Սեւան կղզւոջ: Եւ էր սա հետեւեալ վարուց նորա. որ եկաց յաթոռ հայրապետութեանն ամս երկու: Բայց քանզի Վահանիկն դեռ եւս կենդանի էր ի Վասպուրական, հաւանեցոյց զոմանս ի պարզամտացն՝ սուտ զնմանէ կարծել զհամբաւ հերձուածոյ. եւ վասն այնորիկ զմիջոց աշխարհիս Հայոց լցին նզովիւք: Իսկ ի հրամանէն աստուծոյ ի միում ամի մեռան երկոքեանն, եւ ամ մի անվերակացու լեալ: Ապա հրամանաւ թագաւորին Աշոտայ, որ Ողորմածն կոչիւր, ժողովեալ ընտրելոց արանց եւ եպիսկոպոսաց սրբոց, կացուցանէն յաթոռն հայրապետական զերանելի այրն աստուծոյ զտէր Խաչիկ, զհարազատ տեառն Անանիայի, մեծի հայրապետին, որ բանիւ

վարդապետության սանձեաց զբերանս հերձուածողաց, սրբասէր եւ քրիստոսասէր գոլով, որ կալաւ զաթոռն ամս ինն եւ տասն: Եւ զկնի նորա տէր Սարգիս ամս քսան եւ չորս:

Իսկ զկնի Աշոտայ թագաւորէ որդի նորա Սմբատ, որ եւ Շահնշահ կոչիր: Սա ընդ թագաւորելն իւրում, լիւր արկեալ պարսպին Անույ բարձրաբերձ բրգամբք եւ լայնատարած տեղօք յԱխուրեան գետոյն մինչեւ ցԾաղկոցաձորն կոչեցեալ վայր, հիմնարկեաց եւ զկաթողիկէն պայծառ ի նմին քաղաքի եւ ոչ կարաց աւարտել, զի եհաս նմա վախճան մահու թագաւորեալ ամս երեքտասան:

Յաւուրս սորա սկիզբն եղեւ շինուածոյ հռչակաւոր ուխտին, որ Մարմաշէնն կոչի, ի քրիստոսասէր իշխանէն Վահրամայ:

Եւ յետ նորա թագաւորէ Գագիկ, եղբայր նորա, ամս քսան եւ ինն: Սա շինեաց զսուրբ Գրիգորն, զոր շինեաց հայրապետն Ներսէս. եւ կատարեցաւ ի հազար ամի մարմնանալոյ տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, եւ ի ՆԽԷ թուականին հայոց: Եւ կին նորա Կատրամիտէ թագուհի աւարտեաց զկաթողիկէն սուրբ, զոր ոչ կարաց կատարել Սմբատ թագաւորն: Շինեաց եւ Սմբատ Մագիստրոսն զփափագատես վանքն, որ Բագնայրն կոչի:

Իսկ յետ Կրժժանայ կայսեր առնու զթագն Վասիլն՝ ամս յիսուն թագաւորեալ: Սա էր այր բարեմիտ, յաւետ առ ազգս հայոց, որ եւ թողեալ զդաւանութիւնն Քաղկեդոնի, մերում ճշմարտութեանս հետեւեաց. եւ եկեալ յաշխարհն Կիլիկեցոց, մկրտեցաւ ի հայոց ի վանքն, որ կոչի Պաղակձիակ, եւ ետ վանիցն գիւղս եւ ազարակս այլ ինչ բազումս:

Եւ յետ տեառն Սարգսի առնու զկաթողիկոսութիւնն Հայոց տէր Պետրոս ամս երեսուն եւ ինն: Եւ յետ Գագկայ Շահնշահի թագաւորեաց որդի նորա Յովհաննէս ամս քսան:

Յաւուրս սորա մեծապատիւ Վեստն Սարգիս զկնի բազում շինուածոյ բերդից եւ եկեղեցեաց շինեաց եւ զփառաւոր վանքն զԽցկօսնսն եւ զեկեղեցին յանուն սրբոյն Սարգսի, եւ զԾառաքար վանքն բերդ արարեալ՝ պարսպեաց ամրագոյն, եւ եկեղեցիս շինեալ ի նմա փառաւորս:

Բայց թագաւորն Յովհաննէս զժտութեամբ լեալ ընդ հայրապետին Պետրոսի, դնէ զնա ի բանտի եւ զԴէոսկորոս ոմն առաջնորդ սուրբ ուխտին, որ կոչի Սանահին, բերեալ ձեռնադրէ զնա կաթողիկոս փոխանակ Պետրոսի: Ապա եկեալ Յովսէփ կաթողիկոսն Աղուանից, հաշտութիւն արարեալ ի մէջ թագաւորին եւ հայրապետին, հանէ զկաթողիկոսն ի բանտէ:

Իբրեւ տեսին ռամիկ բազմութիւնն քաղաքին Անույ, եթէ արձակեցաւ կաթողիկոսն ի բանտէն, ընթացեալ յանդգնութեամբ ի վերայ Դէոսկորոսի, պատառեցին Ջքօղն յերեսաց նորա յաւուր յայտնութեան տեառն, մինչդէռ օրհնէին զջուրն, - քանզի քօղով վարէին յայնմ ժամանակի կաթողիկոսքն, - եւ հանին անարգանօք զնա ի քաղաքէն, եւ կացուցին զՊետրոս յաթոռ իւր: Եւ զնաց Դէոսկորոս տրտմութեամբ ի Սանահին ի տունն իւր, եւ անդ եղեւ վախճան կենաց նորա, եւ եղաւ հուպ յեկեղեցին:

Եւ յաւուրս իշխանութեանն Չաքարէի եւ առաջնորդութեան Սանահինին Գրիգոր վարդապետին, որդւոյն Տուտայ, որ էր այր երեւելի, առաքեցին բնակիչք քաղաքին Անույ առ այր մի քարակոփ ի Սանահինն ի նոյն քաղաքէ, զի յայտնի կամ գաղտնի առցէ մասն ինչ ի նշխարացն Դեռակորոսի եւ տարցէ ի քաղաքն. «Զի վասն նորա են, ասեն, այս կոտորուած, որ լինի ի քաղաքիս հանապազ յայլագգեաց. զի թերեւս թողութիւն արասցէ քաղաքիս վասն յանդգնութեանն, զոր գործեցին ընդ նա հարքն մեր»:

Իսկ այրն երթեալ ի գիշերի, կամեցաւ բանալ զգերեզմանն եւ առնուլ ի նմանէ մասն ինչ: Եւ ահաբեկեալ ահիւ մեծաւ՝ ոչ կարաց բանալ զգերեզմանն եւ երթեալ պատմեաց վարդապետին Գրիգորի: Եւ նա ասաց. «Ես ոչ համարձակիմ գործել զայդ իրդ, մինչեւ ժողով բազմութեան բնակչացն Անույ այսր գայցեն, եւ մեք ընդ նոսա պաղատեսցուք, խնդրել զթողութիւն ի նշխարաց նորա»: Իսկ ասացեալն յապաղէր, զի ոչ ոք արար փոյթ զայնմանէ:

Եւ յետ Յովհաննիսի առնու զթագաւորութիւնն Գագիկ, որդի Աշոտայ, ամս երկու: Արդ յետ մահուանն Յովհաննիսի, որ եւ Սմբատ, միաբանեալ իշխանաց եւ զօրացն, յաւէտ եւ պատրիարքն Պետրոս ժողովեցան առ դրունս մեծափառ կաթողիկէին Անույ եւ կացուցանեն զԳագիկ, զեղբօրորդին Յովհաննիսի, թագաւոր ի վերայ ինքեանց՝ երդմունս ուխտից կնքեալ միամտութեամբ ծառայել նմա: Իսկ նա պատերազմական արիութեանց ոչինչ փոյթ տարեալ, որով աշխարհ վարի, մանաւանդ զի առ այնու ժամանակաւ աւելի իմն ի դէպ էր քաջանալ, քանզի իշխանութիւնն Իսմայելի շփոթեալ էր, քանզի սկիւթացիք յարեան ի վերայ նոցա, որպէս ցուցաք յառաջագոյն: Նոյնպէս եւ յունացն եւս վրդովեալ էր: Բայց սա զի ի մանկութենէ դպրութեամբ գրոց վարժեալ էր, ի նոսին եւ զբօսնոյր: Զոր իմացեալ ազգին յունաց՝ առ իւրեանս կոչեցին խաբանօք, յաւէտ եւս ի սաղրելոյ իշխանացն, որք նենգեցին ուխտին, զոր եղին ընդ նմա աննենգ պահել զտէրութիւն նորա ի վերայ ինքեանց, եւ ոչ կացին յուխտին: Եւ կատարած գործոյն կորուստ եղեւ անձանց եւ աշխարհիս, զի եւ յոյնք զգնացեալն ի կղզուոջ արգելին եւ ի տեղի նորա վերակացուս արձակեալ, ամ մի:

Իսկ բնակիչք աշխարհիս՝ զմիմեամբք ելանելով անճոռնի յոխորտանօք, եւ ի միմեանս յարձակեալ խորամանկութեամբ, եւ ստաբանութեամբ խորհէին զխորհուրդ նենգութեան՝ մատնել զմիմեանս կայսեր, բաղբաղեալ զձեռն տալն առ հազարացիսն, որք եւ իշխանացն, անգամ զհայրապետն, եւ նորա զնոսա. զոր յոչ կամայս առեալ տանէին ի բնակութենէ իւրեանց: Իսկ մնացեալքն իբրեւ զանտերունչս անկուշեալ՝ կիցս ընկենուին. տիրեալ յունաց ամս քսան եւ մի:

Յետ որոյ հուր հարաւային բքոյն շարժեալ՝ եբեր զգագանն մարդախանձ, որ հրդեհեալ՝ բնաջինջ արար զազգս մեր, եւս առաւել զքաղաքն Անի, զի պաշարեաց գնա զաւուրս քսան եւ եօթն եւ ապա առեալ կոտորեաց զբնակիչս քաղաքին Անույ՝ ոչ ումեք ողորմելով արիւնարբու զազանն, որ Ալփապլանն կոչէր:

Այլ մերն դադարեաց թագաւորական գաւազանն, զի թէպէտ գոյր ուրուք տէրութիւն, որպէս Կիւրիկէին, որ ի Լոռէ քաղաք, եւ որ շուրջ զնովաւ, զի եւ սա յազգէ Բագրատունեաց էր. եւ միւս եւս Գագիկ թագաւոր Վանանդայ եւ Կարուց, որ գնաց առ յոյնս, սակայն զլիսաւորն դադարեաց յաւուրս Գագկայ, եւ այլքն անձնատուր եղեն ընդ

ձեռամբ վիշապին, եւ կէսք փախստեայ գնացին առ կայսրն յունաց: Եւ նոքա տիրեցին ընդհանուր աշխարհիս: Իսկ յոյնք գնացելոցն ետուն երկիրս եւ քաղաքս կալուածոյ զկողմանս Կեսարու եւ Սեբաստու, զոր ետ Գազկացն՝ երկոցունց թագաւորացն:

Իսկ զկաթողիկոսն Պետրոս մեծապատիւ պատուով պատուեաց կայսրն, եւ եղ նմա աթոռ ոսկի: Եւ իբրեւ յարեաւ յաթոռոյն եւ կամէր արտաքս ելանել, եպիսկոպոս մի, նորա անունն Եղիսէ, էա՛ն զսայլիտն ոսկի, յորոյ վերայ նստաւ կաթողիկոսն: Իսկ սպասաւորքն արքունի ո՛չ տային նմա թոյլ առնուլ: Եւ եհարց կայսրն զեպիսկոպոսն, եթէ՝ «Ընդէ՛ր զայդ առնես»: Եւ ասէ ցնա եպիսկոպոսն. «Օրէն է մեր՝ յաթոռն, յոր նստի կաթողիկոսն, ոչ այլ ումեք նստիլ, բայց ի նմանէ»: Եւ զարմացաւ կայսրն ընդ պատիւն, զոր ետ եպիսկոպոսն կաթողիկոսին, եւ հրամայեաց սպասաւորացն թոյլ տալ զի առցէ եպիսկոպոսն: Եւ ասէ ցնա. «Եօթն հազար դահեկանի է այդ. տա՛ր պահեա՛ զայդ ի պատիւ կաթողիկոսին ք»:

Եղև երբեմն ժամանակ, զի յաւուր յայտնութեան տեառն ժողովեալ էին ամենայն քրիստոնեայքն եւ այլ ամբոյս բազում ի Տրապիզոն քաղաք օրինել զջուրն, որպէս սովոր են քրիստոնեայք: Եւ ըստ նախանձուն, զոր ունին յոյնք ընդ հայս, կացուցին զՀայրապետն Պետրոս իւրովք ժողովրդովքն ի վերոյ, եւ ինքեանք ի ներքոյ կողմանէ զետոյն, այսպիսի մտօք, զի թերակատար համարէին զօրհնութիւնն հայոց, զի ինքեանք ի ներքոյ կալով՝ զօրհնեալն ի հայոց, վերստին օրհնեսցեն: Սովորեցուցեալ էին եւ աղանի մի սպիտակ, որ զայր խառնէր ընդ ջուրսն եւ վերանայր, որով խաբէին զանընտելսն, եթէ հոգին սուրբ էջ ի նմանութիւն աղանւոյ:

Եւ յադօթել հայրապետին Պետրոսի՝ դարձաւ ջուր զետոյն ի վեր, եւ լոյս սաստիկ ծագեաց, որ նուաղեցուցանէր զճառագայթս արեգականն: Եւ իբրեւ եկն աղանին նոցա խառնիլ ընդ ջուրն, որպէս սովորն էր, յանկարծակի խոյացեալ արծիւ մի՝ էառ զաղանին եւ գնաց: Եւ զամօթի մեծի հարան ամենայն յոյնք, եւ ակամայ գովէին զհաւատս հայոց:

Եւ հրամայեաց կայսրն հայրապետին դնել զաթոռ իւր ի Սեբաստիա եւ անտի հովուել զհօս իւր:

Եւ անդ եկաց հայրապետն մինչեւ ցվախճան իւր. եւ եղաւ անդէն ի Սեբաստիա՝ կացեալ կաթողիկոս ամս երեսուն եւ ինն: Եւ յետ նորա տէր Խաչիկ սակաւ ժամանակս:

Ապա աշխարհս Հայոց ժողովեալ ի մի վայր, կացուցանեն յաթոռն հայրապետական զտէր Վահրամ, զոր անուանեցին Գրիգորիս, զորդին Գրիգորի Մագիստրոսի, ի քաղաքէն Բջնոյ, զթոռն Վասակայ մարտիրոսի, զայր իմաստուն եւ առաքինի:

Սա ինդրեաց ի հօրէ իւրմէ մեկնել զարուեստն քերականի, զի էր նա իմաստասէր. եւ մեկնեաց զնա արուեստաւոր բանիւ: Այս սքանչելի հայրապետս թարգմանեաց բազում ճառս վկայից աստուծոյ, եւ ճառս ներբողականս ի յունաց եւ յասորոց:

Եղ սա ի մտի իւրում յետ ժամանակաց երթալ ի Հռոմ քաղաք յերկրպագութիւն նշխարաց սրբոց առաքելոցն Պետրոսի եւ Պօղոսի՝ խորհրդակից իւր առեալ զվարդապետ ոմն, Գէորգ անուն: Եւ կոչեալ զհօս իւր՝ զեպիսկոպոսս եւ զերիցունս, եւ

զիշխանս, ասաց նոցա զմտածումն իւր: Իսկ նոցա յարտասուս հարեալ լային դառնապէս եւ աղաչէին զնա մի թողուլ զնոսա որքս եւ անհովիւս: Իսկ նա ասէ ցնոսա. «Ուխտ է իմ եղեալ, եւ անհնար է ինձ ստել, տեսէք ձեզ այր մի եւ ձեռնադրեցից զնա փոխանակ իմ»: Եւ էր պատգամաւոր վարդապետն այն Գեորգ զոր վերագոյնն յիշեցաք: Իբրեւ ոչ հաւանէին ժողովուրդքն, այլ ի նոյն աղաչանս պնդեալ կային եւ ոչ զոք գտանէին փոխանորդ նորա: Յայնժամ ասէ ցնոսա Գեորգ. «Ընդէ՛ր այդչափ աղաչէք զնա, զի նա ուխտ եղեալ է երթալ, եւ ես տեղեակ եմ խորհրդոյ նորա, զի ոչ փոխի յայնմ: Ես աւասիկ, թող ձեռնադրեսցէ զիս փոխանորդ իւր»:

Եւ իբրեւ լուաւ կաթողիկոսն՝ զարմացաւ եւ լի եղեւ ցասմամբ, զի երդուեալ էր Գեորգայ ընդ նմա երթալ. սակայն յակամայ կամաց ձեռնադրէ զնա, եւ ինքն ճանապարհորդ լինէր: Եւ նստաւ Գեորգ յաթոռ նորա:

Եւ երթալ սրբոյ հայրապետին ի Հռոմ, մեծապէս պատուեցին զնա ազգն ֆռանկաց: Եւ կատարեալ զուխտ իւր, ել ի նաւ գալ ի Կոստանդնուպօլիս թարգմանութեան աղագաւ: Եւ յարուցեալ բռնութիւն հողմոյ ի ծովուն եւ տարեալ զնան ընդ այլ ճանապարհ, հանէ զնոսա յԵգիպտոս: Իսկ որք ընդ նմա էին սպասաւորքն նորա, երկեան զի սովորութիւն էր բնակչաց աշխարհին զալեկոծեալ նաւսն կողոպտել եւ սպանանել:

Եւ կացեալ սրբոյ հայրապետին Գրիգորիսի յաղօթս, եղեւ անձրեւ սաստիկ յԵգիպտոս, որ երբէք չէր լեալ: Իբրեւ տեսին զայս բնակիչք աշխարհին՝ զարհուրեցան, բայց հազարացին, որ թագաւորէր նոցա, այր իմաստուն էր, կոչեաց զգօրսն իւր եւ ասէ ցնոսա. «Դուք ինքնին գիտէք, զի յաշխարհիս Եգիպտացոց անձրեւ չէ՛ եկեալ ի սկզբանց անտի մինչեւ ցայժմ, բայց միայն կարկուտ յաւուրսն Մովսիսի, եւ անձրեւ՝ մի, յորժամ Յիսուսն է եկեալ, սոյնպէս եւ այս նշան է զալստեան սքանչելագործ մարդոյ: Տեսէք, խնդրեցէ՛ք զնա, թէ ո՞ որ է»:

Եւ շրջեալ զօրացն ընդ աշխարհն՝ գտին զԳրիգորիս իւրովք պաշտօնէիքն, զի կային յաղօթս առ եզր ծովուն: Եւ ածին զնոսա առ սուլտանն: Եհարց զնոսա, եթէ՝ «Վասն ձե՛ր եկն անձրեւս այս»: Եւ նոքա ասէն. «Այո՛»: Եւ ասէ ցնոսա. «Վասն ի՞նչ պատճառանաց, խնդրեցէք զայս»: Եւ նոքա ասէն, եթէ՝ «Երկեաք վասն սովորութեան աշխարհիս ի սպանմանէ, զի նաւաբեկ եղաք ի ծովու»: Եւ զամենայն իրսն ասացին ստուգութեամբ: Յայնժամ զարմացաւ եւ զովեաց զհաւատս նոցա եւ ասէ ցհայրապետն. «Նիստ դու յԱղէքսանդրիա քաղաքի յաթոռն Մարկոսի, եւ ամենայն քրիստոնէայք, որք են ընդ իշխանութեամբ իմով, քե՛զ լիցին հնազանդ»: Եւ ետ նմա պարգեւս բազումս, եւ սիրեաց զնա իբրեւ զհայր: Եւ յայնմ օրէ եղեւ աթոռն Աղէքսանդրիոյ հնազանդ աթոռոյ սրբոյն Գրիգորի. եւ անդ եկաց եւ վախճանեցաւ սուրբն ի փառս աստուծոյ զովութեամբ:

Իբրեւ ետես Կիրիլկէ արքայ յազգն Բագրատունեաց, որդի Դաւթի, որդւոյ Դերենկանն, որ հիմնարկեաց զհռչակաւոր ուխտսն՝ զՀաղբատն եւ զՍանահինն, եթէ եթող տէր Գրիգորիս զաթոռն իւր եւ զնաց ի Հռոմ, կոչեաց առ ինքն զտէր Յովսէփ, զկաթողիկոսն Աղուանից, եւ ետ ձեռնադրել զտէր Բարսեղ կաթողիկոս Հայոց. եւ զՍարգիս ոմն դրան երեց Կիրիլկէի՝ ձեռնադրեն եպիսկոպոս Հաղբատայ. եւ յայնմհետէ եղեւ աթոռ եպիսկոպոսի: Եւ յետ Սարգսի եղեւ եպիսկոպոս Գեորգ. եւ յետ նորա Բարսեղն: Սա է՛ր այր գեղեցիկ տեսլեամբ. զսա տեսեալ թագուհին Վրաց

Թամարն, մեծապես պատուեաց գնա վասն վայելչութեան գեղոյ նորա, զի եւ եղբարք նորա գործակալք էին տանն արքունի:

Եւ յետ Բարսղի եղև եպիսկոպոս սուրբն Գրիգորիս: Սա ազգական էր իշխանացն Զաքարէի եւ Իւանէի. սա որ յաւուրս մեր եղև:

Եւ յետ նորա Յովհաննէս, այր հեզ եւ առաքինի, ազգական իշխանացն Խաչենոյ: Սա քակեաց զգաւիթն փոքրագոյն, որ ի դուռն կաթողիկէին Հաղբատայ, եւ շինեաց մեծ եւ գեղեցիկ շինուած, որ զարմացուցանէ զտեսողսն հիացմամբ:

Եւ յետ նորա միւս Յովհաննէս, քուերորդի իշխանացն Զաքարէի եւ Իւանէի եւ եղբորորդի առաջնոյ Յովհաննիսին: Սա շինեաց բերդ մի ամրագոյն պարսպօք մէջ ընդ Հաղբատ եւ ընդ Սանահինն: Վասն որոյ գծտութիւն ընդ երկու մեծամեծ վանքերն եղև, որպէս թէ ի հողոյ Սանահինն իցէ. եւ վրէժխնդիր եղև իշխանն Շահնշահ՝ որդին Զաքարէի, Սանահինն, զի հայրն նորա անդ թաղեալ էր, եւ իւրեանց սեպհական համարէին. զի Հաղբատ ի Վրաց թագաւորացն հաշուի էր յայնմ ժամանակի: Իբրև մեռաւ եպիսկոպոսն Յովհաննէս, քակեցին զպարիսպ բերդին հրամանաւ թաթարին:

Եւ յետ մահուան եպիսկոպոսին Յովհաննիսի, եկաց ի տեղի նորա Յովհաննէս՝ որդի Աղսարթանայ ի Մաճնաբերդոյ, յազգէ Բագրատունեաց, ամս երկու, որ չեւ էր ձեռնադրեալ եպիսկոպոս վասն շփոթման ժամանակին, որ յետոյ ձեռնադրեցաւ ի կաթողիկոսէն Աղուանից Ներսիսէ կողմանցն Մաճնաբերդոյ:

Եւ յետ նորա Համազասպ ի քաղաքէն Անուոյ: Սա շինեաց եկեղեցի հրաշալի, եւ տեղի, ո՛ր զգանգակսն կախեն, եւ ժամատուն մի մեծ եւ սքանչելի:

Այլ դարձցուք անդրէն ի կարգ բանին, ուստի ելաք: Քանզի ի բազումս բաժանեցաւ կաթողիկոսութիւնն Հայոց՝ տէր Գրիգորիսն, որ եւ Վահրամ, յԵգիպտոս, եւ Գեորգ ի կողմանս Արեւմտից, եւ միւս ոմն ի Վասպուրական՝ ի կղզուջն Աղթամար, եւ տէր Բարսեղ յաշխարհիս Հայոց: Այսպէս ի յոլովս բաժանեալ էր:

Բայց Գագիկ թագաւորն Կարուց գնաց տեսանել զկայսրն Յունաց, քանզի ընդ իշխանութեամբ նորա էր. եւ ի դառնալն եկն ի Կեսարիա: Լուաւ նա, եթէ Մարկոս ոմն մետրապօլիտ Կեսարու ունի շուն մի, եւ վասն ասելութեանն՝ որ առ ազգս հայոց ունին հոռոմք, զանուն շանն Արմէն կոչեցեալ է: Եւ այսպէս ձայնէ գնա, զի զհայք ամենայն ազգ արմենք կոչեն վասն քաջութեանն Արամայ Հայկազոյ:

Գնաց թագաւորն Գագիկ իջեւանս առնել առ մետրոպօլտին. եւ նա ուրախութեամբ ընկալաւ գնա:

Եւ իբրև ընդ զինիս մտին, ասէ թագաւորն. «Լուեալ է իմ, եթէ ունիս շուն ազնիւ. ցո՛յց ինձ, զի տեսից գնա»:

Ասէ մետրոպօլտն. «Աւասիկ առ դուրս է հանդէպ մեր»:

Եւ ասէ թագաւորն. «Ձայնեա՛, զի գայցէ այսր»:

Եւ նա ձայնէր նմա զայլ շան անուն, եւ ոչ զիրն: Իսկ շունն ոչ ընդոստնոյր եւ ոչ զայր ի ներքս:

Ասէ թագաւորն. «Ձի՛ւր անունն ձայնեա՛ նմա»:

Եւ իբրեւ ձայնեաց, «Արմէն», «Արմէն», վաղվաղակի ի վեր յարեաւ եւ եկն:

Ասէ թագաւորն. «Ընդէ՞ր ես կոչել դմա զայդ անուն»:

Ասէ մետրոպօլիտն. «Ձի մանուկ է»:

Եւ հրաման ետ թագաւորն ծառայից իւրոց եւ ասէ. «Բերէ՛ք քուրձ մի մեծ եւ արկէք անդ զշունն»: Եւ հազիւ կարացին արկանել: Եւ կարծէր եպիսկոպոսն, թէ ընդ ինքեան կամի ունել զշունն եւ բարկանայր սպասաւորաց թագաւորին: Եւ ասէ թագաւորն. «Արկէք եւ զեպիսկոպոսդ, թող տեսից, եթէ մանուկ է շունդ, որպէս ասաց դա»: Իսկ նա լայր եւ աղաչէր զթագաւորն թողուլ նմա զանցանս: Իսկ թագաւորն բարկութեամբ ասէ. «Արդ ի՞թանաւ իւթեցէ՛ք զշունսդ, զի կերիցեն զմիմեանս»: Եւ նոքա իւթէին զշունն, եւ նա առ կսկծի ցաւոյն ժանիւքն եւ մագլօքն պատառ-պատառ եհերձ զնա, մինչեւ մեռաւ: Եւ ասէ. «Արդ գիտացիր, եթէ մանուկ է Արմէնն»:

Եւ ինքն կողոպտեաց զեպիսկոպոսարանն. եւ այլ եւս ոչ ետես զկայսրն:

Իսկ միւս Գագիկն թագաւորեալ՝ յաւուր միում ելեալ էր յորս, եւ էր արբեալ: Եւ ի սօթ ժամու էջ յերիվարէն հանգչել ընդ հովանեաւ ծառոցն, եւ ոչ այլ ոք գոյր ընդ նմա, բայց միայն մանուկ մի փոքրիկ, զի այլ զօրքն ամենայն ցրուեալ էին զհետ որսոյ: Եւ պատահեալ նմա արանց յունաց, ծանեան զնա եւ բարձեալ տարան զնա ի բերդ մի: Եւ իբրեւ սթափեցաւ ի գինոյ անտի, երաց զաչս իւր եւ ասէ. «Ո՞ւր եմ ես»: Եւ ասեն հոռոմքն. «Ո՞ւր է մետրապօլիտն մեր Մարկոս»: Եւ ընկեցին զնա անարգանօք ընդ պարիսպ բերդին, եւ նա ջարդեալ մեռաւ: Իսկ զմանուկն՝ որ էր ընդ նմա, զնեաց ոմն վաճառական հայ, եւ արար իւր փեսայ:

Եւ եղև յետ աւուրց, իբրեւ զարգացաւ մանուկն եւ եղև այր, զնաց ի սահմանս Կիլիկիոյ արամբ միով որսալ կաքաւս: Եւ էր անդ բերդ մի, զոր Բարձրբերդ կոչեն: Եւ էր անդ եպիսկոպոս մի հոռոմ. եւ եղև ծանօթութիւն առն եւ եպիսկոպոսին, եւ եղևն միմեանց սիրելիք. եւ զբազում աւուրս ուտէին եւ ըմպէին ի միասին: Եւ այրն ոչ հանէր ի մտաց իւրոց զիրսն, զոր գործեցին հոռոմք ընդ թագաւորն Գագիկ, ընդ ազգական նորս:

Եւ եղև օր մի, զի ամենայն պաշտօնեայք եպիսկոպոսին ելեալ էին արտաքս ի բերդէն ի պէտս ինչ գործոյ իւրեանց. եւ էր միայն եպիսկոպոսն եւ պատանի մի ընդ նմա: Եկն այրն որսորդ հուպ առ բերդն որսալ կաքաւս. եւ տեսեալ զեպիսկոպոսն ի պարսպին՝ ձայնեաց առ նա զալ եւ ի միասին ճաշակել: Իսկ եպիսկոպոսն զայրն հրաւիրէր զալ ի բերդ անդր, եւ նա ոչ հաւանէր: Ապա էջ առ նա եպիսկոպոսն առանց պաշտօնէի:

Իբրեւ ետես այրն, եթէ միայն գայ եպիսկոպոսն, ծանեաւ, եթէ ոչ ոք կայ ի բերդին, ասէ ցայրն, որ ընդ նմա էր. «Այսօր ի դէպ է մեզ առնուլ զվրէժ արեան սպանման թագաւորին մերոյ, զոր գործեցին հոռոմք: Տե՛ս, գուցէ առաքիցէ զքեզ եպիսկոպոսն ի

բերդ անդր, ջանասջի՛ր առնուլ գնա, եւ ինձ իմացուցես ի ձեռն նշանի ինչ, զի եւ ես սպանից գեպիսկոպոսն»:

Եւ իբրեւ եկն եպիսկոպոսն, մտին ի ճաշել: Եւ իբրեւ պակասեաց գինին, ասէ եպիսկոպոսն ցապասաւորն. «Ե՛րթ ի բերդ անդր եւ բե՛ր մեզ գինի, զի ուրախասցուք ի միասին»:

Եւ իբրեւ գնաց այրն, ետ զհրաման եպիսկոպոսին սպասաւորի նորա: Եւ իբրեւ նա խոնարհեցաւ ի կարաս անդր, զի հանցէ գինի, նա կալեալ զոտից նորա, դարձուցեալ ի վերայ գլխոյն՝ խեղդեաց գնա ի գինի անդր եւ, ելեալ ի պարիսպն՝ նշանակեաց տեառն իւրում, եթէ «Առի գրերդս»:

Եւ սա աստէն ի ներքոյ խեղդեաց գեպիսկոպոսն: Եւ ինքն մտեալ ի բերդ անդր, բռնացաւ եւ առ սակաւ-սակաւ աճեցոյց զկալուած իւր, զո՛ր բռնութեամբ եւ զո՛ր պատրանօք. մինչեւ տիրեցին նա եւ որդիք իւր, եւ թոռունք աշխարհին Կիլիկեցոց՝ քաղաքաց եւ գաւառաց: Սա է նախնի թագաւորին Լեւոնի, որ ընդարձակեաց զասիմանս իւր քաջութեամբ, զոր յիւրում տեղուջն ասասցուք:

Բայց զկնի Վասիլ կայսեր, թագաւորեաց Կոստանդին. եւ յետ նորա Ռոմանոս ծերն. եւ զկնի նորա Միխայէլն եւ ապա Կիւրզի. եւ յետ նորա Մոնոմախն: Առ սովաւ ասեն զերթն Գագկայ ի յոյնս: Եւ յետ նորա Կիո Թողոռն. եւ ապա Դուկիծն. եւ յետ նորա Դիուժէնն: Յառաջին ամի սորա մեռաւ Գագիկ Շահնշահ, թագաւորն Վանանդայ: Եւ յութերորդ ամի իշխանութեան իւրոյ ել Դիուժէնն բազում զօրօք ի Պարսս ի պատերազմ, եւ եկն ի Մանազկերտ եւ առ գնա, զոր լուեալ բռնաւորին Ալփասլանայ՝ եկն ընդ առաջ, եւ եղեւ սաստիկ պատերազմ: Եւ պարտեցաւ Դիուժէնն, եւ ըմբոնեցաւ ի նմանէ, եւ հարկ եղեալ ի վերայ նորա՝ եթող: Իսկ ազգն նորա ոչ հնազանդեցան նմա, այլ թագաւորեցուցին զՄիխայէլ որդի Դուկիծին: Դարձեալ պատերազմեալ Միխայէլն՝ եհար զԴիուժէնն. եւ զօրացն քուրձ ազուցեալ նմա՝ ածին առ թագաւորն Միխայէլ: Եւ ի ճանապարհին զաչս նորա փորեցին հրամանաւ կայսեր եւ ի կսկծոյն մեռավ ի ՇԻԱ թուականին:

Եւ ի ամին ամի դատաստանք երկայնամտին եւ արդարադատին աստուծոյ յուզեցան ի վերայ իւրոխտ եւ անգառազիդ գազանին Ալփասլանայ, մինչդեռ մրմռայր զայրագնութեամբ տիրել տիեզերաց եւ զմղձկեալ սրտին դառնութիւնն թափել եւ յայնոսիկ, զոր ոչ էր ածեալ զբռամբ, յեղակարծ ժամանակի սրախողխող լեալ՝ բարձաւ ամբարիշտն յերկրէ եւ ոչ ետես զփառս աստուծոյ:

Եւ յետ նորա թագաւորեաց բարեբախտ որդի նորա, որ Մելիքշահն կոչիւր: Սա ոչ չարութեան հօրն իւրոյ նմանեաց, այլ զբարի ածեալ զմտաւ՝ գնոյն եւ արար առ ամենայն հնազանդեալս իւր, յաւէտ առ ազգս հայոց. զի մտահաս եղեալ, բասրէր զիմացուածս հօր իւրոյ՝ իբր թէ եղեալ հակառակ խաղաղութեան կենաց մարդկան, արեամբ եւ զրկմամբ խնդացեալ: Իսկ ինքն իմաստաբար քաղցրավարութեամբ կարգօք հանդերձէր զամենայն: Արդ՝ արին այն եւ խոհեմն քան զյուրվս ի թագաւորաց, հոգ տարեալ ամենայնի, զի արդարութեամբ վարեցի, զի մի ոք լիցի տրտում ի զրկելոց եւ հպարտ ի գոռոզից: Էր ազատաբարոյ եւ մեծախորհուրդ, այլ եւ տեսիլ մարմնոյն արժանի թագաւորութեան: Սա ի դոյզն ժամանակի զբոլորս հնազանդէր

գտիեզերս, ո՛չ պատերազմաւ եւ բռնութեամբ, որքան սիրով եւ խաղաղութեամբ: Եւ այսպէս բարի անուամբ կալեալ զիշխանութիւն ամս քսան, վախճանէր ի կնոջէն դեղակուր լեալ:

Եւ ապա անպատմելի լեալ խռովութիւն գամս չորս, զի եղբայր նորա Դրդուշն եւ որդի նորա Բեքիարուքն, զայստսիկ ամս մարտիս պատերազմի զբարեյարմարութիւն աշխարհի ի բաց կտրեցին: Վասն ոչ ընդ փոյթ միոյ ի նոցանէն տիրելոյ՝ հոսմունս արեանց իբրեւ զուխից լինէր, ո՛չ միայն զինակիր նահատակաց, այլ եւ առհասարակ ազանց եւ գաւառաց: Եւ այսպէս բարիքն ի բաց վճարեցան ընդ իսզման կենաց թագաւորին: Եւ ապա տիրեաց Բեքիարուքն՝ սպանեալ զԴրդուշն. եւ յետ նորա Խզըլն, որ թարգմանի կարմիր: Սա էառ զԼօռէ քաղաք եւ զուխտսն սուրբ՝ զՍանահինն եւ զՀաղբատ:

Իսկ յետ Միխայէլի կայսեր առնու զթագն Ալէքսն: Ի տասն եւ եօթն ամի սորա՝ հռոմայեցիք ելին ընդ Թիրակ ի կողմանս ասիացոց՝ խնդրել զքէն վրիժուց տառապանաց քրիստոնէից ի սկիւթացոց եւ ի պարսից հանդերձ Տաճկաստանաւ: Եւ բազումք կրեցին նեղութիւն յորդոյն բելիարայ, Ալէքս կոչեցելոյ, որ էր թագաւոր ի Կոստանդնուպօլիս, գաղտնի եւ յայտնի նենգութեամբ. քանզի հրամայեաց անօրէնն իառնել ի կերակուրն դեղ մահացու, եւ այնպէս տալ նոցա, նոյնպէս եւ յըմպելիսն, որք ուտէին եւ մեռանէին: Եւ ի ծովու եւս նենգեաց զնոսա, որ վստահանային ի նա, իբրեւ ի հաւատակից իւրեանց, եւ բարբարոսացն խորամանկութեամբ օգնէր, որում հատուցէ տէր: Քանզի եւ չէր իսկ քրիստոնէայ, որպէս եւ ոչ մայր նորա, զի բազումք մեռան ի ֆրանկացն. եւ մնացեալքն ունայն դարձան յԱնտաք եւ առին զնա եւ զԵրուսաղէմ, երկու թագաւորազունք՝ Մայմունն եւ Տանդրիլն, եւ եօթն կոմսունք: Եւ թագաւորեաց յԵրուսաղէմ Կոնստանդին, եւ ապա Պաղտոյնն ամս եօթն եւ տասն, եւ Ամարի ամս տասն եւ ինն. եւ եղեւ այս ի ՇԽԶ թուին հայոց:

Մեռաւ սկիւթացի բռնաւորն Խզըլն ի յառման քաղաքին Դունայ ի գօրացն Պարսից. եւ ապա ի բազումս բաժանի տէրութիւն նոցա, ոմն բռնացեալ ի Խորասան, եւ ոմն յԱսորեստան, եւ այլ ոմն ի կողմն Կապպադոկացոց եւ Հայոց եւ ոմն յԵգիպտոս. եւ այլք յայլ տեղիս, որոց անուանքն անձանօթ են մեզ:

Ի ՇԿԲ թուականին վախճանեցաւ տէր Բարսեղ՝ կալեալ զհայրապետութիւնն ամս երեսուն երեք, եւ յաջորդէ զաթոռն տէր Գրիգորիս, եղբայրն Ներսիսի, մեծաշուք պատուով: Սոքա էին յազգէ սրբոյն Գրիգորի: Վասն որոյ եւ ընդ նստելն իսկ յաթոռ սուրբ Լուսաւորչին՝ սքանչելի հայրապետն սուրբն Գրիգորիս, պայծառացոյց զսուրբ եկեղեցի զանազան կարգօք եւ օրինադրութեամբ կանոնականօք, ամենայնիւ ջանայր ըստ օրինակի իւրոց նախնեացն վարիլ, սրբոյն Գրիգորի եւ զաւակի նորա նմանիլ: Սա փոխեաց զաթոռն հայրապետական ի բերդն, որ կոչի Հռոմկլայ. քանզի իբրեւ տարան յոյնք առ իւրեանս զԳագիկ թագաւորն եւ զտէր Պետրոս, այնուհետեւ ոչ եղեւ յարեւելս աթոռն հայրապետական, այլ ընդ իշխանութեամբ յունաց՝ երբեմն ի Սեբաստիա, երբեմն ի Ծովքն կոչեցեալ վայր, իսկ սա փոխեաց ի Կլայն Հռոմայական: Եւ եղեւ պատճառ փոխելոյն այս, նեղեցաւ ի սկիւթականացն եւ ի տաճկաց՝ այսր անդր յաճելով. ապա ետես զբերդն ամուր՝ բարձեալ զսրբութիւնսն իւր եւ զսպասք եկեղեցւոյ, տարաւ եղ անդ ի պահեստի առ բարեմիտ կին մի իշխանի, ազգաւ ֆռանկ: Եւ եղեւ ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ վախճանել իշխանին, որ էր տէր բերդին, եւ մնաց

կինն նորա այրի, զոր աղաչեալ սրբազան հայրապետին զկինն բարեպաշտօն՝ տալ զբերդն ցհայրապետն, զի լիցի նա աթոռ կաթողիկոսութեան Հայոց: Եւ կինն ետ յօժարութեամբ: Եւ յուղարկեալ սրբոյ հայրապետին զկինն յաշխարհն Կիլիկեցոց առ մեծ իշխանաց իշխանն Հայոց Թորոս, եւ նա ետ նմա գիւղս եւ ագարակս եւ այլ կալուածս, եւ ուրախ արար զկինն յոյժ, եւ ապա առաքեաց զնա յաշխարհն իւր:

Այս Թորոս իշխան եւ եղբայր իւր Ստեփանն որդիք էին իշխանին Լեւոնի, որդոյ Կոստանդեայ, որդոյ Ռուբենայ, թոռունք յառաջագոյն ասացելոյ առնն, որ յազգականութենէ եւ ի գաւակացն Գագկայ Արծրունեաց: Սոքա ընդարձակեցին զսահմանս իւրեանց քաջութեամբ՝ տիրելով բազում գաւառաց եւ քաղաքաց աշխարհին Կիլիկեցոց եւ Սուրացոց եւ այլոց բազմաց. առին զանուանի քաղաքս աշխարհին՝ զՏարսուն եւ զՍիս, եւ զԱտանա, եւ զՍելեւկիա եւ որ շուրջ զնոքօք գաւառք եւ քաղաքք: Զոր լեալ կայսրն յունաց, որ Ալէքս կոչիւր, առաքէ բազում զօրօք ի վերայ իշխանացն հայոց՝ Ստեփանեայ եւ Թորոսին զԱնդրոնիկոս: Եւ ըմբռնեալ զՍտեփանն խաբէութեամբ՝ ետ սպանանել: Իսկ Թորոսի առեալ զեղբորորդիս իւր զՌուբեն եւ զԼեւոն, եղ զնոսս ի բերդ մի ամուր, եւ ապա էառ Թորոս զքէն վրիժուց արեան եղբօր իւրոյ ի հոռոմոց անտի, որ բնակեալ էին յաշխարհին, զի զբռնացեալսն կոտորէր եւ զայլսն փախստական առնէր յաշխարհէն, եւ ինքն տիրէր ամենայն գաւառացն մեծաւ զօրութեամբ:

Իսկ յայս թուականի ՇԿԲ, յորում վախճանեցաւ Բարսեղ կաթողիկոսն, փոխեցաւ առ Քրիստոս մեծ եւ հռչականուն վարդապետն Գեորգ, զոր ըստ քաղցրութեան բարուց իւրոց Մեղրիկ կոչէին: Սա կարգաւորեաց զհռչակաւոր ուխտն, որ Դրագարկ կոչի, անդադար լինել ի պաշտօնն զցայգ եւ զցերեկ եւ հանապազ պահօք կատարել, եւ առանձինն ումէք ինչ ոչ լինել, բայց ի հասարակաց տանէն: Ի սոյն ամի եւ արին հռոմայեցոց Տանդրիլ իշխող քաղաքին Անտիոքայ, վախճանէր, դեղակուր լեալ ի պատրիարքէն իւրեանց: Եւ առնու զկաթողիկոսութիւնն Հայոց յետ տէր Բարսղի՝ Գրիգորիս ամս յիսուն երեք:

Իսկ սքանչելի հայրապետն Գրիգորիս ձեռն ի գործ արկեալ շինեաց եկեղեցի հրաշագան զմբթարդ ի նոյն բերդի, եւ սկսաւ թարգմանութիւն առնել յաստուածային գրոց, եւ բազում զիրս ետ թարգմանել ի հայ լեզու, զո՛րն ինքեամբ եւ զո՛րն ի ձեռն այլոց:

Յաւուրս սորա էին վարդապետք անուանիք եւ իմաստունք՝ Ներսէս սքանչելի, հարազատ նորուն կաթողիկոսի, եւ միւս Ներսէս եպիսկոպոս Լամբրօնեցի, եղբայր Հեթոյ, որ թարգմանեաց զՄեկնութիւն Տեալեանն Յովհաննու, եւ զՊատմութիւն Գրիգորի պապուն Հռոմայ, եւ զՕրինադրութիւն սրբոյն Բենեդիքտոսի. արար եւ մեկնութիւնս յինքենէ սաղմոսացն Դաւթի, եւ առակացն Սաղմոսի, եւ սուրբ պատարագամատուցին, եւ աղօթիցն Յովհաննու Աւետարանչին, որոյ սկիզբն է այս՝ «Է՛ր ընդ եղբարսն Երա՛»: Շինեաց եւ եկեղեցի հրաշագան ի վանքն, որ կոչի Սկեւոյ, հուպ ի բերդն անառ Լամբրօն, եւ կարգեաց զպաշտօն վանիցն ըստ օրինակի այլոց ազգաց սարկաւազաւ եւ դպրաւ եւ անձածկոյթ զլիսաւ, զոր յոլովք դարովէն ի հայոց:

Եւ միւս եւս եպիսկոպոս՝ անուն Իգնատիոս, որում հրամայեաց կաթողիկոսն մեկնութիւն առնել Ղուկասու ավետարանին: Եւ նա ոչ առ յանձն, մինչեւ տեսանէր ի

տեսլեան տուն մի լուսաւոր եւ զարդարեալ ամենայն վայելչութեամբ, եւ զամենայն վարդապետս եկեղեցոյ անդ խրախաացեալս. կամեցաւ եւ ինքն մտանել ի ներքս. եւ արգելուին զնա եւ ասէին, եթէ՝ «Վասն զի ո՛չ աշխատեցար ի մեկնել զաւետարանն, ո՛չ մտցես այսր»: Եւ զարթուցեալ սկսաւ մեկնել զաւետարանն Ղուկայ խորհրդական եւ մտաւոր բանիւ:

Եւ այլ ոմն վարդապետ սքանչելի, Սարգիս անուն, ի վանքն, որ կոչի ասորերէն Քարաշիրաւ, արար մեկնութիւն եօթանեցունց թղթոցն կաթողիկէայց նախերգանօք եւ յորդորակօք, ընդարձակ եւ առատ ճառիք: Եւ միւս եւս եպիսկոպոս, Յովսէփ անուն, այր երեւելի ի կողմանս Անտիոքու:

Իսկ յԱրեւելս արք անուանիք եւ գիտնականք լուսաւորիչք եկեղեցոյ՝ Անանիա վարդապետ ի Սանահինն, յաւուրս Դեոսկորոսի, այր մտաւոր եւ հանճարեղ, գիտող տոմարական արհեստի, եւ գրոց աստուածայնոց մեկնող: Սորա ասէն ի մի հաւաքեալ ի մեկնութիւնն առաքելոյ զբանսն Եփրեմի եւ Յովհաննու Ոսկեբերանին եւ Կիրողի եւ այլ սրբոց արարեալ համառօտ վասն դիրահասութեան ընթերցողաց, արար եւ խորհրդական եւ մտաւոր տեսութիւն եւ համեմատութիւն աւետարանացն առ օրինակս. գրեաց եւ լուսաւոր իմացուածս վասն խորհրդական սրբասացութեանս, որ յեկեղեցիս ուղղափառաց խաչեցարիւ ասէն, եւ զՆերբողեանն Շողակաթին:

Մոյնպէս եւ մեծիմաստն գիտութեամբ քան զյովսէփս եւ հանճարեղն յամենայնի՝ մտահարուստն Յովհաննէս, Սարկաւազն կոչեցեալ, ի Հաղբատ: Սա բազում ինչ աշխատասիրեաց ի գիրս՝ յիշատակ բարի թողեալ. սա զբազմաց փափագելին եւ ո՛չ ձեռնհաս, զհաստատ եւ զանշարժ տոմարն կարգեաց հայոց փոխանակ շարժականին եւ անհաստատնոյն. արար եւ միաբանութիւն ամենայն ազգաց տոմարի ընդ հայոց. վասն զի յոյժ իմաստուն էր այրն եւ աստուածային շնորհօք զարդարեալ, նորա բանքն ամենայն իմաստասիրական ոճով, որպէս զԳրիգորի Աստուածաբանին, եւ ոչ գեղջուկ: Սա գրեաց ճառս ներբողականս ի մեծագոր արքայն Հայոց Տրդատ, եւ ի սուրբ հայրապետն Ներսէս, եւ ի սքանչելին Սահակ եւ Մեսրոպ. արար եւ շարական Ղեւոնդեանցն քաղցր եղանակաւ եւ յարմար բանիւ, որոյ սկիզբն է այս. «Պայծառացան այսօր սուրբ եկեղեցիք»: Գրեաց նոցուն եւ ճառս ներբողականս. գրեաց սա եւ գիրս աղօթից. գրեաց եւ օրինակս ստոյգ գրոց:

Եւ կարի յոյժ սիրէր զսա թագաւորն Վրաց Դաւիթ, հայրն Դեմետրեայ, պապն Դաւթի եւ Գիորգեայ, այնքա՛ն, զի մինչ լսէր զգալուստ նորա, յոտն յառնէր եւ ելանէր ընդ առաջ նորա, եւ խոնարհեցուցեալ զգլուխն՝ խնդրէր ի նմանէ օրհնութիւն. եւ նա եղեալ զձեռն ի վերայ զլիտ նորա, զայս սաղմոս ասէր. «Գտի զԴաւիթ ծառայ իմ եւ իւղով սրբով իմով օծի զնա: Ձեռն իմ ընկայցի զնա եւ բազուկ իմ զօրացուց է զնա: Մի մեղիցէ նմա թշնամի եւ որդի անօրէնութեան մի չարչարեցէ զնա» <Սաղ. 22-23>: Եւ ի պատճառս, սորա սիրէր թագաւորն զազգս հայոց:

Դէպ եղեւ սմա յաւուր միում վասն անառակ գնացից որոշել զոմն ի խորհրդական պատարագէն, Չոմզոմայ անուն: Եւ նա փոխանակ զղջանալոյ եւ ապաշխարելոյ՝ խորհէր սպանանել զսքանչելին: Օր մի պատահեալ նմա, մինչդեռ գայր նա յայրէ անտի, որ ի ներքոյ կայ վանիցն, հայելով ի վերայ գետոյն՝ ըմբռնեալ անամօթն, ընկէց յերկիր եւ հարաւ ի վերայ նորա: Իսկ սուրբն զի իմաստուն էր, ասէ ցնա. «Ո՛րդեակ

Ստեփանոս, մի՛ սպանաներ զիս»: Եւ ասէ ցնա յանդուզն. «Մինչեւ ցայժմ Ջոնզոնայ էի, իսկ այժմ փոխանակ միոյ նուի բազումս յաւելուս՝ Ստեփաննոս: - Քանզի Ջոնզոնայն մականուն էր նորա: - Դու ընդէ՞ր սպաներ զիս, զի հաներ յեկեղեցոյ»: Ասէ ցնա իմաստասէրն. «Եւ դարձեալ մուծից զքեզ յեկեղեցի»: Եւ եթող զնա: Եւ եկեալ նորա ի վանսն՝ ասէ ցեղբարսն. «Ձոր ինչ ասէին զեղբօրեւ զայսմանէ, կարծեմ թէ՛ սուտ է, ահաւասիկ մուծանեմ զսա յեկեղեցի»: Եւ հրամայեաց եկեղեցապանին առնել զնա աւագ երէց: Եւ բազում քրթմնջիւն էր վասն այնորիկ, որպէս թէ անարժան էր, եւ նա կաշառս էառ եւ եմոյծ զնա յեկեղեցին:

Իբրեւ եհաս ժամ խորհրդական պատարագին, ել թշուառականն ի բեմ անդր, զի մատուցէ պատարագ: Եկն վարդապետն ի գաւիթ անդր ի մէջ ատենին՝ հանդէպ սրբոյ սեղանոյն, եբաց զգլուխ իւր եւ սկսաւ աղօթել: Եւ վաղվաղակի ոգի չար եմուտ յայրն աներկիւղ, եւ ընկեց զնա ի բեմէ անտի ի յատակս տաճարին, եւ սկսաւ լլկել զնա յոյժ. եւ հանին զնա արտաքս ի տաճարէ անտի, որպէս զՈգիայն, եւ երկիւղ մեծ անկաւ ի վերայ տեսողացն:

Եւ այսպիսի բարոք քաղաքավարութեամբ կեցեալ յաշխարհի՛ փոխեցաւ ի Քրիստոս աշխատասէրն ի Հաղբատ. եւ թաղեցին զնա յարեւելից կուսէ եկեղեցոյն մեծի առ դուրս փոքրագոյն եկեղեցոյն, զոր յետոյ քակեաց եպիսկոպոսն Համագասպ եւ շինեաց հրաշալի շինուած, ուր զգանգակսն կախէին՝ յարմարեալ ի նմին եւ եկեղեցիս: Եւ եղև վախճան սրբոյն ի ՇՀԸ թուականին:

Եւ զկնի ամի միոյ վախճանեցաւ սուրբ լուսաւորիչն Դաւիթ վարդապետն, Ալաւկայ որդի, որ գրեաց զԿանոնական օրինադրութիւնս՝ զեղեցկայարմարս եւ պիտանացուս ի խնդրոյ քահանայի միոջ, որում անուն էր Արքայութիւն, ի քաղաքէն Գանձակայ: Եւ միւս եւս սքանչելի վարդապետ, զոր Թոքակերի որդի կոչէին, Գրիգոր անուն: Սոքա երեքեանս էին յաշխարհէն Գանձակայ, ուստի եւ ես:

Դէպ եղև, զի յաւուր միում նստէին երեքեան արքս սքանչելի, եկն անդ ոմն շինական այր մի եւ ասէ ցնոսա. «Երանի՛ որ զիտէ, թէ ի ձէնջ ո՞ իմաստագոյն իցէ»: Չայս իբրեւ ծաղրական ասաց: Պատասխանի ետ Թոքակերի որդին եւ ասէ. «Ես ասեմ քեզ: Մինչդեռ էաք ի մերում աշխարհին, ես կտրող էի եւ կարող. իսկ Սարկաւագս՝ կարել միայն գիտէր. իսկ այժմ սա կտրէ եւ կարէ, եւ բազում նկարս յաւելու ի վերայ»: Չայս առակաբար վասն իմաստութեան նորա ասաց: Չի ա՛յնպէս փոյթ էր այրն յուսումն, մինչ զի պատահեաց յաւուր միում զնալ նմա յայրն, ո՛ւր գրեանն էին, եւ այլք ընդ նմա: Իբրեւ ելին, որ ընդ նմայն էին, եւ փակեցին զդուռն, նա թաքոյց զանձն ի ներքս, այսպէս գիտելով նոցա, եթէ նախ ել նա: Իբրեւ անցին բազում աւուրք ի վերայ, դարձեալ զնացին յայրն ի պէտս ինչ, տեսին զնա եւ սքանչացան, հարցանէին զնա, թէ՛ «Ո՞րպէս ապրեցար առանց կերակրոյ եւ ըմպելոյ»: Եւ նա եցոյց նոցա զգրեանն, զոր ընթերցեալ էր. եւ ասէ՛ «Այդ է իմ կերակուր եւ ըմպելի, զոր կերայ եւ արբի զաւուրս զայսոսիկ»:

Ի ՇՁԸ թուականին եղև շարժ սաստիկ եւ կործանեցաւ քաղաքն Գանձակ, եւ տապալեցան շինուածք, որ ի նմա, ի վերայ բնակչաց իւրոց: Եւ եկն թագաւորն Վրաց Դեմետրէ՛ հայրն Դաւթի եւ Գիորգեայ, եւ տարաւ զդրունս քաղաքին յաշխարհն իւր:

Փլաւ եւ լեառն Այիհարակ ի շարժմանէն եւ արգել զձորակն, որ անցանէր ընդ մէջ նորա. եւ եղեւ ծովակ, որ է մինչեւ ցայսօր. լինին ի նմա ձկունք ազնիւք:

Իսկ սքանչելի հայրապետն Գրիգորիս օր ըստ օրէ յաւելոյր ի բարեգործութիւն ի պայծառութիւն եկեղեցոյ: Եւ էր սիրեցեալ նա յամենայն ազգաց: Եղեւ նմա գնալ ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ, զի երկրպագեցէ նա սուրբ տեղեացն տնօրինականաց: Իբրեւ եհաս նա ի քաղաքն Անտիոք, ել ամենայն քաղաքն ընդ առաջ նորա ջահիւք եւ լապտերօք եւ մեծաւ պատուով տարեալ նստուցին գնա յաթոռն Պետրոսի առաքելոյն: Եւ իբրեւ եհաս նա յԵրուսաղէմ, ազգն ֆռանկաց, որ իշխողք էին քաղաքին, եւ պատրիարք նոցա առաւել սէր հաստատեցին ընդ ազգիս մերում վասն նորա, զի էր նա բարի տեսեամբ եւ զհտութեամբ սուրբ գրոց զարդարեալ. զհին դաշինսն Տրդատայ եւ սրբոյն Գրիգորի եւ Կոստանդինոսի կայսեր եւ Սեղբեստրոսի հայրապետին վերստին նորոգեցին առ սովաւ: Եւ այսպէս քաղաքավարութեամբ կեցեալ՝ փոխեցաւ առ Քրիստոս լի աւուրբք եւ կատարեալ առաքինութեամբ: Եւ փոխանորդէ զաթոռն եղբայր նորին Ներսէս զեօթն ամ:

Այս Ներսէս առաւելեալ էր իմաստութեամբ քան զյուլովս ի ժամանակի անդ ո՛չ միայն քան զվարդապետս հայոց, այլ եւ քան զյունաց եւ զասորոց, այնքան՝ մինչ զի համբաւ իմաստութեան նորա տարածեցաւ ընդ ամենայն ազգս. մինչ զի իմաստասէր ոմն կոստանդնուպօլսեցի, անուն Թէորա, լուեալ զհամբաւ նորա, բարձեալ զգրեանս իւր ի վերայ գրաստուց, եկն փորձել գնա եւ լսել զիմաստութիւն նորա: Եւ եկեալ զաւուրս բազումս խօսեցաւ ընդ նմա, եւ եզիտ գնա փորձ ամենայնիւ, այլ եւ հոգւով սրբով առլցեալ: Եւ իբրեւ գնաց նա ի քաղաքն Կոստանդնուպօլիս, հարցանէին գնա, թէ՛ «Ո՛րպէս էր համբաւն, նոյնպէ՛ս է, եթէ ո՛չ»: Եւ նա ասէ՛ «Որպէս լուաք, սոյնպէս եւ տեսաք. զի նոր ոմն Գրիգորիոս Աստուածաբան յարուցեալ է»: Եւ զարմացուցանէր զամենեսեան վասն նորա:

Եւ զի էր նա այր բանաւոր, բազում ինչ կարգեաց նա յեկեղեցիս քաղցր եղանակաւ, խոսրովային ոճով շարականս, մեղեդիս, տաղս եւ ոտանաւորս, քանզի նորա է յարութեան օրհնութիւնն՝ երրորդ կողմն, եւ աստուածածնի փոխման երկուց աւուրցն, եւ Պետրոսի եւ Պօղոսի օրհնութիւնն, եւ մանկունքն, եւ համբարձին, որոյ սկիզբն է այս. «Յնձա՛ այսօր եկեղեցի աստուծոյ յիշատակաւ սուրբ առաքելոցն», եւ Որդոցն որոտման օրհնութիւն՝ «Որ էն յերթեան որդի միշտ էին», եւ շարական մի Անտոնի, եւ երկու Թէոդոսի եւ մի քառասնիցն, եւ մի առաքելոցն, եւ աւագ շաբաթին երից աւուրց օրհնութիւն, երկուշաբաթին, երեքշաբաթին, չորեքշաբաթին, եւ երկու շարական յարութեան ճաշոյ, եւ Նինուէացոցն, եւ հրեշտակապետացն, եւ սրբոց Վարդանանցն, եւ այլ բազում շարականս:

Արար նա զքարոզ սրբոյ պատարագին քաղցր եղանակաւ, եւ տունս շարականաց նմին խորհրդաբար, եւ երկու գանձս ըստ գրոյ անուան իւրոյ՝ մի «Վարդավառին» եւ մի «Փոխման աստուածածնին», որպէս Նարեկացին Գրիգոր «զՀոգւոյն գալստեանն» եւ «զԵկեղեցոյ» եւ «զՍուրբ խաչին». ա՛յն, որ գրեաց զգիրս աղօթից յոգնագան բառիւք եւ իմաստասիրական ոճով, եւ «զՆերբողեանն սրբոյն Յակոբայ Մծբնացոյ», եւ «զԱռաքելոցն»: Սոյնպէս եւ սա կարգեաց զհամառօտն Մատթէոսի աւետարանին լուսաւոր եւ առատ մտօք, մինչեւ յայն տեղին, որ ասաց տէրն, թէ՛ «Մի՛ համարիք, եթէ եկի լուծանել զօրէնս կամ զմարգարէս» <Մատթ. Ե 17>: Եւ անդ ոչ զիտեմ, եթէ վասն

ինչ պատճառի խափան եղեւ: Գրեաց նա եւ ճառս հրեշտակապետացն ըստ ոճոյն Դիոնիսեայ Արիսպագացոյն. թարգմանեաց եւ բազում ճառս վկայից աստուծոյ: Եւ այսպիսի բարոք կարգաւորութեամբ փոխեցաւ առ Քրիստոս յոյսն ամենեցուն ցանկալի եւ երանելի մահուամբ. զի այնպիսի էին կամք սրբոյն, զի թէ հնար իցէ՝ ոչ որ խօսեսցի ի խօսս աշխարհականս, բայց ի գրոց, ո՛չ ի զինարբուս եւ ո՛չ յայլ ուրախութիւնս: Վասն այնորիկ արար նա երգս եւ ուսոյց այնոցիկ, որ պահէին զբերդն, զի փոխանակ վայրապար ձայնիցն, զայն ասասցեն, որոյ սկիզբն է սաղմոսն Դաւթի՝ «Յիշեցի ի գիշերի զանուն քո, տէր» <Սաղ. ԸԺԸ 55>, եւ այսպէս խորհրդաբար ըստ կարգի՝ «Զարթի ք փառք իմ» <Սաղ. ԶԶ 9, ԸԷ 3>, որ այժմ ասի յեկեղեցի ի ժամ զիշերային պաշտաման:

Կոչեցաւ երբեմն ի մեծէն Ալէքսէ, որ էր փեսայ ինքնակալ թագաւորին հոռոմոց Մանիլին, եւ եկեալ էր ի Մամուեստիա քաղաք Կիլիկեցոց, եւ հարցեալ զնա բանս խորինս եւ դժուարիմացս ի գրոց եւ յամենայնի կատարեալս ետես զնա, եւ մեծարեաց զնա յոյժ: Դարձեալ գրեաց առ նա՝ գրով տալ նմա զխոստովանութիւն հաւատոյ հայոց, եւ զխորհուրդ տօնից, եւ զառաջաւոր պահոցն, եւ զխորհուրդ մի բնութեանն, զոր ասեմք մեք ի Քրիստոս Յիսուս յետ միաւորութեանն, եւ այլ կարգաց եկեղեցոյ, որ ո՛չ է միաբան այլոց ազգաց: Իսկ նա համառօտ եւ յայտնի բանիւք ետ նմա զխնդրելին, զոր ասէ եկեղեցի Հայաստանեայց ուղղափառութեամբ այսպէս:

Բ

Բանիւք դուզնաքեայ իմն խօսելով ի լսելիս խոհեմագունիդ՝ եւ աստուածասիրի անձին յաղագս մերոյ հաւատոյ եւ կարգաց եկեղեցոյ, հարցման ո՛ր ի ձէնջ, տալով պատասխանի: Եւ քանզի խօսեցեալն իմաստք շրթամբք, ոչ է բնաւորեալ յշտեմարանս յիշողականին մնալ անձախապէս, զմոռացութիւն ունելով հակառակ, վասն որոյ խնդրէք գրով արձանացուցանել զնոյն, յաղագս անաղօտ մնալոյ յիշատակ բանիցն որ ի մէնջ, զոր եւ տացուք սիրաբար սիրողիդ զիմաստութիւն ըստ ախմար գիտութեան մերոյ եւ տկարութեան, եւ ժամուս փութոյ՝ համառօտ եւ յայտնի բանի: Սակայն զբովանդակն պարագրելով զհաւատոյ մերոյ ճշմարտութիւն, եւ զեկեղեցոյ կարգաւորութիւն, ի հարցն սրբոց աւանդից ընկալեալ՝ որ է այսպէս. «Խոստովանիմք զամենասուրբ զերրորդութիւնն՝ զհայր, եւ զորդի, եւ զսուրբ հոգին, յերիս անձնաւորութիւնս բաժանեալ, եւ ի մի բնութիւն, եւ աստուածութիւն ժողովեալ: Հայր անձին եւ անսկիզբն յառաջ քան զյաւիտեանս. որդի ծնեալ ի բնութենէ հօր. անախտ եւ անմարմին, նախ քան զժամանակս. հոգին սուրբ՝ բղխումն ի հօրէ, ո՛չ ըստ որդոյ ծննդեամբ, այլ յառաջ եկեալ աղբիւրաբար. ինքեան միայնոյ քննելի օրինակն, եւ յարարածոց անգիտելի, եւ ոչ էր երբեմն հայր, յորժամ ո՛չ էր ընդ նմին որդի եւ հոգի: Այլ որպէս հայր՝ միշտ հայր. եւ ո՛չ յետոյ ստացեալ զանուն հայրութեանն. նոյնպէս եւ որդի՝ միշտ որդի, ընդ հօր երդում մշտնջենաւոր: Այսպէս եւ հոգին սուրբ՝ միշտ հոգի աստուծոյ, անմեկնելի ի հօրէ եւ յորդոյ, մի էութիւն, մի իշխանութիւն, մի կամք եւ մի արարչագործ զօրութիւն, յերիս անձնաւորութիւնսն իմանի: Ո՛չ մեծութիւն եւ ո՛չ փոքրկութիւն, ո՛չ բարձրութիւն եւ ո՛չ խոնարհութիւն, ո՛չ առաւելութիւն եւ ո՛չ նուազութիւն, այլ մի կարգ, մի պաշտօն, մի երկրպագութիւն համագոյ սուրբ երրորդութեանն դաւանի, որով գոյացան յոչէից եղեալքս ամենայն, երկինք երկնաւորօքն եւ երկիրս երկրաւորօքս, երեւելի եւ աներեւոյթ արարածք՝ յառաջինն եղեալ արարչութեան: Իսկ յերկրորդումս՝ մի յերրորդութենէն բանն հօր որդին

միաձին, կամաւ հօր եւ հոգւոյն, աւետեօք հրեշտակապետին Գաբրիէլի, էջ յորովայն կուսին Մարիամու, ո՛չ նուագելով ի ծոցոյ հօր, ըստ աստուածային անպարագրելի բնութեանն, եւ ձգեալ յինքն յարենէ ամենամաքուր կուսին, որ ի զանգուածոյն Ադամայ, միացոյց ընդ աստուածութեանն, անքնին եւ անճառելի խառնմամբ, եւ եղև յերկուց կատարեալ բնութեանց՝ յաստուածայնոյ եւ ի մարդկայնոյ, մի անձնաւորութիւն կատարեալ, անայլայլելի եւ անբաժանելի բնութեամբ, ո՛չ փոփոխելով մարդկային թանձր եւ յօդական բնութիւնս յանօդ եւ պարզական բնութիւնն աստուծոյ՝ զիրն կորուսանելով. եւ ո՛չ պարզ եւ անմարմնական բնութիւնն աստուծոյ՝ խառնելովն ընդ բնութեան մարմնոյ, վրիպեաց յիւրն յաւետ պարզութենէ. թէպէտ եւ ասի յաղագս անքակ միութեանն, անմարմնոյն մարմնանալ եւ բանին թանձրանալ: Այլ եւ խառնի ընդ մարմնոյ անմարմին բանն եւ միացուցանէ ընդ ինքեան զմարդկային բնութիւնս՝ աստուածացուցանելով զնա խառնմամբն եւ միաւորութեամբն, ո՛չ փոփոխումն կամ այլայլութիւն ունելով ի միաւորութեանն, ըստ որում եւ ո՛չ հոգի եւ մարմին մարդկային: Թէպէտ եւ գերագոյն քան զօրինակն իմանի ճշմարտութեանն որպէս ընդ արարիչ եւ ընդ արարած, գոյ համեմատութիւն, այլ միաւորեալ զմերս ընդ իւրումն անհասանելի յեղանակաւ, մնաց անփոփոխ առողն եւ առեալն: Ո՛չ ըմբռնողապէս, որպէս օդ եւ ջուր յամանի, զի յարտաքս ելանելն դատարկանայ, այլ բնաւորապէս միացեալ ի վեր քան զբան անբաժանելի եւ անշփոթ միութեամբ եւ առնով զբնութիւնն Ադամայ, ո՛չ զոր յանմեղութեանն եւ ի դրախտին, այլ զոր յետ մեղանացն եւ ապականութեանն, զի եւ կոյսն Մարիամ, յորմէ մարմին առ Քրիստոս, ի մեղանշականին Ադամայ բնութենէն էր: Սակայն միաւորելով ընդ բնութեանն աստուծոյ՝ մեղանշականն եղև անմեղ, եւ ապականացուն արտաքոյ անգոսնելի ապականութեան կրից, որպէս եւ հրահալելի նիւթք, յորժամ ընդ հրոյ միանան, ժանգ ապականութեան, եթէ իցէ ի նոսա, ծախի: Իսկ բնութիւնն մաքրելով յապականութենէն, անծախելի մնայ. զի որոյ սկիզբն անապական՝ զի առանց սերման յանապական կուսէ էր ծնունդն եւ կատարումն անապական. զի մարմին նորա ի գերեզմանի ոչ ետես զապականութիւն, հա՛րկ է, զի եւ միջոց ժամանակին, որ ընդ ծնունդն եւ ընդ մահն՝ լինել անապական: Ո՛չ ի հարկաւոր եւ ի կամաւոր կրից ասեմք գոլ անապական, այսինքն՝ քաղցոյ եւ ծարաւոյ, ննջելոյ եւ վաստակելոյ, տրտմելոյ եւ արտասուելոյ, որք ճշմարիտ եւ ոչ առ աչօք տան մեզ իմանալ զմարդեղութիւն նորա, այլ յակամայ եւ յանգոսնելի կրից՝ խոստովանիմ ունել զանապականութիւն. զի է՛ր ինչ ի նմա նման մերումս, եւ էր որ ի վեր քան զմերս՝ ըստ գրեցելումն, թէ մարդ է եւ ի վեր քան զմարդ, եւ թէ մարդ է, ո՞՞՞ ծանիցէ զնա:

Արդ՝ ըստ մերում հասանելոյ այսպէս եղեալ միաւորութեան յեղանակ, յարգանդի կուսին՝ բնակելով ի նմա ինն ամսեայ ժամանակաւ, հինգ յաւելեալ աւուրքք, ըստ անդրանկածնութեանն, եւ այն, որ կարողն էր ի միում վայրկենի լինել կատարեալ, օր ըստ օրէ աճմամբ զարգանայր, որպէսզի խափանեցի այսոքիւք առ աչօք կարծելն զմարդեղութիւնն: Ծնանի որպէս մարդ՝ աստուած մարդացեալ, զկուսութիւն ծնողին անապական պահելով, զի եւ զծնունդն օրհնեցէ յանիծիցն եւ զկուսութիւն նախապատուեցէ: Թլպատեցաւ ութօրեայ՝ զի զուխտն՝ որ ընդ հարսն, կատարեցէ եւ մեզ ուսուցէ զթլպատութիւնն սրտի հոգեւորապէս: Եկն ի տաճարն քառասնօրեայ ըստ օրինացն յընծայումն, զի զմարդկային բնութիւնս ընծայեցէ ինքեամբ հօր ի բարձունս: Փախեաւ յԵգիպտոս, զի զմայրաքաղաք կռապաշտութեանն դարձուցէ յաստուածպաշտութիւն եւ զմեզ իրատեցէ յօժարութեամբ փախչել ընդ նմա հալածանօք: Շրջեցաւ յաշխարհի ամս երեսուն, աղքատութեամբ եւ խոնարհութեամբ,

ծածկելով զաստուածութիւնն, զի զմեզ ճոխացուցեալ բարձրացուցէ, յորժամ նորին ճանապարհի լինիմք հետեւողք: Եկն ի Յորդանան, ի լրումն երեսնից ամաց, յայտնելով զփառս աստուածութեան իւրոյ՝ վկայութեամբ հօր, թէ՛ «Դա՛ է որդի իմ սիրելի» <Մատթ. Գ 17, Մարկ. Ա 11, Ղուկ. Գ 22>, եւ հոգւոյն աղանակերպ իջմամբ: Մկրտեցաւ ի Յորդանան ի Յովհաննէ, զի զջուրսն սրբեցէ, եւ զհնութիւն մեղացն ընկոմեցէ ի նմա, եւ զհոգեւորականն տացէ մեզ մկրտութիւն, ըստ վկայութեանն Յովհաննու, թէ՛ «Նա մկրտեցէ զձեզ ի հոգին սուրբ եւ ի հուր» <Մատթ. Գ 11, Մարկ. Ա 8, Ղուկ. Գ 16>: Պահեաց քառասնօրեայ աւուրբք երկրորդն Ադամ՝ վասն առաջնոյն Ադամայ, զի ոչ պահեաց. եւ յաղթեաց երիւք փորձութեամբքն, յաղթողին մարդկան: Եւ յետ այնորիկ ապա զծածուկ աստուածութեան իւրոյ զօրութիւնն յայտնի արար աշխարհի՝ զդէս հալածելով, զհիւանդս բժշկելով, զկոյրս լուսաւորելով, զկաղս գնացուցանելով, զմեռեալս յարուցանելով, ի վերայ ծովու՝ որպէս ի վերայ ցամաքի գնալով, ի սակաւ հացից զբազումս կերակրելով, զբնութիւն արարածոց, որպէս կամեր, փոփոխելով, զջուրն ի գինի, եւ զկան ի լոյս դարձուցանելով: Եւ նախ քան զյարութիւնն զլոյս աստուածութեանն իւրոյ յայտնեաց աշակերտաց իւրոց զծածկեալն իբրեւ վարագուրաւ ընդ մարմնոյն ի Թաբորական լեռինն, տէր զինքն ծանուցեալ կենդանեաց եւ մեռելոց, իշխանաբար կոչմամբ Մովսիսի եւ Եղիայի:

Գայ այնուհետեւ կամաւորաբար ի չարչարանս, զի զգիրս օրինաց եւ մարգարէիցն կատարեցէ: Նստի ի վերայ իշոյ եւ յաւանակի յօրինակ եկեղեցւոյ հրէից եւ հեթանոսաց: Կատարէ զգատիկն ըստ օրինացն, զի զհինն ի նորս եւ զստուերն ի լոյս ճշմարտութեան փոխեցէ: Լուանայ զոտս աշակերտացն, զի զնախահօրն ոտից, որ ի ծառն զիտութեան ընթացից, մաքրեցէ զյանցանս: Տայ զմարմին իւր կերակուր կենաց եւ զարին իւր ի քաւութիւն մեղաց, զի որք առաջին պտղոյն ճաշակմամբ մահացաք, զայսոսիկ ճաշակելով կենդանասցուք: Աղօթէ իմով բնութեամբս առ հայր վասն իմ, զի յառաջինն դարձուցէ ի փառս. եւ զի տացէ օրինակ աղօթել եւ մեզ ի փորձութեան մերում: Տրտմեցաւ եւ արտասուեաց ուրախութեան պատճառն երկնաւորաց եւ երկրաւորաց, զի բարձրէ զամենայն արտօսք յամենայն երեսաց՝ ըստ Եսայեայ: Երկեաւ, զի զերկիւղն լուծցէ զմահու: Քրտնեցաւ, զի զքիրտն երեսացն ջնջեցէ: Ապտակեցաւ, զի հարցէ ուժգին զթշնամին: Մերկացաւ, զի զամօթոյ ծածկոյթ նախահօրն դիմաց՝ պատառեցէ: Էարբ զլեղին, զի զդառն մեղացն զճաշակս քաղցրացուցէ: Բեւեռեցաւ ի խաչին, զի զմեզ արձակեցէ ի կապանաց եւ շնորհեցէ փայտ կենաց փոխանակ փայտին մահու: Մեռաւ մարդկային մահացու բնութեամբս իշխանաբար եւ մնաց կենդանի աստուածային անմահական բնութեամբն: Ո՛չ ոմն մեռեալ, եւ ոմն կենդանի ըստ բաժանողացն, այլ մի եւ նոյն անձնաւորութիւնն. եւ մի Քրիստոսն չարչարիւր եւ մեռանէր մահկանացու մարմնովն որ ի մենջ, եւ կենդանի էր անմահ եւ կենդանաբար աստուածութեամբն որ ի հօրէ, որպէս եւ սուրբն Աթանաս ասէ, թէ՛ «Մահկանացու մարմինն ո՛չ վնասեաց զանմահ աստուածութիւնն. քանզի անախտ էր, այլ մնաց մանաւանդ եւ ինքն անախտ անմահին զօրութեամբն». եւ յետ սակաւուց ասէ, թէ՛ «Մահ մարմնոյն եղեւ համագոյակցին մահկանացուացս»:

Վասն որոյ եւ մեք խոստովանիմք աստուած եւ մարդ զՔրիստոս. ո՛չ բաժանելոյ աղագաւ զայս ասեմք, մի՛ լիցի, զի նա ինքն է չարչարեալ եւ ո՛չ չարչարեալ. աստուածային բնութեամբն անփոխարինելի եւ անչարչարելի, իսկ մարմնովն չարչարեալ եւ զմահ ճաշակեալ: Յաղագս որոյ մոլորին, որք ասենն, թէ այլ ոմն է, որ չարչարեցաւ, եւ այլ ոմն, որ ո՛չ չարչարեցաւ: Բայց ո՛չ այլ ո՛ք է քան զբանն, որ

չարչարեցաւ եւ զմահ ընկալաւ մարմնովն. զի նոյն ինքն անչարչարելին յանձն էառ, զի չարչարանօքն իւրովք փրկեսցէ զմարդիկ. քանզի զոր ինչ մարդկեղէնն չարչարիւր մարմին բանին, զայս ընդ նմին գոլով բանն, յինքն վերաբերէր, եւ լինէր յոյժ հրաշափառագոյն իր. զի ինքն էր որ չարչարիւր, եւ ինքն էր, որ ոչ չարչարիւր: Չարչարիւր չարչարելեան, զի իւր ինքեան չարչարիւր մարմին, եւ ի նմին ի չարչարելումն էր ինքն առանց չարչարանաց, անբաժանելի ի չարչարեցելոյ մարմնոյն, զի աստուած գոլով բանն անչարչարելի էր բնութեամբ. սակայն ընդ չարչարելի մարմնոյն անբաժանելի միացեալ անմարմինն, եւ մարմինն ունելով յինքեան զանչարչարելի զբանն, ջնջիչ տկարութեան իւրոյ: Չայսոսիկ Աթանասսիոս:

Ընդ նմին եւ մեք անբաժանելի դաւանիմք յետ մեռանելոյն՝ զաստուածութիւնն ի մարմնոյն եւ ի մարդկեղէն հոգւոյն. եւ յորժամ ի խաչին էր եւ ի գերեզմանի մարմնովն, աստուածութեամբն է՛ր ընդ աջմէ հօր, եւ փառօք նորա լի էին երկինք եւ երկիր: Է՛ր եւ հայր ընդ նմա յերկրի, որպէս եւ ասաց. «Հա՛յր իմ ընդ իս է եւ ո՛չ եթող զիս միայն» <Յովհ. Ը 28-29>. զի ուր հայր է՝ անդ է եւ որդի, եւ հոգի. եւ ո՛ւր որդի, անդ է եւ հայր, եւ հոգին. եւ ո՛ւր հոգին սուրբ, անդ է եւ հայր, եւ որդի: Արդ՝ իջեալ ի գերեզման մեռեալ մարմնովն եւ կենդանի աստուածութեամբն արար աւարումն դժոխցն. եւ յարուցեալ յերրորդ աւուր, յարոյց ընդ ինքեան ի մեռելութենէ մեղաց՝ զհոգիս մարդկան հաւատացելոց. եւ ետ յոյս եւ մարմնոյ յարութեան՝ ըստ նմանութեան իւրում, ի յերկրորդ գալստեանն, եւ յետ քառասնօրեայ աւուրց՝ վերացաւ յերկինս յանդիման առաքելոցն, եւ նստաւ ընդ աջմէ մեծութեանն հօր ի բարձունս, ըստ առաքելոյն. զալոց է մերով մարմնովն՝ որով համբարձաւ, դատել զկենդանիս եւ զմեռեալս արդարութեամբ եւ հատուցանել իւրաքանչիւր զգործս: Արդ՝ որ յաղագս սրբոյ երրորդութեան եւ տնօրէնութեան Քրիստոսի, այս է մեր ճշմարիտ խոստովանութիւն հաւատոյ, զոր համառօտ բանիւք եղաք առաջի:

Իսկ որ ինչ միանգամ վասն կարգաց եկեղեցւոյ եւ տօնից, եւ այլոց եւս հարցմանց, զոր ոմանք ի ձերոց՝ այլ ընդ այլոյ կարծեալ՝ զրով ծանուցին ձեզ զմէնջ, գրեսցուք եւ զայս եւս անսուտ բանիւք, զորս ունիմքն, եւ յորոց հրաժարիմքն: Գրեալ էր առաջին, թէ՛ «Յունվարի ի հինգ տօնեն վաղիւն աւետեաց, եւ երկուսն ծննդեան, եւ միւս վաղիւն՝ որ է վեց յունվարի, մկրտութեան Քրիստոսի»: Եւ յայսցանէ՛ է՛ ինչ ուղիղ, եւ է՛ որ արտաքոյ ճշմարտութեան. եւ է՛ այսպէս:

Ի միում աւուր տօնել մեզ տօն ծննդեան Քրիստոսի եւ մկրտութեանն ի վեց յունվարի, որպէս ընկալաք յառաջին հարցն աւանդից, յայսմ ուղիղ էին գրեալքս: Իսկ այն, եթէ ի հինգն ամսոյն վաղիւն աւետեաց տօնեմք, լի է ամենայն ստութեամբ. քանզի աւետեաց տօն ըստ մերումս ի վեց ապրիլի է, իսկ ծննդեանն ի վեց յունվարի, երկոտասան աւուրքք յետոյ՝ զոր դուքն տօնէք: Զի՞նչ հարկ էր ապա գերիսն ի միասին տօնել անխորհրդաբար, քանզի ծննդեանն եւ մկրտութեանն ի միասին տօնելոյ՝ բազումս ունիմք վկայութիւն:

Նախ զի յառաջագոյն ամենայն եկեղեցիքս՝ սկսեալք յառաքելոցն, այնպէս տօնէին, եւ յետոյ բաժանեցին ոմանք վասն Բեդդեղէմի եւ Յորդանանու, քանզի ոչ կարէին ի միում աւուր յերկոսեան ուխտսն կատարել զտօնսն՝ հեռի գոլով ի միմեանց. փոքր-փոքր աճմամբ՝ ընկալան եւ այլ եկեղեցիք գնոյն: Իսկ հայաստանեայք, որպէս ուսան ի սրբոյն Գրիգորէ, անփոփոխ կացին ի նմին:

Դարձեալ զի աւետարանիչն Ղուկաս վկայէ այսոցիկ ճշմարիտ լինել, քանզի պատմէ ի տօնի քաւութեանն, որ էր ի թշրինի տասն եւ սեպտեմբերի քսան երկու, մտանել քահանայապետին Չաքարիայ ի տաճարն, եւ արկանել խունկ, եւ տեսանել զտեսիլ հրեշտակապետին, եւ լսել զաւետիս յղութեան ամլոյն, եւ կրել պապանձումն լեզուին, յոչ հաւատալն. եւ ապա ասէ, թէ՛ «Իբրեւ լցան աւուրք պաշտաման նորա, գնաց ի տուն իւր» <Ղուկ. Ա 23>. եւ տուն նորա ո՛չ յԵրուսաղէմ էր, այլ ի լեառնակողմն Հրէաստանի, ուր գողջոյնն ետ Մարիամ Եղիսաբեթի: Եւ աւուրք պաշտաման նորա էին՝ հինգ օր քաւութեան տօնի եւ եօթն օր տաղաւարահարացն, որ լինի երկոտասան օր: Արդ զերկուս տօնս զայսոսիկ կոչէ աւետարանիչն աւուրք պաշտաման քահանայութեանն Չաքարիայ, զորս ի միասին տօնէին ըստ օրինացն: Որք իբրեւ կատարեցան՝ գնաց, ասէ, ի տուն իւր եւ ի թշրինի քսան երկու, եւ ի հոկտեմբերի հինգ, եղև յղութիւն Եղիսաբեթի: Արդ՝ որք ի քսան հինգ մարտի կատարեն զտօն աւետեաց կուսին, զյղութիւնն Եղիսաբեթի յառաջնումն աւուր պապանձմանն Չաքարիայի, որ է ի թշրինի տասն, որոց ո՛չ վկայէ աւետարանիչն Ղուկաս: Իսկ՝ որք ի վեց ապրիլի տօնեն, յետ երկոտասան աւուրք պաշտաման նորա, ասեն զյղութիւնն Եղիսաբեթի ըստ վերագրելոցդ, որ է ի թշրինի քսան երկու, որում եւ վկայէ աւետարանիչն:

Է՛ եւ երրորդ վկայութիւն այսոցիկ՝ ըստ նորուն աւետարանչի պատմութեանն, ա՛յն, զի ասէ՛ Յիսուս էր ամաց երեսնից, սկսեալ ի ծննդէն անտի, մինչեւ ցմկրտութիւնն. եւ հարկ լինի ըստ իմաստուն եւ ուղիղ մտաց ի նոյն թիւ ամսոյ, յորում եւ ծնունդն՝ ի վեց յունվարի հանդիպել եւ մկրտութեանն աւուր. յետ երեսուն ամաց, թէև պատկեր աւուրցն ո՛չ նմանապէս:

Էր եւ այլ իրս բազումս ասել վասն սորին, այլ սակաւս շատ է իմաստնոյդ. բայց թէ այսպէս եւ թէ այնպէս ի փառս աստուծոյ կատարեցին:

Զերգս սրբոյ Աստուածածնին, գրեալ էր ի թղթի աստ, ոչ ասել յեկեղեցիս մեր: Եւ ա՛յս ամբաստանութիւն անմասն է ի ճշմարտութենէ, զի այնքան պատուի ի մէնջ արժանաւորն պատուոյ յերկնաւորաց եւ յերկրաւորաց մայրն Աստուծոյ Մարիամ, մինչ զի զբանս նորա՝ ո՛չ ի լոկ աւուրսն ընդ երից մանկանցն եւ ընդ մարգարէին Դաւթայ երգեմք բանից, այլ ի կիրակէս միայն, եւ ի տօնս տէրունականս, որպէս եւ որք ի ձերոց տեղեակ են եկեղեցական կարգաց մերոց հասու առնեն զձեզ:

Դարձեալ ի թղթի աստ գրեալ էր եւ այս ինչ վասն մեր, եթէ՛ «Մի բնութիւն դաւանեն բանին եւ մարմնոյն, յորմէ Ապօղինար ասեն ի մէնջ ամբաստանի»: Եւ ա՛յս յոգունց բանից կարօտանայր պատասխանոյ: Բայց վասն ժամուս փութոյ՝ սակաւութեամբ քաւականացոյք: Ասեմք՝ Մի բնութիւն ի Քրիստոս ո՛չ շփոթմամբ՝ ըստ Եւտիքեայ, եւ ո՛չ նուագութեամբ՝ ըստ Ապօղինարի, այլ ըստ Կիւրղի Աղեքսանդրացոյ, զոր ի Գիւրս պարապմանց ասէ ընդդէմ Նեստորի, եթէ՛ Մի է բնութիւն բանին մարմնացելոյ, որպէս եւ հարքն ասացին: Եւ հարս կոչէ զԱթանասիոս եւ որ յառաջ քան գնա, եւ մեք յաւանդութենէ սրբոցն ասեմք զայս եւ ո՛չ ըստ չարափառացն կարծեաց շփոթումն, կամ յեղեղումն, կամ այլայլութիւն արկանելով ի մարմնաւորութիւնն Քրիստոսի, մի ասելով բնութիւն, այլ փոխանակ մի անձնաւորութեանն, զոր դուք ասեք ի Քրիստոս, որ է՛ ուղիղ եւ խոստովանեալ ի մէնջ, Է՛ եւ մե՛րս մի բնութիւն ասել, զոյգ եւ նման, եւ ո՛չ հերձուածողական կարծեաց աղազաւ: Եւ յա՛յտ յայնմանէ է, զի՛ յորժամ բանիւ խօսիմք վասն նորին իրի, ո՛չ ի մինն միայն դադարեմք, այլ եւ զերկուցն յատկութիւն

ցուցանեմք. որպէս եւ վասն չարչարանաց եւ մահուն՝ վերասացեալքն յայտնեն, ի սրբոյն Աթանասէ, ա՛յն, զի ասէ, թէ՛ Աստուած գոլով բանն, անչարչարելի էր բնութեամբ, սակայն ընդ չարչարելի մարմնոյն անբաժանելի միացեալ անմարմինն, եւ ո՛ր այսպիսիք են բազումք: Քանզի մի բանին ո՛չ վասն այլ իրիք ասի ի մէնջ, այլ յաղագս անբաժանելի եւ անճառ միութեան բանին եւ մարմնոյն ի նա եւ ի յերկու բնութիւն ասելոյն՝ յորժամ ո՛չ վասն բաժանման լինին ասացեալքն, ըստ Նեստորի, այլ վասն զանշփոթութիւնն ցուցանելոյ, ընդդէմ չարափառացն Եւտիքեայ եւ Ապօղինարի, ո՛չ փախչիմք. այլ զոր օրինակ՝ հոգի եւ մարմին մարդոյ այլ եւ այլ բնութիւնք են, վասն զի ոմն երկնային է եւ ոմն երկրային, ոմն երեւելի եւ ոմն աներեւոյթ, ոմն ժամանակեայ եւ ոմն անմահ, սակայն յետ միաւորութեանն՝ մի բնութիւն ասի մարդն, եւ ոչ երկու, եւ ոչ՝ մի բնութիւն ասելովն՝ շփոթումն իմանի ի մարդն, կամ հոգի միայն կարծել զնա, կամ մարմին միայն. այսպէս եւ Քրիստոս թէպէտ եւ մի ասի բնութիւն, ո՛չ շփոթման աղագս են ասացեալքն, այլ վասն անճառելի միաւորութեան երկուց բնութեանցն ընդ միմեանս, զի թէ այսպէս ո՛չ էր՝ հարկ լինէր ապա ո՛չ միայն երկու բնութիւն, այլ եւ երիս բնութիւնս իմանալ Քրիստոսի. երկուս զմարդկայինս՝ հոգի եւ մարմին, եւ մի զաստուածայինն: Բայց յետ միաւորութեանն բարձան երկուութիւնք բաժանմանցն՝ ըստ սրբոց վարդապետացն ասելոյ: Արդ՝ թէ մի բնութիւն վասն անքակտելի եւ անբաժանելի միաւորութեանն ասի եւ ո՛չ վասն շփոթման, եւ երկու բնութիւն վասն անշփոթ եւ անայլայլելի լինելոյ եւ ո՛չ վասն բաժանման. երկաքանչիւրն ի սահմանի են ուղղափառութեան:

Դարձեալ գրեալ էր ի գիրս՝ Ի բուսաբեր ձիթոյ, զոր շուշմայ անուանեն, լինել մեռոնի մերոյ, եւ ո՛չ ի ծառոց ձիթենեաց: Եւ ա՛յս յիրաւի: Եւ պատճառն ո՛չ այլ ինչ, այլ զի ի Հայաստանեայց աշխարհն ո՛չ են ձիթենիք վասն ցրտութեան օդոյն. հարկ եղել՝ զայն ինչ ձէթ, որ դիրագիւտ է յաշխարհն, ի նիւթ մեռոնի առնուլ. եւ ո՛չ ինչ վնաս հոգեւոր տեսին յայսմիկ. զի թէ նիւթոյն էր զօրութիւն, զա՛յն նիւթ միայն արժան էր խնդրել, յորում աստուածային ինչ ազդումն գոյր ի նմա: Ապա թէ քահանայական օրհնութիւնն եւ աղօթքն միացուցանեն ընդ նիւթ ձիթոյն զաստուածային շնորհն, ոչ ինչ լինի առաւելութիւն կամ պակասութիւն, եթէ ի պտղոյ ծառոց իցէ ձէթն եւ եթէ ի բուսոց, որպէս եւ արեանն Քրիստոսի նիւթ գինին, յորոց եւ իցէ գունոց՝ ընդունելի է, եթէ սեաւ, եթէ կարմիր եւ եթէ սպիտակ, քանզի պատարագն սրբէ զնա, եւ լինի արիւն Քրիստոսի:

Է՛ր ի գիրս ասացեալ եւ վասն սրբոց պատկերաց, եթէ ո՛չ ընդունին հայք ամենեւին. որ յայտնիկ է ճշմարտութիւն, յայտնի ցուցանեմք ի հակառակութենէ անտի, որ ի մէջ երկուց ազգացս է: Բազում չարիս սերմանեաց սատանայ, որպէս առ ոմանս ի տգէտ ժողովրդոց մերոց. զպատկերաց սրբոց զանընդունելութիւն, որ եւ ի մէնջ դսրովին այնպիսիքն, նաեւ նզովս եւս ի վերայ դնեմք, որք յանդգնին հայհոյել. քանզի եւ մեք՝ որ զառաջնորդականն ունիմք զաստիճան, ընդունիմք եւ երկրպագեմք պատկերի տնօրէնութեան Փրկչին մերոյ, այլ եւ զամենայն սրբոց պատկերս ըստ իւրաքանչիւր կարգի պատուեմք, զորս եւ յեկեղեցիս մեր նկարագրեմք, եւ ի պատարագամատուցի հանդերձս. եւ պատուհասեալ ըմբերանեմք զո՛չ ընդունողսն ի մերոց, զտգէտսն եւ զախմարսն:

Գրեալ էր եւ զայս ինչ, թէ՛ Չամենայն իսաչս բեւեռեն: Եւ այս ո՛չ յիրաւի, քանզի զորս ի միատարր նիւթոց են, որպէս զոսկեղէնս եւ զարծաթեղէնս, եւ զայլս, որք ո՛չ են երկու ի

վերայ միմեանց եղեալք՝ ոչ բեւեռեմք: Իսկ զփայտեղէնսն՝ զի յերկուց են, հա՛րկ է երկաթեղէն բեւեռօք պնդել, զի մի ի հողմոց, կամ յայլ ինչ պատճառէ, բաժանեալ ի միմեանց՝ անկցին, որպէս եւ նո՛յն իսկ առաջին խաչն, յորում եւ Քրիստոս բեւեռեցաւ, իմանի յերկուց ի վերայ միմեանց բեւեռեալ գոլ, զի բաւական լիցցի բառնալ զմարմինն, եւ ո՛չ քակտիլ: Արդ՝ եթէ այլ ինչ խորհուրդ է բեւեռն, պարտ էր զամենայն խաչս, որ յամենայն նիւթոց՝ բեւեռել, եւ ո՛չ զփայտեայս միայն, ուր երկիւղ է քակտելոյ եւ անկանելոյ: Դարձեալ, թէ՛ Ի քարեղէն խաչս, կամ յերկաթեղէն տեսցէ ոք բեւեռս, որ ո՛չ ի յերկուց լինի մասանց, այլ ի միոյ, ծանիցէ, զի այն արարուածք տգիտաց են եւ հակառակասիրաց եւ ո՛չ ի մէնջ հրամայեալ:

Վասն երից սրբասացութեանցն գրեալ էր, զի խաչեցար ասեմք. եւ թէ մեք զսրբասացութիւնս զայս ի դէմս երրորդութեանն երգեաք, որպէս դուք. չար եւ խորին մոլորութիւն էր ասել, թէ խաչեցար: Այլ զի առ մի անձնաւորութիւն որդւոյ բարբառովք զայստսիկ, վասն այնորիկ զմեծագոյն երախտիսն, որ ի նմանէ առ մեզ եղեալ, դնէ՛ մք առաջի նորա, թէ՛ «Աստուած եւ հօր եւ անմահ, որ մարմնով խաչեցար վասն մեր, ողորմեա՛ մեզ»: Առ ընթեր նմին եւ զմայր բանին աստուծոյ բարեխօս եւ միջնորդ ունիմք առ միածինն իւր, ասելով, թէ՛ «Մատո՛ զաղաչանս մեր՝ որդւոյ քո եւ աստուծոյ մերոյ»: Վասն որոյ թէ ի դէմս երրորդութեանն ոք ասիցէ, որպէս դուք, եւ թէ ի դէմս որդւոյ միայնոյ որպէս մեք, երկոքեանն հաճոյք են Աստուծոյ, յորժամ առանց հակառակութեան լինին ասացեալքն. այլ թէ եւ յայսմ վայրի ի դէմս որդւոյ ասեմք զսրբասացութիւնսն, բայց ի սուրբ պատարագն՝ առ երիս անձնաւորութիւնսն զսերովբէիցն երգեմք զերգս:

Նաեւ այս ամբաստանութիւն գրեալ էր զմէնջ, եթէ՛ Ի սուրբ քառասնորդսն զկիրթս անասնոց եւ զձու ճաշակեն ի շաբաթ եւ ի կիրակէ: Արդ՝ ցուցցուք ձեզ եւ զայստսիկ ճշմարտութիւն. յառաջ ժամանակաւ յաշխարհն Արեւելից սովորութիւն ունէին իշխանքն հայոց յամենայն աւուրս քառասնորդացն ուտել ձուկն եւ ձէթ եւ ըմպել գինի, ըստ ձերոց ազգացդ եւ ըստ ֆռանկաց: Իսկ առաջնորդք ժամանակին քարոզէին ի բաց կալ յայնպիսի կերակրոց, յաւուրս պահոց, ասելով, թէ ձուկն առաւել է, քան զկթեղէն կերակուրս. զի ձուկն կատարեալ կենդանի է, եւ կիրթն ո՛չ կենդանի, այլ ի կերակրոց կենդանեաց մզումն: Վասն որոյ եթէ կամիցիք սրբութեամբ պահել, ըստ կամացն աստուծոյ, ի բա՛ց կացեք որպէս ի կրթոց, նոյնպէս եւ ի ձկանց. ապա թէ զայդ ո՛չ կամիցիք առնել, պահեցեք զհինգ աւուրս շաբաթուն սրբութեամբ յամենայն կերակրոց եւ յըմպելեաց եւ ի շաբաթու եւ ի կիրակէի բա՛ց ի մտոյ, զայլ ինչ կերէք, յաղագս անժուժկալութեան ձերոյ՝ զձուկն եւ զկիրթս. զի մի ո՛ք զձուկն միայն ուտելով եւ զկիրթս ո՛չ, կարծիցէ պահել, իբրեւ պահոց կերակուր համարելով զձուկն, եւ այս ինչ որովայնամոլից՝ եւ ո՛չ պահողաց սահման: Որ եւ ո՛չ յերկարեաց ի հայաստանեայս, այլ յետ փոքր ժամանակի բարձաւ վաղվաղակի ի միջոյ, եւ այժմ ի մերում ժամանակիս, բա՛ց յիշխանաց եւ ի զինուորաց, յորոց ոմանք ի նոցանէ ինքնակամ կամօք եւ ո՛չ կանոնական հրամանաւ, կամ ի մէնջ թոյլ տուեալ, մերձենան յաւուրս պահոց ի ձուկն, ի ձէթ եւ ի գինի, այլ եկեղեցական դասք ամենեքին, եւ բազումք ի ժողովրդոց ո՛չ միայն ի կթեղէն կերակրոց եւ ի ձկանց ի բաց կան, որ ամենեւին անյիշելի է յաւուրս քառասնորդացն, այլ եւ յամենայն պարարտ կերակրոց եւ յըմպելեաց գինւոյ. եւ թէ ոք անժուժկալութեամբ սխալէ եւ զղջացեալ խոստովան լինի, ծանրագոյն բեռն ապաշխարութեան ի վերայ դնեմք:

Էր գրեալ ի գիրս վասն մեր եւ այս ինչ, եթէ՝ Գինեաւ միայն առանց ջրոյ խառնման մատուցանեն զպատարագն: Եւ յաղագս այսորիկ բազում էին մեզ բանք ասել ի վկայութենէ գրոց, զոր՝ վասն համառօտելոյ զբանս, աւելորդ համարեցաք դնել զամենայն՝ բայց ի սակաւուց: Առաջինն զի ի Լուսաւորչէն մերմէ՝ ի սրբոյն Գրիգորէ, ունիմք զայս աւանդութիւն, որպէս ընկալաւ նա ի նախնեաց սրբոց հարցն, որ յառաջ քան զնա: Դարձեալ զի եւ Քրիստոս, որ մատոյց զինքն խորհրդեամբ պատարագ ի վերնատունն, զինի միայն գրեալ է, թէ՝ «Առ ի ձեռս եւ ասաց. Այս է իմ արիւն» <Մատթ. ԻԶ 28, Մարկ. ԺԴ 24>. Եւ անուն ջրոյ ո՛չ բնաւ յիշատակի, որպէս եւ ասաց իսկ, յետ խորհրդոյն կատարման. թէ՝ «Յայսմ հետէ ո՛չ եւս արբից ի բերոյ որթոյ» <Մատթ. ԻԶ 29, Մարկ. ԺԴ 25>, եւ որթն զինի եւ ո՛չ ջուրն ծնանի, որպէս ասէ Յովհան Ոսկեբերանն յաւետարանին մեկնութեանն: Իսկ՝ եթէ վասն ջրոյն եւ արեան, որ ել ի կողիցն՝ ասէք արկանել ջուր ի բաժակն, զայս դարձեալ նոյն ինքն Յովհան Ոսկեբերան ի սոյն բանի աւետարանին մեկնութեանն, որ ըստ Յովհաննու, զջուրն ի խորհուրդ մկրտութեան մերոյ ասէ, եւ զգինին ի սուրբ պատարագին: Նաեւ այլ բազումք ի վարդապետաց եկեղեցւոյ զսոյն ասեն, եւ մէք նոցին բանից եւ աւանդութեանցն գոլով հետեւողք, վասն այնորիկ ո՛չ արկանեմք ջուր, այլ անապակ զինեաւ՝ զանապական արեանն Քրիստոսի կատարեմք զխորհուրդ: Բայց եթէ այնպէս եւ եթէ այս, միայն մաքուր հոգւով պարտ է սպասաւորել աստուածային խորհրդոյն, եւ ամենայնն ի հաճոյս աստուծոյ կատարեցին: Իսկ անմաքուրն եւ պիղծն, թէ անապակ բաժակաւ առնէ, եւ թէ ջուր արկանելով՝ բարկացուցանէ զընդունող պատարագին զաստուած, փոխանակ հաշտեցուցանելոյ:

Դարձեալ է՛ր ի գիրս եւ ծիծաղական իրս. թէ՝ Զխաչս իւրեանց յամենայն ամի նորոգ մկրտեն եւ օրհնեն: Եւ այս ո՛չ ի գիտնոց եղեալ է յազգս մեր եւ ո՛չ ի օգիտաց, զի մի անգամ է օրհնութիւն խաչին եւ ո՛չ բազում անգամ, որպէս գրեալս էիք. եւ օրհնութիւն խաչի ո՛չ ի մէնջ եղեալ է, այլ յառաջին հարցն ձերոց, զոր նախնիքն մեր թարգմանեալ ետուն մեզ, որպէս այժմ գտանեմք յարեւելս յունարէն գրով ի հին գիրս. ոչ առաւել եւ ոչ նուազ քան զմերս, զի գրեալ է՝ Լուսնալ զնորոգ խաչն նախ ջրով եւ ապա զինով ի խորհուրդ երկուց վտակացն, որ ի կողիցն Քրիստոսի ելին, եւ ասել սաղմոս ըստ խորհրդոյն, եւ ընթեռնուլ բանս մարգարեականս եւ առաքելականս, եւ աւետարանս խորհրդականս, եւ յետ այնորիկ աղօթս քահանայականս, ինդրելով յաստուծոյ տալ այնմ խաչի՝ զշնորհս եւ զգօրութիւն առաջնոյ խաչին, յորոյ վերայ ինքն բեւեռեցաւ, որպէսզի զդէս հալածեցէ, եւ զախոսս ի մարդկանէ սրբեցէ, եւ զցասումն, որ վասն մեղաց մերոց իջանեն ի վերուստ, դադարեցուցէ, եւ թէ՝ «Բնակեա՛ ի սմա միշտ՝ որպէս յառաջին խաչն քո, եւ արա՛ զսա լինել քեզ տաճար, եւ աթոռ, եւ զէն գօրութեան, զի երկրպագութիւն մեր առաջի սորա, ո՛չ նիւթեղէն արարածոյ, այլ քեզ միայնոյ աներեւութիդ աստուծոյ մատուցի», եւ որ այլ եւս այսպիսի պաղատանաց բանք: Եւ ապա առեալ զօրհնեալ խաչն, զայն կանգնեմք յարեւելս եւ երկրպագեմք նմա, միանգամ միայն օրհնելով, ո՛չ բազում անգամ, որպէս եւ գրեալս էր:

Եցոյց մեզ գրեալս եւ զայս ինչ, թէ՝ Լուսաք յոմանց ի նոցանէ ասել, թէ Քրիստոս՝ մարմին համագոյակից մեզ, թանձր, մահկանացու, չարչարելի, երկրային, ապականացու եւ եղանելի, ո՛չ էառ ի կուսէն, այլ անապական, անօսր, անչարչարելի, եւ անեղանելի, եւ թէ երեւեցաւ մարդ որպէս կամեցաւ՝ եկեր, էարբ իբրեւ առ Աբրահամու: Եւ այսոցիկ բանից պատասխանի ունին կատարելապէս առաջին գրեցեալդ առ ի մէնջ բանք, բայց ասասցուք փոքր ինչ եւ առ այժմ դարձեալ: Ասեմք

զՔրիստոս՝ աստուած եւ մարդ, ըստ աստուածութեանն համագոյակից հօր՝ եւ ըստ մարդկութեան համագոյակից մեզ, եւ նոյն ինքն մի աստուածութիւնն եւ անբաժանելին, ըստ աստուածային բնութեանն երկնային՝ պարզ, անչարչարելի եւ անմահ. իսկ ըստ մարդկային բնութեանն երկրաւոր՝ թանձր, չարչարելի եւ մահկանացու, բայց ո՛չ ոմն, եւ ոմն ըստ Նեստորի կարծեացն, որ տաճար ասաց բանին՝ զմարմինն, քանզի յետ միաւորութեանն բարձան երկուութիւնքն, որպէս եւ բարձրագոյնքն, եւ աստուածայինքն, երբեմն աստուածութեանն, եւ է երբեմն, զի մարմնոյն ասին ի գիրս՝ համագոյակցին մերոյ: Ըստ որում եւ զոնորինական անուանսն տեառն մերոյ՝ յատուկ աստուածութեանն դնէ առաքեալն, ասելովն՝ «Յիսուս Քրիստոս. երէկ եւ այսօր, նոյն եւ յաւիտեանս» <Եբր. ԺԳ 8>. երէկ՝ զմշտնջենաւոր աստուածութիւնն, որ ընդ հօր էր ասէ, եւ այսօր՝ զմարդդութիւնն. եւ նոյն եւ յաւիտեանս զանվախճան, թագաւորութիւնն զի թէ բաժանումն գիտէր առաքեալն ի մարդկութիւնն եւ յաստուածութիւնն՝ պա՛րտ էր ասել, թէ բանն աստուած երէկ, եւ Յիսուս Քրիստոս այսօր. բայց ո՛չ երբէք ցուցին բաժանման եղանակ յետ միաւորութեանն՝ ո՛չ առաքեալք եւ ո՛չ վարդապետք եկեղեցւոյ, որպէս եւ Յովհաննէս Աւետարանիչն՝ զմարմինն շօշափելով, զբանն ասաց շօշափել. «Ձեռք մեր, ասէ, շօշափեցին ի վերայ բանին կենաց» <Յովհ. Կարթ. Ա 1, 2>: Դարձեալ եւ զմարմնոյն յատուկքն է, զի աստուածութեանն տան, որպէս աստուած իսաչեալ, եւ արին աստուծոյ եւ չարչարանս եւ մահ, ըստ Աստուածաբանին Գրիգորի եւ այլոց սրբոցն. եւ այսոցիկ զի՛նչ այլ, եթէ ո՛չ զանճառ միութիւնն եւ զանբաժանելին մի գոլ նշանակեն, վասն որոյ եւ մեք խոստովանիմք զմարմինն համագոյակից մեզ, զի ի զանգուածոյն էր Ադամայ, եւ թանձր, եւ ոչ առ աչս երեւալ ձեւ միայն մարմնոյ, որպէս Աբրահամու երեւեցաւ: Եւ այս ո՛չ միայն յառաջ քան գյարութիւնն, այլ յետ յարութեանն, որպէս եւ ինքն իսկ ասաց. «Շօշափեցէք զիս եւ տեսէք, զի ես նոյն եմ, զի ոգի՛ մարմին եւ ոսկերս ո՛չ ունի, որպէս զիս տեսանէք՝ զի ունիմ» <Ղուկ. ԻԴ 39>: Թէպէտ եւ ըստ աստուածային զօրութեանն, յորժամ կամեր՝ թէթեւացուցանէր զմարմինն, որպէս գնալովն ի վերայ ծովուն, եւ ելանելովն ի կնքեալ գերեզմանէն, եւ դրօքն փակելօք մտանելովն առ աշակերտսն. զի ո՛չ թէ ինքն բնութեան օրինացն ծառայէր, որպէս մեք. այլ օրէնք բնութեան նմա ծառայէին, որպէս արարչի. ըստ որում եւ ի կուսական ծննդէնէն, եւ յայլոց գերագունից սքանչելեացն, է՛ իմանալ. եթէ ո՛չ էր թանձր մարմին, ի իսաչին զո՞վ բեւեռեցին. եւ կամ ո՞րպէս զմեռեալ ի գերեզմանի եղին. եւ Թովմաս զո՞վ յետ յարութեանն շօշափէր. եւ եթէ ո՛չ էր չարչարելի, զիա՞րդ չարչարեցաւ, եւ եթէ չէ՛ր մահկանացու մարմնով, զիա՞րդ խոնարհեցուցեալ զզուխն, աւանդէր զհոգին: Սակայն կամաւ կրէր զամենայն եւ իշխանութեամբ, եւ ո՛չ ակամայ եւ տկարութեամբ՝ ըստ իւր ինքեան ասելոյ. «Իշխանութիւն ունիմ դնել զանձն իմ, եւ իշխանութիւն ունիմ առնուլ զսա» <Յովհ. Ժ 18>: Իսկ ապականացու ասել զմարմինն, թէ յաղագս կամաւոր կրից որ ասիցէ՝ քաղցին, եւ ծարաւոյն, եւ արտասուելոյն, եւ արեան հոսելոյ ի վերայ իսաչին՝ որով կենդանացաք, խոստովանիմք եւ մեք զայս: Ապա թէ վասն ակամայ եւ անգոսնելի կրից ապականացու որ՝ ասիցէ զնա, այսինքն՝ կերակրոց եւ ըմպելեաց ախտաբար հոսմանց, այսմ ո՛չ հաղորդիմք, քանզի ապականութիւն մեղաց է ծնունդ, եւ որ մեղս ո՛չ արար, ո՛չ տիրեաց նմա եւ ապականութիւն այսպիսի: Դարձեալ զի վկայի ի գիրս, թէ զկիրս ո՛չ ակամայ, այլ կամաւոր կրեաց. եւ այս կիրք ապականութեան ո՛չ կամաւոր, այլ ակամայ՝ եւ բռնութեամբ ներգործի ի բնութիւնս: Եւ որ զայս ասէ, յայտ առնէ, թէ ո՛չ կիրքն նմա, այլ ինքն կրիցն ծառայէր. եւ թէ այսպիսում ապականելի կրից հնազանդէր ակամայ, յա՛յտ է, թէ եւ մեղաց, որ հայրն է ապականութեան, ներքոյ անկեալ էր, զոր մի՛ լիցի իմանալ,

կամ ասել ուղիղ հաւատացելոց: Իսկ եթէ առ ի հաստատութիւն մարդկութեանն ո՛ր ասիցէ զայս լինել առ նմա, բաւական են յայտնի կիրքն. եւ անանգոսնելիքն, որ գրեալքն են, հաւատարիմ առնել, թէ ճշմարիտ մարդ եղել, եւ անգրելոցն ո՛չ կարօտանայ, եւ վատթարագունից, ա՛յն որ ճշմարիտ աստուած խոստովանի զնա:

Գրեալ էր վերստին զմենջ, թէ վասն այնորիկ մի բնութիւն ասեն Քրիստոսի, որպէս թէ ամենեւին ընկղմեցաւ մարդկութիւնն, յաստուածութիւնն անդր ըստ օրինակի, զի կաթիլ մի քացախոյ, կամ մեղեր, ի ծով անկեալ աներեւութանայ. եւ այսմ բանի եւս՝ առաջինդ որ ի մենջ ունին զպատասխանի, այն, զոր գրեցաք, թէ ի միաւորութեանն՝ մարդկային թանձր եւ յօդական բնութիւնս ո՛չ փոխեցաւ յանյօդ եւ պարզական բնութիւնն աստուծոյ եւ զիրն կորոյս թանձրութիւն, եւ ո՛չ պարզ եւ անմարմնական բնութիւնն աստուծոյ՝ խառնելովն ընդ բնութեան մարմնոյն, փոխեցաւ, կամ այլայլեցաւ յիրն յաւետ պարզութենէ. քանզի քացախ կամ մեղր այլայլին եւ ապականին անկեալք ի ծով, որպէս ջուր եւ զինի: Ո՛չ այսպէս է միաւորութեան եղանակ աստուածութեանն եւ մարդկութեանն. զի այսոքիկ մարմինք գոլով, յիրաւի ապականին՝ խառնելովն ի միմեանս: Իսկ մարմին եւ անմարմին խառնին եւ միանան անճառաբար, եւ ո՛չ շփոթին ի միմեանց, կամ այլայլին, որպէս եւ մարդկայինս հոգի եւ մարմին. եւ թէ արարած բնութիւնս այսքան, քանի՞՞ է՛ւս է իմանալ առաւել հրաշափառագոյն զարարչական բնութեանն միաւորութիւն ընդ արարածոյս:

Ասացուք եւ փոքր ինչ եւ վասն առաջաւորացն ի մենջ անուանեալ պահոց, զոր հայհոյէք տգիտաբար, Սարգսի ուրումն ասելով, կախարդի՝ էջ եւ սկունդ ունողի: Ի յապստամբելոցն ի հաւատոյս մերոյ, առասպելաբանելով զանազան իրս վասն նորին եւ պատմելով ստայօդ բանիւ առաջի ձեր: Բայց առ մեզ յիշատակ այսպիսում Սարգսի անգոյ է, եւ առաւել քան զեղջերուաքաղսն ասացեալ. զի նա թէեւ գոյութիւն ո՛չ ունի, անուան պատահեցաւ, իսկ Սարգիսս այս ո՛չ գոյութիւն ունի յազգս մեր եւ ո՛չ անուն. զոր թէ է՛ որ ուրեք, թէպէտ եւ մեզ անյա՛յտ է, նզովէ զնա կաթողիկէ եկեղեցի, եւ զէ՛ջ նորա, եւ զսկունդ, եւ զգիտողս նորա, եւ զընդունողս, զի զանուն նորա չէ՛ որ լուեալ յազգս մեր, բայց ի հոռոմոց, զի ասեն՝ զրպարտելով զմեզ: Այլ մեք՝ վկայութեամբն աստուծոյ, յայտնապէս գրեսցուք զճշմարտութիւնն վասն սորին իրաց, զի մի՛ որ տգիտութեամբ հայհոյեսցէ եւ վնաս գործեսցէ հոգւոյ իւրոյ:

Արդ՝ առաջաւորք ասի սա, վասն զի առաջին պահք է Հայաստանեայց. եւ պատճառն է այս ինչ. սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչն մեր, յորժամ ել ի վիրապէն, ժողովեցան առաջի նորա թագաւորն Հայոց Տրդատիոս, պատուհասեալ յաստուծոյ, ի կերպարանս վարազի եղեալ, եւ իշխանքն ամենայն եւ զօրքն՝ այսահարեալք, ե՛ր ամենեցուն պահս հինգօրեայ անսուադութեամբ, զի մի՛ ինչ ճաշակեցեն որպէս նինուէացիքն, որով եղել բժշկութիւն նոցա ի ձեռն նորա: Եւ զայս պահս, որ վասն այսր պատճառի յառաջագոյն եղաւ ի սրբոյն Գրիգորէ, նոյն ինքն Լուսաւորիչն աւանդեաց յեկեղեցիս հայոց, զնոյն պահել վերստին, յամենայն ամի շրջագայութեան, որպէսզի մի՛ մոռասցին երախտիքն աստուծոյ՝ եղեալ առ նոսա: Եւ պատշաճ համարեցան խառնել զպահս զայս, որով հայք ընկալան զփրկութիւն, ընդ պահոցն նինուէացւոց, որով նոքա ազատեցան ի սպառնալեաց մահուանէն, զոր եւ պահեն մինչեւ ցայժմ ազգք ասորւոց եւ եգիպտացւոց: Իսկ զի ասի սա եւ յանուն սրբոյն Սարգսի, մի՛ վասն համանունութեանն գայթակղեցի որք. քանզի այս Սարգիս, որոյ տօնս է, իշխան էր բարեպաշտօն ի Կապպադովկիա, յաւուրս մեծին Կոստանդիանոսի եւ որդւոց նորա:

Իսկ յորժամ թագաւորեաց յանցաւորն Յուլիանոս՝ հալածեալ ի նմանէ գնաց ի Պարսս առ Շապուհ արքայ: Եւ անդ զբազումս ի գօրացն պարսից դարձուցեալ ի քրիստոնէութիւն, ընկալաւ զվճիռ մարտիրոսութեան հանդերձ որդով իւրով, ի նոյն իսկ արքայէն պարսից Շապիոյ. եւ քանզի օր վախճանին պատահեցաւ լինել յերեսունն յունվարի ամսոյ, վասն այնորիկ հաստատեցին տօնել զյիշատակ նորա յաւուր շաբաթուն, որ յետ պահոց առաջաւորացն: Որպէս եւ զսրբոյն Թէոդորոսի զկնի առաջին շաբաթուն պահոց քառասնորդացն տօնեն ամենայն եկեղեցիք: Եւ արդ Աստուծով ասացեալ՝ ա՛յս է պատճառ պահելոյ մեր զայս պահս՝ անուանեալ առաջաւորք:

Արդ՝ ըստ ինդրոյ աստուածասիրութեան խոհեմագունիդ անձին, ո՛վ պատուական զլուխ եւ ի մանկական հասակի ունող զիմաստութիւն ծերոց, որպէս զՍողոմոն եւ զԴանիէլ, եղաք առաջի պատուասիրութեան ձերոյ՝ համառօտ բանիւ, զեկեղեցւոյ հայաստանեայց զճշմարիտ դաւանութիւն: Եւ եթէ վասն մարդկան հաճոյից, կամ երկիրի եւ պատկառանաց աղագաւ, ծածկեցաք ի մերոց դաւանութեանց, եւ ո՛չ գրեցաք, կամ թէ աւելի ինչ գրեցաք, զոր ո՛չ ունիմք, որպէս զի ընդունելի լինել առ ձէնջ, ընդ անհաւատիցն եւ հերձուածողացն ընկալցուք զդատաստան առաջի ատենին Քրիստոսի, քանզի հաւատ ծածկեալ, կամ կեղծաւորեալ, ո՛չ է հեռի յանհաւատութենէ: Ո՛ր ոք յետ զայսոսիկ լսելոյ ի մէնջ գայթակղեցի դարձեալ ի մեզ՝ ո՛չ հաւատալով ասացելոցս, ինքն տացէ պատասխանի Քրիստոսի յաւուր դատաստանին նորա, իբրեւ զպառակտող անդամոց նորին: Իսկ այն որ՝ զոր միանգամ լսէ եւ հաւատայ՝ եւ ոչ դատի, որպէս ասաց քննողն սրտից, ընդ ճշմարիտ հաւատացելոց ընկալցի վարձս բարեաց ի Քրիստոսէ աստուծոյ մերոյ, որում փառք եւ զօրութիւն յաւիտեանս ամէն:

* * *

Զայս իբրեւ ընթերցան, գովեցին զհաւատս հայոց ամենայն իմաստունքն յունաց: Եւ զի յամենայնի հանճարեղ էր Ներսէս, արար եւ առակս խորհրդաբարս ի գրոց, եւ հանելուկս, զի փոխանակ առասպելեաց՝ զայն ասացեն ի գինարբուս եւ ի հարսանիս: Եւ էր ինքն հեզ ամենայնիւ եւ պարկեշտ, արժանաւոր այրն աստուծոյ:

Եւ յետ նորա յաջորդէ զաթոռն Գրիգոր ամս քսան: Սա շինեաց զգեղապաճոյճ եկեղեցին ի Կլայն եւ զարդարեաց զնա մեծապէս: Եւ ապա Գրիգորիս մի ամ, Տղայն կոչեցեալ, քուերորդի նոցունց: Եւ էր նա հասակաւն զեղեցիկ եւ բարւոք տեսանելով. բայց մի մախողք բազում էին նորա, արկին բարուրս ինչ ի վերայ նորա եպիսկոպոսքն նախանձոտք եւ մատնեցին զնա ստութեամբ Լեւոնի թագաւորի: Եւ նա հրամայեաց արգելուլ զնա ի բերդ մի, մինչ քննութիւն լիցի ճշմարտութեամբ վասն նորա, եւ ինքն գրեաց թուղթ յԱրեւելս՝ յաշխարհն Հայոց առ վարդապետս եւ եպիսկոպոսս, եթէ զինչ կամք իցեն նոցա վասն այնր: Եւ մինչ չեւ պատասխան ընկալեալ, վախճանեցաւ կաթողիկոսն այսպիսի մահուամբ. Յաւուր միում տեսին զնա անկեալ ընդ պարիսպ բերդին՝ ունելով կտաւ զմիջաւ իւրով, այնպէս մեռեալ: Եւ զայս ոմանք ասէին, եթէ մախողքն նորա ընկեցին՝ եպիսկոպոսքն, որք ակն ունէին ժառանգել զաթոռն, յորոց մինն ասէին զՅովհաննէս, որ յետ նորա կալաւ զաթոռն, եւ զԱնանիա, որ եղև հակառակաթոռ ի Սեւաստ, յիշխանութեան սուլտանին հոռոմոց, եւ այլք յեպիսկոպոսաց անտի, արք վեց: Եւ կէսք ասէին, եթէ ի զիշերի կամեցաւ փախչել ի բերդէ անտի, հնարեցաւ իջանել ընդ պարիսպն կտաւովն, եւ կտրեալ կտաւոյն, անկաւ

եւ մեռաւ: Զճշմարիտն մեք ոչ գիտեմք, այս արդարադատին աստուծոյ է գիտելի, որոյ ծածուկքն մարդկան յայտնի են նմա:

Եւ ապա տէր Գրիգոր Ապիրատն ամս եօթն: Եւ այնուհետեւ սկսան մախողքն Գրիգորիսի զմիմեամբք ելանել, թէ ո՞նտիցի յաթոռն հայրապետական: Եւ Յովհաննէսն՝ զի ընտանի էր թագաւորին Լեւոնի, բռնացաւ եւ կալաւ: Իբրեւ ետես զայն միւս եպիսկոպոս՝ Անանիա, չոգաւ նա առ սուլտանն, զոր հոռոմոց կոչեն, եւ ետ նմա կաշառս, եւ նստաւ կաթողիկոս ի Սեւաստ, զի ասէր զինքն յազգէ կաթողիկոսին Պետրոսի, որ կայ թաղեալ անդէն: Եւ այսպէս բաժանեցաւ աթոռ սրբոյն Գրիգորի յերիս՝ մի բունն, զոր էառն Յովհաննէս, որ ի Հռոմկլայն, եւ միւսն ի Սեւաստ, զոր ապստամբեցաւ Անանիա, եւ միւս եւս ի կղզւոջն, որ կոչի Աղթամար, Դաւիթ անուն:

Այստեղ իսկ յետ Ալէքսի կայսեր թագաւորէ Կալօժանն. եւ յետ նորա Մանուէլն: Արդ՝ ի ՇՂԸ թուականութեանն հայոց ազգն հռոմայեցւոց՝ զօրաժողով լեալ բիրք բիրուց, դիմեցին յայսկոյս Ովկիանոսի ընդ նոյնն ընդ Թիրակ ըստ առաջին անցիցն, զոր նշանակեցաք ի ՇԽԶ թուականին, եւ մոռացան զանհնարին նեղութիւնսն, զոր եցոյց որդին բելիարայ Ալէքսն՝ անդանօր այնցիկ, որք ոչ իմացան զխարդախ խաբէութիւն նորա՝ համարելով զնա հաւատակից եւ պաշտօնեայ Քրիստոսի: Վասն այնորիկ եւ սոքա աստանօր, զի չիշեցին զանցս աղետիցն, ինքեանք առաւել խաբեալք եւ պարտեալք ի նորին թոռնէն, որոյ անուն՝ ըստ նեռինն՝ դերաքրիստոս կոչի, սոյնպէս եւ սորայս՝ տարորոշ եւ հեռի ամենայնիւ ի գործս եւ ի կրօնս Էմմանուէլի, Մանիլ անուն, որ դժբեաց զհռոմայեցիսն մահարար կերակրօք եւ ըմպելեօք:

Բայց յաւուրս հաւուն նորա Ալէքսի կոմս ոմն եկն յԵրուսաղէմէ յԱնտիոք: Եւ իբրեւ եմուտ ի տաճար սրբոյն Պետրոսի առաքելոյ եւ հաղորդ եղեւ պաշտամանն, երեւեցաւ նմա սուրբ առաքեալն Պետրոս եւ ասէ. «Ի պատուհանին եկեղեցւոյ թաղեալ կայ զեղարդն, որով խոցեցին զփրկիչն մեր, առեալ տարցես յաշխարհն քո»: Եւ նորա առեալ խնդութեամբ, եկն ի Կոստանդնուպօլիս: Եւ լուեալ Ալէքսի կայսեր՝ մեծարանս արար նմա յոյժ, եւ ետ նմա զանձս բազումս, եւ խնդրեաց ի նմանէ զզեղարդն, եւ եթող առ նմա կոմսն, եւ զնաց զճանապարհս իւր:

Իսկ ի ՈԼԶ թուականին յարեաւ բռնակալ ոմն՝ քուրդ ազգաւ, Սալահաղին անուն, ի Մասեաց-յոսնէ, ծառայ լեալ սուլտանին Մերտինայ եւ Հալպայ: Սա զօրս կազմեալ բազում յոյժ՝ չոգաւ ի վերայ քաղաքին Երուսաղէմի: Եւ ել թագաւորն Երուսաղէմի, ֆռանկ ազգաւ, ընդդէմ նորա զօրու ծանու. եւ նենգ գործեցին նմա զօրքն իւր ծովեզերեայ, զի տէրն Տրապօլեաց, բարեկամ ընդ թշնամիսն լեալ՝ մատնէ զթագաւորն ի ձեռս նոցա այսպիսի եղանակաւ:

Է՛ր սօթ յոյժ ժամանակն եւ տեղին անջրդի: Եւ խորհրդակից լեալ կոմսին ընդ թագաւորին առնուլ իւրեանց կայանս զապառաժն անջրդի, իսկ թշնամիքն կալան զեզրն Յորդանանու: Իբրեւ խմբեցաւ պատերազմն ի միջօրէին, երիվարք զօրուն քրիստոնէից, քանզի պասքեալ էին ի ծարաւոյ, իբրեւ տեսին զջուրն՝ քարշեալ զհեծեալսն, ընկեցին ի մէջ թշնամեացն, եւ նոցա սուր ի գործ արկեալ յանխնայ կոտորեցին: Իսկ թագաւորն Երուսաղէմի, զի այր քաջ էր, զբազումս կոտորեաց ի թշնամեացն անձամբն իւրով: Եւ իբրեւ ետես, եթէ անհնար է նմա զերծանել, զի սպանին զերիվար նորա, կամաւ ետ զինքն ի ձեռս նոցա: Եւ նոքա երդումն

պահանջեալ ի նմանէ, զի մի՛ այլ հանցէ նոցա սուր, թողին զնա. եւ զնաց յաշխարհն Հռոմայեցոց: Եւ ինքեանք չոգան ի վերայ Երուսաղէմի, եւ առին զնա եւ որ շուրջ զնովաւ քաղաքք եւ կոտորեցին զամենեսեան: Եւ խաւարեցաւ արեգակն զյոլով ժամս: Եւ տիրեցին Սալահադնեանք Պաղեստինի եւ Եգիպտոսի եւ Միջագետաց, եւ մեծ մասին Հայոց աշխարհիս, ինքեանք եւ թոռունք իւրեանց, որ կոչին Եղլեանք. յորոց էին Մելիք Քեմլ, եւ Մելիք Աշրափն, եւ այլ սուլտանք, որ տիրեցին բազում աշխարհաց:

Իսկ Կիրիկէ Բագրատունի, որ ի Լօռէ քաղաքի, զամենայն ժամանակս իւր կացեալ ըննդէմ վրաց, ի հաստատութեան պահէր զհայրենիս իւր: Եւ յետ մահուան նորա որդիք իւր՝ դաւեալք ի վրաց, ելեալք ի տանէ հայրենեաց, զնացին ի պարսիկս, Դաւիթ եւ Աբաս, եւ առնուն ի նոցանէ ի ժառանգութիւն զՏաւուշ եւ զՄաճնաբերդ եւ զայլ տեղիս: Ապա յետ աւուրց՝ առնուն դարձեալ պարսիկք ի նոցանէ զՏաւուշ, եւ նոքա բնակեն ի Մաճնաբերդ, եւ մահուամբ փոխին յաշխարհէ Դաւիթ եւ Աբաս: Եւ յաջորդէ զտեղի հօր իւրոյ Դաւիթ, որդի նորա Կիրիկէ, այր բարեբարոյ եւ կատարեալ ի գործս առաքինութեան, քան զհարս իւր. եւ բարւոք փոխեալ յաշխարհէս, թողու ժառանգակալ գորդի իւր՝ զմանուկն Աբաս երկոտասանամեայ: Սա առնու իւր կին զղուստր Սարգսի բարեպաշտ իշխանի, որդոյ Չաքարիայ, որդոյ Վահրամայ, զքոյր մեծամեծ իշխանացն Չաքարէի եւ Իւանէի, Նանայ անուն: Սոցա գործք յոլով են, զոր յիւրում տեղւոջն նշանակեսցուք: Եւ կեցեալ Աբաս ամս երկու ընդ ամուսնոյն իւրոյ, վախճանի ամաց ինն եւ տասանց: Սորա զաւակ ոչ էր ի կնոջէն իւրմէ:

Իբրեւ ետես քոյր նորա, Բաւրիւնայ անուն, եթէ բնաջինջ լինին յազգէն՝ անհնարին սգով վարանէր: Ապա ասացին նմա, եթէ է՛ կին մի, որ ունի մանուկ մի ստնդիայ յեղբօրէն քումմէ: Ապա զուարթացեալ կնոջն, առնու զմանուկն եւ սնուցանէ. եւ անուանեաց զանուն նորա Աղսարթան, որ եղև ժառանգակալ Մաճնաբերդոյ, այր աստուածապաշտ եւ քահանայասէր: Սա որ եհաս յաւուրս մեր՝ սորա ի ծերութեան ցաւեցին ոտք: Ընդ սա խաբէութեամբ վարեցաւ Դաւիթ իշխան Նոր բերդին, զի էր եւ նա յազգէ Բագրատունեաց, հայրն Վասակայ իշխանի, որ շինեաց զեկեղեցին հրաշագան ի վանքն, որ Անապատն կոչի, հուպ ի Նոր բերդն՝ առաջնորդութեամբ եւ ձեռնտուութեամբ արքեպիսկոպոսին Յովհաննիսի Տուեցոյ քաղաքին Շամքորոյ, եւ Գարդմանայ, եւ Երզնէվանիցն, եւ Տէրունականին, եւ Տաւշոյ, եւ այլ կողմանց իշխանութեան Վահրամայ իշխանի: Եւ եղև աւարտումն եկեղեցւոյն, որ օժաւ եւ կնքեցաւ յանուն սրբոյ Աստուածածնին ի ՈՁԹ թուականին հայոց: Այր սուրբ եւ առաքինի եւ բարեգործ էր եպիսկոպոսն Յովհաննէս, որ յոլով քառասունս անսուղ պահէր:

Իսկ Դաւիթ իշխան Նոր բերդին խաբեաց զմանուկն Աղսարթան եւ փեսայացոյց զնա ի դուստրն իւր, եւ ինքն տիրեաց Մաճնաբերդոյ, եւ ապա եհան զղուստր իւր ի նմանէ: Իսկ Աղսարթանայ իւր արարեալ զբնակիչս բերդին, յանկարծակի յեղակարծ ժամու ըմբռնեալ զԴաւիթ հանդերձ ամենայն ընտանեօքն՝ հանին արտաքս ի բերդէն, եւ ետուն զբերդն յԱղսարթան: Եւ նա յետ ժամանակաց կենդանութեամբ իւրով ետ զիշխանութիւնն յորդին իւր Կիրիկէ, եւ ինքն կրօնաւորեցաւ ի վանքն, որ կոչի Գետակիցք:

Եւ Կիրիկէին եղեն որդիք. անուանք նոցա՝ Փահլաւան, եւ միւսոյն Թաղիադին, եւ երրորդին Աղսարթան:

Գ

Որ ինչ մինչև ցայս վայր էր պատմությունս՝ երկօք աշխատութեան հաւաքեալ ի նախագրելոց: Իսկ որ առաջի կայս մեզ ասպարէզ պատմութեանս՝ է որ ականջալուր, եւ է որ ականատես:

Քանզի իբրեւ մեռաւ մեծ իշխանն Թորոս որդին Լեւոնի, որդւոյ Կոստանդեայ, որդւոյ թագաւորագինն Ռուբենայ յաշխարհին Կիլիկեցւոց, էառ զիշխանութիւնն եղբօր որդի նորին, Ռուբեն անուն, որդի Ստեփանեայ, զոր սպան Անդրոնիկոս նենզի՝ զօրավարն հռոմոց: Եւ յետ սակաւ ժամանակաց, վախճանեցաւ եւ նա, եւ էառ զիշխանութիւնն Լեւոն, այր քաջ եւ պատերազմող: Սա ընդ տիրելն իսկ եւ իսկ ընդարձակեաց զսահմանս տէրութեանն իւրոյ, զի ետ նա պատերազմ ընդ շրջակայ ազգսն եւ յաղթեաց քաջութեամբ ըստ անուանն, առիւծաբար, զի Լեւոնն առիւծ կոչի:

Իբրեւ տեսին զյաջողութիւն նորա բռնակալքն թուրքաց եւ տաճկաց, որ սուլտանք անուանին, ժողովացաւ ի վերայ նորա սուլտանն, որ իշխէր Հալպայ եւ Դամասկոսի, անթիւ զօրու եւ զինու: Եւ լուեալ Լեւոնի իշխանաց իշխանի զդիմումն ի վերայ իւր այլազգւոյն, աճապարեալ հաւաքեաց զօրս իւր եւ յանկարծակի եհաս ի վերայ նոցա, որպէս զարծուիս սլացմամբ յերումս հաւուց, եւ եհար զնոսա ի հարուածս մեծամեծս: Եւ սուլտանն փախստական լեալ՝ մագապուր զերծաւ ի նմանէ, այն որ խրոխտանօք զայր ի վերա նորա: Իսկ Լեւոնի հարկս եղեալ ի վերայ նորա՝ ծառայեցուցանէր զնա: Եւ զայն գործ քաջութեան նորա տեսեալ շրջակայ ազգացն տաճկաց, դողային ի նմանէ եւ հարկէին նմա: Եւ այսպէս բռնացաւ ի վերայ ամենեցուն:

Եւ իբրեւ ետես, եթէ յաջողեցաւ նմա տէրութիւնն առաւել քան զնախնիս իւր, խորհեցաւ այնուհետեւ ընդ իշխանսն իւր եւ ընդ մեծամեծս՝ թագաւորել: Եւ առաքեաց ի տիեզերահոչակ քաղաքն Հռոմայեցւոց առ ինքնակալ կայսրն եւ առ պապն, զի տացեն նմա հրաման եւ թագ թագաւորական, զի ոչ կամեցաւ նա, թէ այլում ումէք երեւեսցի նա հնազանդ վասն թագի, բայց թէ ազգին ֆռանկաց: Միանգամայն եւ պարծանս իւր վարկաւ զսուրբ առաքեալսն զՊետրոս եւ զՊօղոս, որ կան ի Հռոմայեցւոց քաղաքին, որպէս թէ ի նոցունց առեալ զօրհնութեան պսակն:

Եւ առաքեն նմա կայսրն եւ պապն հռոմայեցւոց թագ ազնիւ՝ զառաջին թագաւորացն, եւ արծուէս մի պատուաւոր, այսինքն՝ արքեպիսկոպոս, դնել զթագն ի գլուխ նորա եւ երիս իրս պահանջել ի նմանէ՝ Տօնել զտօն տեառն եւ ամենայն սրբոց, յորում աւուր եւ հանդիպի. եւ միշտ յեկեղեցւոջն կատարել զաղօթսն տուրնջեան եւ զիշերոյ, զոր ի վաղուց հետէ ո՛չ առնէին հայք ի հիմնահարութեանցն Իսմայելի, բայց միայն ի ժամ խորհրդածութեան սրբոյ պատարագին. եւ ո՛չ լուծանել զճրագալոյցսն ծննդեանն եւ յարութեանն, բայց միայն ձկամբ եւ ձիթով: «Եւ յորժամ զայդ առնիցէք, ասէ, ոչ ինչ փոյթ մի՛ առնիցէք զտրոց եւ զընծայից կայսերն եւ պապին վասն թագիդ: Ապա թէ ո՛չ առնիցէք՝ հրաման ունիմ, ասէ, անչափ զանձս առնուլ ի ձէնջ ոսկւոյ եւ արծաթոյ եւ ականց պատուականաց»:

Իսկ Լեւոնի կոչեալ զկաթողիկոսն եւ զեպիսկոպոսունսն հարցանէր, թէ զինչ պատասխանի տացէ պատգամին հռոմայեցւոց: Եւ նոքա ո՛չ հաւանեցան առնուլ

զինդիրն: Եւ ասէ ցնոսա Լեւոն. «Դուք մի՛ ինչ հոգայք վասն այդորիկ, ես հաճեցից զմիտս նոցա առ անգամ մի կեղծաւորութեամբ»:

Եւ պատասխանի արարեալ Լեւոնի, ասէ ցեպիսկոպոսն հռոմայեցի. «Զոր ինչ հրամայէ ինքնակալ կայսրն եւ պապն մեծ, անյապաղ առնենք զամենայն»: Եւ նորա երդումն պահանջեալ ի նոցանէ երկոտասան եպիսկոպոսաց: Եւ հաւանեցոյց Լեւոն զեպիսկոպոսունսն յանձն առնուլ զերդումն: Եւ արարին եպիսկոպոսքն զբան երդմանն, յորոց մի էր եպիսկոպոսն Տարսոնի Ներսէս Լամբրոսեցի, զոր վերագոյն յիշեցաք, եւ Յովսէփ կողմանցն Անտիոքու առաջնորդ վանացն, որ կոչի Յեսուանց, եւ Յովհաննէս, որ եղէ կաթողիկոս, եւ Անանիա՝ որ եղէ հակառակաթոռ ի Սելաստ, եւ այլք ընդ սոսա:

Ապա եղէ ժողով բազմութեան յոյժ՝ զօրապետաց եւ զօրաց, ազգաց եւ ազանց, պատրիարքն յունաց, որ նստէր ի Տարսոն, եւ կաթողիկոսն ասորոց, որ նստէր ի վանս սրբոյն Պարսումայի եւ ի սահմանս Մելիտինոյ, եւ կաթողիկոսն Հայոց ամենայն եպիսկոպոսոք, եւ թագաւորեցուցին զԼեւոն, եւ եղեն ընծայաբերք նորոց թագաւորին կացելոյ շրջակայ ազգքն:

Եւ լուեալ կայսերն յունաց, եթէ ֆռանկք ետուն թագ Լեւոնի, առաքեաց եւ նա ընծայս եւ թագ զեղեցիկ՝ ոսկով եւ ակամբք պատուականօք ընդելուզեալ, եւ ասէ. «Զթագն հռոմայեցոց մի՛ դիցես ի գլուխ քո, այլ զմերդ, զի առ մեզ հուպ ես քան թէ ի Հռոմ»: Իսկ թագաւորն Լեւոն, այր իմաստուն էր, ոչ խոտեաց եւ ո՛չ զմի ոք յերկոցունց թագաւորացն զՀռոմայն կամ զԿոստանդնուպօլսեայն, այլ ըստ կամաց նորա արար պատասխանի եւ սիրով ընկալաւ զեկեալսն, ետ տուրս մեծամեծս բերողաց թագին եւ եղէ պսակեալ յերկոցունցն:

Եւ էր նա բարի բնութեամբ, ողորմած առ աղքատս եւ կարօտեալս, սիրող եկեղեցեաց եւ պաշտօնեից աստուծոյ. կարգէր վանորայս ընդ ամենայն կողմանս տէրութեան իւրոյ եւ բազմացուցանէր զպիտոյս նոցա, զի մի՛ իւիք կարօտիցին ըստ մարմնոյ բաւականին, այլ զի միայն պաշտաման եւ աղօթից պարապեցին, յորոց մի է ի վանորէիցն, զոր կարգեաց նա, հոչականունն Ակներն կոչեցեալ վանք, որ մինչեւ ցարդ եւս վարին նովին կարգադրութեամբ, զոր նայն կարգեաց, զամենայն աւուրս շաբաթուն պահօք կատարեալ եւ միայն լուծանել զշաբաթ եւ զկիրակէ ձկամբք կամ կյթեղինօք:

Եւ այսպէս բարեկարգութեամբ հաստատէր զիւր թագաւորութիւնն բարեպաշտն Լեւոն: Եւ էր նա ամենայն իրօք բարեքագոյն, բայց միայն միով մասամբ, զի էր նա իգասէր: Եւ եթող նա զկինն իւր զառաջին, զոր ունէր յիշխանութեանն, եւ առ նա իւր ի կնութիւն զդուստր արքային Կիպրոս կղզւոյն, ֆռանկ ազգաւ, զի լիցի նմա թիկունք եւ օգնական:

Դէպ եղէ զի չոգաւ նա ի Կիպրոս կղզի ի տեսութիւն աներաց իւրոց: Եւ լուեալ զայն թշնամեաց նորա, որք ի ցամաքի ոչ ինչ կարէին ազդել նմա, պատրաստեցին նաւս բազումս, զի ի ծովու նենգեացն զնա:

Եւ լուեալ զայն արքային Լեւոնի, դարձաւ անդրէն յետս ի Կիպրոս, զի էր ի ճանապարհի ի վերայ ծովուն: Եւ առ իւր նաւս պատերազմականս, եւ եկեալ ի դարանն, որ գործեալ էր նմա նաւաց բազմաց. եւ, զի ա՛յր իմաստուն էր, ծանեալ, թէ յորում ի նաւուցն իցէ գլխաւորն, եհար զնա արագաթեւ նաւովն եւ ջրասոյգ արար զամենեսեան, եւ մնացեալ նաւքն փախեան: Եւ անկաւ ահ նորա ի վերայ ամենեցուն հեռաւորաց եւ մերձաւորաց:

Եղև երբեմն, զի սուլտանն, որ տիրէր կողմանցն Հալպայ, զօրաժողով եղև ի վերայ նորա յաւուրս զատկացն եւ յղեաց առ Լեւոն արքայ պատգամս այսպէս. «Եթէ ո՛չ հնազանդեալ հարկեսցես ինձ ծառայութեամբ, բազմութեամբ զօրաց իմոց ի սուր սուսերի մաշեցից զամենայն բնակիչս երկրի քո, զմայր առ մանկանն, եւ զտօնդ ձեր, յորում ուրախանայք քրիստոնէայքդ՝ պատուելով զդա, որպէս թէ յարութիւն Քրիստոսին ձերոյ իցէ, դարձուցից զդա ի սուգ ձեզ, եւ արարից զի զպատրաստեալ կերակուրդ ձեր վասն տօնիդ, ուտիցէք զայդ ի վերայ ձիոց»:

Եւ իբրև առաքեաց զայս, ինքն առեալ զբազմութիւն զօրաց իւրոց, բանակեցաւ առ սահմանօք նորա, մնայր գալստեան պատգամին:

Իբրև զիտաց արքայն Լեւոն զգալ պատգամին եւ զզօրաժողով լինել այլազգեացն, հրամայեաց զդեսպանսն յայլ կողմն շրջեցուցանել աշխարհին պատճառանօք, որպէս թէ արքայ անդ իցէ: Եւ ինքն ապաճարեալ ժողովեաց զզօրս իւր եւ ընդ այլ կողմ ել ի վերայ նոցա: Եւ յեղակարծ ժամու անկաւ ի վերայ նոցա, եւ եհար զնոսա հարուածս մեծամեծս. եւ մազապուրծ փախեաւ սուլտանն: Եւ Լեւոնի արքայի առեալ զաւար բանակին այլազգեաց՝ հանդերձ վրանօք նոցա, եւ զգերիսն ամենայն, եկն բանակեցաւ յաշխարհին իւրում առ ափն գետոյն եւ հրամայեաց զօրաց իւրոց կանգնել զխորանս այլազգեացն, եւ զիւրաքանչիւր դրօշս կանգնել ի դուռն խորանի իւրոյ, եւ ապա հրամայեաց կոչել զդեսպանսն:

Եւ իբրև եկին՝ տեսին զվրանս եւ զխորանս զօրացն իւրեանց եւ զնշանակ դրօշից իւրաքանչիւր գնդից եւ զարմացան հիացմամբ մեծաւ, զի ոչ զիտէին զեղեալսն: Ապա իբրև իմացան, դիմեցին յոտս թագաւորին եւ զապրուստ անձանց խնդրէին: Իսկ արքայն՝ մարդասիրեալ առ նոսա, շնորհեաց նոցա կեանս եւ առաքեաց զնոսա առ տէրն իւրեանց, զնոյն հարկ, զոր պահանջէր սուլտանն յարքայէն, զնոյն եւ եւս յաւելեալ եղ ի վերայ նորա, եւ ծառայեցոյց զայլազգիսն: Եւ եղև թագաւորելն նորա ի ՌԽԶ թուականին հայոց:

Դ

Յաւուրս ժամանակաց թագաւորութեանն Լեւոնի հայոց արքայի էին յԱրեւելս երկու եղբարք, որդիք Սարգսի բարեպաշտ իշխանի, որդւոյ Վահրամայ, որդւոյ Զաքարիայ, որ հատուածեալ ի քրդաց ի Բաբիրական խելէն, անուն առաջնոյն Զաքարէ, եւ երկրորդին՝ Իւանէ, արք քաջք եւ ճոխք իշխանութեամբ, պատուեալք ի թագուհւոյն վրաց, որ Թամարն կոչէր, դուստր Գիորգեայ քաջի, որդւոյ Դեմետրէի: Եւ Զաքարէ էր զօրավար վրաց եւ հայոց զօրուն, որ ընդ ձեռամբ թագաւորին վրաց, իսկ Իւանէ՝ աթաբակութեան պատուով: Սորա բազում մարտս քաջութեան ցուցին, քանզի զբազում աշխարհս հայոց, զոր ունէին պարսիկք եւ տաճկունք, առին ի նոցանէ

յինքեանս՝ զգաւառս, որ շուրջ զծովովն Գեղարքունոյ, եւ զՏաշիր, եւ զԱյրարատ, զԲժնի քաղաք եւ զԴուին, եւ զԱնբերդ, եւ զԱնի քաղաք, եւ զԿարս, եւ զՎայոյ ձոր, եւ զաշխարհն Սիւնեաց եւ որ շուրջ զնովաւ են բերդք, եւ քաղաքք, եւ գաւառք. հարկատուս արարին եւ գտուտանն Կարնոյ քաղաքին. աւերեցին եւ ըզբազում գաւառս Պարսից եւ զԱտրպատականո. ընդարձակեցին զսահմանս իւրեանց յամենայն կողմանց: Այսպէս եւ միւս իշխանն, Չաքարէ անուն, եւ եղբայրն իւր Սարգիս, եւ միւս Սարգիս, հայրն Շալուէի եւ Իւանէի, ազգականք մեծ իշխանացն, ձեռնտուութեամբ նոցին՝ առին եւ նոքա բազում գաւառս ի պարսից եւ բերդս ամուրս՝ զԳարդման, զՔարհերձ, զԵրզնէվանք, զՏաւուշ, զԿաճարէթ, զՏէրունականն, եւ զԳագ, եւ զՇամքոր քաղաք ի նեղ էարկ, զոր յետոյ էառ որդի նորա Վահրամ, հայրն Աղբուղին, պապն Վահրամայ, Չաքարէի եւ Իւանէի:

Եւ այսպէս յաջողեցաւ նոցա ի վերուստ յաղթութիւն նոցա, զի համբաւ քաջութեան նոցա էլ ընդ բազում գաւառս, եւ բազում ազգք հարկէին նոցա՝ ո՛ր սիրոյ աղագաւ եւ ո՛ր յերկիրէ: Շինեցան եւ բազում վանորայք, որ ի վաղուց ժամանակէ անտի աւերեալ էին ի հինիցն Իսմայէլի. վերստին նորոգեցան եկեղեցիք, եւ պայծառացան դասք պաշտօնէից. շինեցան եւ նոր վանորայք եւ եկեղեցիք, որ ի հնոցն չեւ էին լեալ վանք, ընդ որս եւ հռչակաւոր վանքն, որ Գետիկն կոչի, ի գաւառին Կայենոյ, զոր շինեաց սուրբ վարդապետն Մխիթար, զոր Գոշն կոչէին, շինեալ հրաշագան եկեղեցի զմբէթարդ երկնանման, եւ կնքեալ զեկեղեցին, եւ օծեալ յանուն սուրբ Աստուածածնին, տաճար փառաց տեառն՝ բնակարան բանաւոր հօտին Քրիստոսի:

Եւ իբրեւ այսպէս յաջողեցաւ նոցա իշխանութիւնն, հարին գտուտանն, որ Շահի Արմենն կոչիր:

Ապա կամեցան առնուլ եւ զհոյակապ քաղաքն Բզունեաց՝ զԽլաթն, եւ զօրս գումարեալ՝ պաշարեցին զնա եւ մերձ էին յառնուլ: Ապա էլեալ իշխանն Իւանն, եղբայր զօրավարին, զբօսանաց ինչ աղագաւ ի զնին պարսպին. եւ յանիմաստ շրջելն՝ զթեաց ոտք երիվարին ի խորխորատն, որ թաքուցեալ էր, եւ ընկէց զնա յերկիր: Եւ տեսեալ արանց քաղաքին, յարեան ի վերայ նորա, եւ ձերբակալ արարեալ՝ տարան զնա ի քաղաքն: Եւ եղև քաղաքին ուրախութիւն մեծ. եւ իսկոյն ազդեցուցին սուլտանին զըմբռնումն նորա. ընդ որ կարի յոյժ ուրախացեալ՝ հրամայեաց առ ինքն ածել:

Եւ լուեալ զօրավարին Չաքարիայի՝ յղեաց առ քաղաքացիս բանս սպառնալեաց եւ ասէ. «Եթէ հանէք զեղբայրդ իմ ի քաղաքէդ յայդմանէ եւ կամ կորուսանէք՝ զհող երկրիդ ի կողմանս Վրաց տամ տանել եւ անմարդ արարից զձեզ ի մարդկանէ»: Եւ երկուցեալ նոցա՝ ոչ ետուն տանել առ սուլտանսն, որք էին ի կողմանս Դամասկոսի եւ յԵգիպտոսի, որոց անուանքն էին Կուզ եւ Մելիք Քեմլ եւ Աշրափ, յազգէ Սալահադնին, որ առ զԵրուսաղէմ:

Ապա արարեալ սէր ընդ միմեանս, խնդրեցին զդուստր Իւանէի ի կնութիւն: Եւ եղև որպէս խնդրեցին. առին պատանդս եւ արձակեցին զԻւանէ: Եւ նորա երթեալ ի տուն իւր, առաքեաց զդուստրն իւր, որ եղև կին Կզոյ, եւ յետ նորա Աշրափին:

Բազում օգուտ եղել գալ կնոջն ի տուն սուլտանացն, զի դիրեցին քրիստոնէիցն, որ ընդ իշխանութեամբ իւրեանց էին, եւս առաւել երկրին Տարօնոյ, զի վանորայքն, որ անդ էին, ընդ հարկիւ էին, թեթեւացուցին զսակ հարկին, եւ կիսոց զամենն իսկ թողին: Եւ հրամայեցին այնոցիկ, որ ընդ իշխանութեամբ իւրեանց էին, ոչ զրկել կամ նեղել զճանապարհորդս, որք աղօթից աղագաւ երթային յԵրուսաղէմ: Եւս առաւել ընդարձակեցին ազգին վրաց, զի Իւանէ խոտորեցաւ յաղանդն Քաղկեդոնի, յոր կործանեալ էին վիրք, զի սիրեաց նա զփառսն մարդկանց առաւել քան զփառսն աստուծոյ, հրապուրեալ նա ի թագուհոյն՝ որ Թամարն կոչէր, ի դստերէն Գիորգեայ, իսկ Ջաքարէ յուղղափառութեանն եկաց, զոր դաւանեն հայք: Վասն այսորիկ առաւել մեծարեին զվիրս, զի անհարկ էին նոքա յամենայն քաղաքս նոցա եւ յԵրուսաղէմ եւս: Եւ էր անուն կնոջն Թամթայ:

Եւ այսպէս եղել սէր եւ միաբանութիւն ընդ թագաւորութիւնն վրաց եւ ընդ իշխանութիւնն սուլտանաց:

Ե

Յետ այսորիկ իբրեւ խաղաղացուցին զաշխարհս իշխանութեան իւրեանց յամենայն հինից, եւ բազմացան վանորայք, եւ պայծառացան պաշտամունք եկեղեցւոյ, այլ ինչ էած զմտաւ իշխանն Ջաքարէ. զի տեսանէր զգօրս վրաց, որ ընդ թագաւորին իւրում, զի իւրաքանչիւր ոք ի նոցանէ ունէր ընդ իւր քահանայս, եւ յամենայն տեղիս մատուցանէին պատարագ, եւ ինքն ոչ ունէր եկեղեցի ի ճանապարհի, զի չէր սովորութիւն հայոց ի բազում ժամանակաց, յորմէ հետէ բարձան իշխանքն հայոց՝ մեծամեծք ի պարսից եւ յիսմայելացոց բռնութենէն: Եւ նախատէին վիրք զհայք՝ ոչ ունել եկեղեցի ի ճանապարհի եւ անհաղորդ մնալ նոցա, եւ ոչ տօնել զտօնս վկայիցն աստուծոյ յիւրաքանչիւր աւուր կատարման: Վասն այսորիկ կարի յոյժ ցաւ էր նմա:

Ապա հարցանէր զմեծ վարդապետն Միսիթար, որ Գոշն կոչէին, զշինող վանիցն Գետկայ, որ էր հայր խոստովանութեան նորա: Եւ ասէր, եթէ՝ «Ո՛չ երբէք եղեալ է թագաւորացն մերոց, կամ իշխանացն ի պէտս ճանապարհաց եկեղեցի, տեղի պաշտաման եւ պատարագի»: Հարցանէր եւ զայլ վարդապետսն, եւ նոքա ասացին նմա զայն, որ առ մեծագօր արքային Տրդատաւ վրանն եւ սեղանն, զոր շրջեցուցանէին յարքունական բանակին, եւ որ առ սրբովք Վարդանամբք, որք զմկրտութիւնն եւ զհաղորդութիւնն կատարէին ի մէջ բանակին. եւ զայն զոր գրեցին սուրբ վկայքն Հիպերիքոս եւ Փիլոթէոս առ Յակոբոս երեց, եթէ՝ «Առեալ ընդ քեզ զսպաս պատարագիդ եւ զեղջիւր իւղոյդ, եկեսցես առ մեզ»: Եւ այլ բազումք, որ նման են սոցին: Ապա ասէ ցնոսա մեծ զօրավարն. «Տո՛ւք եւ ինձ հրաման, զի եւ ես շրջեցուցից զկնի իմ քահանայս եւ վրան պատարագի»: Ասէ ցնա մեծ վարդապետն. «Մեք ոչ կարենք առնել զայդ առանց հրամանի կաթողիկոսին Հայոց եւ թագաւորին Լեւոնի»:

Ապա գրէ թուղթ եւ առաքէ դեսպանս առ կաթողիկոսն Հայոց, Յովհաննէս անուն, որ ընդ այն ժամանակս ապստամբ էր ի թագաւորէն Լեւոնէ ի Հռոմկլայն վասն իրիք պատճառանաց: Նմանապէս գրէ եւ առ թագաւորն Լեւոն եւ ծանուցանէ նմա զխնդիրն: Եւ նա նստուցեալ է զտէր Դաւիթ կաթողիկոս փոխանակ Յովհաննիսի, որ ապստամբն էր յաշխարհէն Կիլիկեցոց, ի վանքն, որ կոչի Արքակաղին:

Ապա ժողովեալ արքային Լեւոնի զվարդապետս եւ զեպիսկոպոսս իւրոյ իշխանութեանն, հարցանէր վասն ինդրոյն Չաքարէի: Եւ նոքա յանձն առին, զի մի՛ ելցէ նա արտաքոյ ուղղափառ հաւատոյն, որպէս զեղբայր իւր, եւ գրեն թուղթ յԱրեւելս այսպէս.

Մեծ սպարապետ եւ շահնշահ արեւելեան կաղմանցն Չաքարիայ. ի ինդիր եղեալ եղծեալ եւ աղաւաղեալ կարգաց քրիստոնէից, որ ի ստրկութենէ այլասեռից, ժողով արարեալ վարդապետաց եւ եպիսկոպոսաց, եւ հարց, եւ երիցանց, որք քննեալ գտին զինդիրս նորա համաձայն աստուածային գրոց: Ապա առաքեաց առ քրիստոսապսակ արքայն հայոց Լեւոն, որ ի կողմանս արեւմտից, յաշխարհին Կիլիկեցոց: Եւ նորա ժողով արարեալ ի մայրաքաղաքն Սիս զկաթողիկոսն Դաւիթ հանդերձ վարդապետօք եւ եպիսկոպոսօք եւ ճգնաւոր միանձամբք, գտին զինդիրս նորա համաձայն առաքելական կանոնաց, եւ ոչ արտաքոյ: Վասն որոյ զլուխս կանոնաց դրոշմեալ առաքեցին թուով ութ, որ են այսոքիկ.

«Առաջին. Մատուցանել զպատարագն սուրբ դպրաւ եւ սարկաւագաւ, որպէս օրէնն է:

Երկրորդ. Տօնել զտօն աւետեաց սրբոյ աստուածածնին ի վեցն ապրիլի ամսոյ, յորում աւուր եւ հանդիպի. եւ զտօն փոխման նորին ի հնգետասանն օգոստոսի ամսոյ, յորում աւուր եւ հանդիպի. եւ զտօն սրբոյ խաչին ի չորեքտասանն սեպտեմբերի ամսոյ, յորում աւուր եւ հանդիպի: Նոյնպէս եւ զայլ տօնս վկայից, յորում եւ հանդիպի՝ ըստ իւրաքանչիւր յիշատակի:

Երրորդ. Պահել զճրագալոյցս սրբոյ յայտնութեանն եւ զատկին մինչեւ ցերեկոյն պահօք եւ ոչ այլ իւիք լուծանել, բայց միայն ձկամբ եւ ձիթով:

Չորրորդ. Ընդունել զնկարագրութիւն պատկերի փրկչին, եւ ամենայն սրբոց. եւ մի՛ խոտել զնոսա իբրեւ զպատկերս հեթանոսաց:

Հինգերորդ. Պատարագ մատուցանել եւ կենդանեաց:

Վեցերորդ. Կրօնաւորաց միս ո՛չ ուտել:

Եւթներորդ. Ձեռնադրել դպիր եւ ապա յետ բազում աւուրց սարկաւագ, եւ ի կատարեալ հասակի ապա քահանայ:

Ութերորդ. Միաբան կալ ի վանսն, եւ առանձին իրս ո՛չ ստանալ»:

Չայսոսիկ եւ որ նման սմին գրեցին ի ժողովն յարեւմտից եւ առաքեցին յարեւելս առ Չաքարիայ:

Իսկ կաթողիկոսն Յովհաննէս՝ որ ի Կլայն Հռոմայական, վասն ընդ միտ մտանելոյ իշխանացն արեւելից, առաքեաց վրան մի գմբեթարդ եկեղեցաձեւ եւ կազմողս եւ յօրինողս նմին, եւ սեղան մարմարեայ, եւ այլ սպաս պատարագաց, եւ եպիսկոպոս մի, Մինաս անուն, եւ սարկաւագս եւ դպիրս, եւ քահանայս գեղեցկաձայնս, ասացողս պատարագին: Որք եկեալ յանդիման եղեն ամիր սպասաւարին ի քաղաքն Լօռէ, եւ

առաջի կացուցին նմա զհրամանս կաթողիկոսին եւ զթուղթս նորին եւ զընծայսն: Նոյնպէս եւ յարքայէն Լեւոնէ եւ ի կաթողիկոսէն Դաւթէ եկին դեսպանք եւ հրամանաբերք:

Ընդ որ յոյժ ուրախացեալ Ջաքարիայ, ժողով հրամայեաց առնել ի Լօռէ քաղաք՝ զեպիսկոպոսն Հաղբատայ գԳրիգորէս, զիւրեանց ազգական, եւ զեպիսկոպոսն Անույ, եւ զեպիսկոպոսն Բջնոյ, եւ զԴունայ, եւ զԿարուց, եւ զայլս որք դիպեցան: Նոյնպէս եւ զվարդապետս եւ զառաջնորդս վանորէից հանդերձ քահանայիւք եւ այլ աշխարհական ամբոխիւ, կամէր կանգնել զվրանն եւ պատարագ մատուցանել:

Եւ էին ի ժամանակին յայնմիկ վաղապետք երեւելիք՝ Մխիթար, որ Գոշն կոչուի, շինող վանացն Գետկայ, այր իմաստուն եւ հեզ, եւ վարդապետական ուսմամբ հոչակեալ, Իգնատիոս, Վարդան, Դաւիթ Քոբայրեցիին ի Հաղբատայ, Յովհաննէս, հայր Սանահնին, որ էր զկնի մահուան վարդապետին Գրիգորոյ, զոր Տուտայ որդին կոչէին, սնուցող նոցուն իշխանացն, Գրիգոր, զոր Մոնոնիկն կոչէին, ի Կէչառուաց, Տուրքիկն ի Թեղէնեաց, որ բարուք կարգաւորեաց զվանքն՝ զամենայն ինչ հասարակաց լինել եւ առանձին ոչ ինչ ստանալ. Եղիայ ի Հաւուց թառոյ, ա՛յն, որ գեղեցիկ կարգաւորեաց զպաշտօն վանից իւրոց, որպէս թէ ամենեցունց ընդ մի բերան հնչել՝ եթէ բարձր եւ կամ ցած, եւ ո՛չ հարստահարել ընկեր զընկեր. Գրիգոր Դունացիին, Սարգիս միակեացն ի Սեւանայ: Այսոքիկ արք երեւելիք եւ այլք բազումք՝ Գրիգորէս եպիսկոպոս Հաղբատայ, Վրթանէս Բջնոյ եւ Դունայ, Սարգիս աթոռակալ Անույ, Յովհաննէս Կարուց եւ այլք յոլովք աստի եւ անտի՝ հանդերձ երեւելի քահանայիւք վանաց եւ քաղաքաց եւ գիւղից:

Իսկ իբրեւ լուան եւ զիտացին զհրամանս կաթողիկոսին եւ թագաւորին, ոմանք հաւանեցան, եւ կէսքն ոչ: Եւ այսպէս անմիաբանք լեալ, քակտեցան ի միմեանց. ոմանք զիշերի գաղտագողի գնացին եւ զկէսսն արգել բռնութեամբ մինչեւ մատուցաւ պատարագն. եւ այսպէս անմիաբանք լեալ՝ գնացին միմեանց մեղադրելով:

Իսկ իշխանն Ջաքարէ առաքաց ի վանորայսն, որ ընդ իւրեանց իշխանութեամբ էին, եւ տայր բռնութեամբ առնել զտօն փոխման աստուածաճնին, եւ վերացման սուրբ խաչին, ո՛չ ի կիրակէի, որպէս սովորն էին, այլ զպատկերն զինչ օր եւ էր: Բազում անմիաբանութիւնք եւ կռիւք էին յեկեղեցիս, եւ լինէր փոխանակ ուրախութեան՝ տրտմութիւն, եւ փոխանակ սիրոյ ընդ միմեանս՝ աստելութիւն, մինչեւ ի սուր եւս մտաբերել միմեանց:

Ապա առաքեաց Ջաքարիայ զեպիսկոպոսն Մինաս, որ եկեալ էր ի կաթողիկոսէն ի Հաղբատ պաշտօնէիւքն իւրովք, զի եւ անդ գնոյն արասցեն: Եւ մինչ գայր նա հուպ ի վանքն, առաքեաց Գրիգորէս եպիսկոպոս Հաղբատայ արս, որք սաստիւ հարին գնա բրօք, եւ զպաշտօնէայս նորա եւ սաստիկ վէրս ի վերայ եղեալ թողին կիսամահ, եւ զջորիսն, որք էին ընդ նմա բեռնակիրք, գահավեժ արարեալ՝ սատակեցին: Եւ բարձեալ զեպիսկոպոսն մահճօք տարան առ Ջաքարէ. եւ նորա տեսեալ բարկացաւ յոյժ ի վերայ Գրիգորիսի եպիսկոպոսի եւ հրամայեաց ըմբոնել գնա՝ մահու չափ սպառնացեալ ի վերայ նորա: Եւ նա փախստական գնաց յաշխարհն Կայենոյ, ի վանքն Գետիկ առ մեծ վարդապետն Մխիթար, ապաւինութեան աղագաւ, զի գիտէր, թէ մեծ համարձակութիւն ունի նա առ Ջաքարէ: Եւ ճողոպրեցաւ այն անգամ ի ձեռաց նորա,

Եւ յետոյ ըմբռնեալ զնա ի Կեչառուս՝ եղ զնա ի բանտի, եւ զՅովհաննէս կացոյց փոխանակ նոա եպիսկոպոս Հաղբատայ, ա՛յն, որ յառաջն եթող զաթոռն եւ զնաց ի Խաչէն: Եւ այր առաքինի էր Յովհաննէս, եւ բազում գործս արժանի յիշատակի գործեաց նա ի Հաղբատ, ընդ որս եւ զհոշակաւոր գաւիթն եկեղեցւոյն շինեաց, որ հիացուցանէ զտեսողսն:

Եւ այսպէս շփոթումն ունէր զեկեղեցիս արեւելից, քանզի ի բազում ժամանակաց հետէ չէին սովոր առնել, զոր խնդրէր նա, եւ ո՛չ զտօնսն իւրաքանչիւր ատուր, զի մի՛ պատճառաւ տօնին լուծցին պահքն. եւ զպատարագն սուրբ ոչ մատուցանէին սարկաւազաւ եւ դպրաւ, այլ միմեանց քահանայքն սպասաւորէին: Կարծեմ թէ զայս սովորութիւն էին կալեալ ի բռնութենէն տաճկաց, որ ոչ տային համարձակ պաշտել զպաշտօնս իւրեանց քրիստոնէից, այլ եւ ո՛չ զդրունս եկեղեցեաց իշխէին թողուլ ի բաց ի ժամ սոսկալի խորհրդոյն, զի մի՛ ոճիրս ինչ գործեսցեն այլազգիքն, եւ ոչ զայլսն, զոր նա ախորժէր:

Դարձեալ հրամայէր ժողով առնել ի մայաքաղաքն յԱնի, որ ի Շիրակ գաւառի. եւ ժողովեցան վերոգրեալ եպիսկոպոսքն եւ վարդապետքն եւ եւս յովովք: Գրեաց Զաքարիայ առ վարդապետն Մխիթար, զի եւ նա գայցէ ի ժողովն: Իսկ նա պատճառեաց զհիւանդութիւնն եւ զանկարութիւնն եւ գրեաց պատասխանի այսպէս, եթէ՝ «Զոր ինչ առնեն դոքա եւ կամին, համաձայն եմ եւ ես այնմ, եւ աղաչեմ զքեզ, մի՛ ինչ աւելի աշխատ առնէր զիս, զի չեմ կարող»:

Իսկ Զաքարէ կոչեաց զժողովն եւ խնդրէր ի նոցանէ ձեռագիր, զի արասցեն, զոր խնդրէր նա: Եւ նոքա ասեն. «Անհնար է մեզ առանց մեծ վարդապետին առնել զայդ»: Զի այսպէս կոչէին զնա սակս պատուոյ: Իսկ նա ցուցեալ զթուղթն, ասէ՝ «Աւափկ նա, զի այս ձեռագիրս նորա է. սա նա է եւ նա սա»: Եւ զթուղթն ոչ ետ ցնոսա, եթէ զինչ գրեալ էր նմա: Իսկ ժողովն խնդրեաց ի նմանէ ներումն, մինչ ինքեանք առաքեսցեն առ նա, զալ նմա ի ժողովն:

Եւ առաքեցին առ վարդապետն Մխիթար եւ աղաչէին զնա զալ ի ժողովն, զի միաբան պատասխանի արասցեն զօրավարին. եւ գրեցին, թէ՝ «Զանկարութիւն մարմնոյ մի՛ ինչ պատճառեր. եթէ ի ճանապարհի հասանէ քեզ վախճան, ընդ առաջին սուրբ վարդապետացն եկեղեցւոյ կարգեսցուք զյիշատակս քո»: Եւ իբրեւ ընթերցաւ զթուղթն ժողովոյն, վաղվաղակի յարեաւ եւ զնաց զկնի կոչնականացն:

Եւ էր ատուրքն ձմեռնային, եւ տօն ծննդեան եւ յայտնութեան Յիսուսի Քրիստոսի մերձեալ: Իբրեւ գիտաց զօրավարն, եթէ զայ նա, առաքեաց իշխան մի արտաքս քան զդուռն քաղաքին, զի յորժամ գայցէ՝ մի՛ թողացուցեն նմա երթալ ի ժողովն, այլ առ ինքն տարցեն: Նախ քան զգալն նորա, կէսք հաւանեալ էին առնել զխնդիրն, այնոքիկ, որ եպիսկոպոսք էին յիշխանութեանն, զի մի՛ անկցին յաթոռոյն, եւ կէսք՝ ոչ:

Իբրեւ եկն վարդապետն՝ առեալ իշխանն զերասանակս երիվարի նորա, տարաւ զնա առ զօրավարն: Իբրեւ գիտացին ժողովն, եթէ՝ ոչ թողին զնա առ մեզ, առաքեցին զվարդապետն Ներսէս՝ զայր առաքինի եւ ողջախոհ, որ յետոյ առաջնորդ եկաց Կեչառուաց զկնի մահուան վարդապետին Գրիգորի, որ Մոնոնիկն կոչիւր, զի երթիցէ

ասիցէ նմա, նախ՝ ի ժողովն գալ, զի խորհեցին ի միասին, թէ զինչ պարտ իցէ առնել, զի ի դիպահոջ էին եւ հանդերձեալ էր զօրավարն արքայել զնոսա յօտարութիւն:

Եւ նա երթեալ հանդիպի նմա յայնմ տեղոջ, զի հանդերձեալ էր նա մտանել յապարանս զօրավարին. եւ արտաքուստ ձայնեաց առ նա եւ ասաց զպատգամս ժողովոյն: Իսկ իշխանն ստիպով տարեալ եմոյծ զնա ի ներքս, եւ զօրավարն եկեալ ընց առաջ նորա, ողջոյն ետ նմա եւ ասէ. «Որովհետեւ եկիր դու, ինձ ոչ ինչ փոյթ է զնոցանէ»:

Եւ լուեալ զբանս զայս ժողովն, նախանձաբեկ եղեն. եւ յաչաղելով ասէին. «Չայս ամենայն, գոր գործէ զօրավարն ընդ մեզ, խրատու նորա գործէ. մեք իբրեւ զանասուն համարեալ ենք յաչս նորա»: Եւ բազում բանիւք բամբասէին զնա:

Իսկ նա իբրեւ իմացաւ զիրան, որ եղեալ էին առ ժողովն, մեղադիր եղեւ զօրավարին, թէ իշխանաբար ոչ էր պարտ առնել զայդպիսի իրս: Եւ առաքեաց առ ժողովն եւ ասէ. «Դուք հոգայք վասն ազգիս, զի մի՛ այդպիսի սովորութեամբ խառնեցին ընդ վիրս, եւ ես հոգամ վասն զօրավարիս, զի մի՛ լիցի սա վրացի, իբրեւ զեղբայր իւր, որում սպասեն վիրք: Արդ՝ թէ այսպէս է, ապա զի՞ մեղադրէք ինձ, զի հրաման ունի ի կաթողիկոսէն եւ ի թագաւորէն Լեւոնէ առնել զայս. եւ մեք թէ կամիմք եւ թէ ոչ, սա ոչ դադարէ զայս առնելոյ: Արդ դուք դարձօք յիւրաքանչիւր բնակութիւնս եւ մեք աղաչեսցուք զսա ոչ հանել զձեզ յեկեղեցեաց ձերոց եւ ի տեղեաց. եւ մեք զպաշտօնն, գոր մինչեւ ցայսօր պաշտեալ ենք, զնոյն պաշտեսցուք»:

Իսկ ամիրսպասաւարն Չաքարէ հրամանս ետ գաղտնի, առանց գիտելոյ վարդապետին, մերժել զնոսա յօտարութիւն: Չոր գիտացեալ վարդապետին՝ զբազումս ի նոցանէ թափեաց դառնալ ի տեղիս իւրեանց, եւ զայլսն յետ սակաւ ինչ աւուրց Իւանէ եղբայր զօրավարին հրամանս ետ դառնալ ի տեղիս իւրեանց:

Իսկ Չաքարիայ զժամանակս կենաց իւրոց ո՛րչափ եկաց՝ նոյնպէս վարեցաւ, որպէս կամէր, բայց եկեղեցիքն ամենայն առաջին պաշտամամքք վարեցան:

Զբովանդակ իրս եւ զբանս եւ զգործ այս ժողովոյ գրեաց մեծիմաստ եւ առատամիտ վարդապետն Վանական յիւրում պատմութեանն, զի ականատես էր նա իրացն եղելոց եւ ականջալուր, յաշակերտի կարգի գոլով յայնժամ առ մեծ վարդապետին: Այս եւ այլ յոլով իրք գտանին ի գիրս նորա, որք կամին մտադիւրութեամբ ուսանել:

Զ

Ի բազում վշտաց եւ ի նեղութեանց, գոր կրեաց առ հասարակ ամենայն աշխարհ յազգացն հարաւայնոց, յորդոցն Իսմայելի, ե՛ւս առաւել աշխարհս Հայոց եւ Ադուանից, զի բնաջինջ եղաք ի թագաւորաց եւ յիշխանաց. կաթողիկոսքն Ադուանից այսր անդր յաճելով, վասն ոչ ունելոյ հաստատուն տեղի աթոռոյ, դէպ եղեւ նոցա գալ ի քարայր մի ի սահմանս բերդին՝ որ կոչի Չարեք, եւ անդ դադարիլ եւ անդուստ հովուել զհօտ իւրեանց: Մի ոմն ի նոցունց կաթողիկոսացն, Բեժդէն անուն, եթող զկարգ իւր եւ առ կին եւ ստացաւ որդիս: Եւ մերժեն զնա յաթոռոյն եւ ձեռնադրեն փոխանակ նորա զտէր Ստեփանոս:

Սորա էր քորեպիսկոպոս մի՝ Սարկաւագ անուն նորա: Դէպ եղեւ նմա երթալ ի քաղաքն Գանձակ, ժողովել զմուտսն յերիցանցն եւ ի քրիստոնէիցն, որ անդ: Ընդ մտանելն զնա տեսեալ ամիրայի քաղաքին, որում անուն էր Գուրջի Բաղրադին, եհարց զնա, թէ՛ «Ո՞ր էս»: Եւ իբրեւ ասաց՝ թէ՛ «Կաթողիկոսին», ասէ ցնա. «Լուեալ է իմ, թէ քրիստոնէայք մեծապէս խնդութիւն առնեն, յորժամ օրհնեն զջուրն: Արդ՝ աւասիկ տօն ձեր մերձեալ է, կոչեա՛ զկաթողիկոսն ձեր իւրովք պաշտօնէիք, որպէս սովորութիւն է ձեր, եւ օրհնեցէք զջուր ի քաղաքիս, զի եւ մեք բերկրեցուք ընդ ձեզ»:

Իսկ քորեպիսկոպոսն երթեալ պատմեաց կաթողիկոսին զհրամանս ամիրային: Եւ նորա ուրախացեալ յոյժ, զի ոչ երբէք իշխեր կաթողիկոս կամ երեւելի ոք յայտնապէս մտանել ի քաղաքն, կամ շրջել անդ, զի պարսիկք ունէին զքաղաքն՝ արք ծարաւիք արեան քրիստոնէից, քանզի բազում վիշտս կրեալ էին նոքա ի բնակչացն Խաչենոյ, որք աւագակարար կելով՝ զբազումս սպանանէին ի պարսիցն, եւ կողոպտէին զքրիստոնէայսն՝ որք ընդ ձեռամբ նոցա էին. նոյնպէս եւ թագաւորն վրաց եւ զօրք նորա, եւ վասն այսր պատճառի թշնամի էին ամենայն քրիստոնէից:

Իսկ կաթողիկոսն ժողովեալ զեպիսկոպոսս եւ զվարդապետս իւրոյ վիճակին՝ զնաց նոքօք ի կոչ ամիրային: Եւ տեսեալ զնա ամիրայն յոյժ ուրախացաւ եւ հրամայեաց մեծաւ ճոխութեամբ եւ հանդիսի երթալ՝ վառեալ խաչիւք եւ ժամահարօք եւ մեծաձայն պաշտամամբք օրհնել զջուրն: Եւ ինքն հեծեալ յերկվարն՝ զօրօք բազմօք զնաց ի տես՝ զքօսանաց աղագաւ: Դիրդեցաւ եւ քաղաքն ամենայն բնակչօքն հեթանոսօք, զնացին եւ նոքա ի տես: Եւ իբրեւ արկին զիւղն սուրբ ի ջուրն, ասեն պարսիկք. «Աւասիկ զամենեսեան քրիստոնէայ արար ամիրայս, զի զի՞նչ աւելի առնեն քրիստոնէայքն, բայց թէ մկրտեն եւ օծանեն: Եւ մեք ամենեքեան ըմպեմք ի ջրոյս յայսմանէ եւ լուանամք ի սմանէ, ամենեքեան մեք անհաւատք եմք յայսմեւտէ եւ դենակորոյսք: Արդ՝ եկայք հնարեցուք ինչ»:

Յայնժամ ամբոյս յոյժ արարեալ՝ կալան զկաթողիկոսն եւ եղին ի բանտի, եւ դրդեցան զկնի ամիրային, եւ արկին զնա ի բերդն, եւ ինքեանք գրեցին առ արաբակն, որ նստեր յԱսպահան, եթէ՛ «Այս ամիրայս զմեզ զամենեսեան եհան ի հաւատոց մերոց, զի զիւղն խոզի արկանել ետ ի ջուրս մեր՝ գլխաւորին քրիստոնէից: Արդ՝ ի դիպահոջ են երկոքեանս՝ կաթողիկոսն եւ ամիրայն. արդ զինչ կամք քո հրամայեցեն՝ ա՛յն եղիցի»: Եւ հրաման ետ՝ զամիրայն՝ լուծանել յիշխանութենէն եւ առ ինքն ածել: Իսկ ի կաթողիկոսէն բազում գանձս առեալ ոսկւոյ եւ արծաթոյ՝ թողին զնալ, ուր եւ կամեցի: Եւ նա զերծեալ ի վտանգէն՝ չոգաւ ի կողմանս Խաչենոյ, եւ այլ ոչ իշխեր մտանել ի սահմանս Գանձակայ:

Իսկ վանորայքն, որ ի կողմանս քաղաքին էին, եւ երիցունք գաւառացն, իբրեւ տեսին՝ թէ ոչ իշխէ գալ տէր Ստեփանոս յայն կողմն, եւ ոչ նոքա իշխէին երթալ առ նա, առեալ զԲեժգէնն զայն կարգընկէց, տան ի նա գձեւ եւ զկարգ քահանայութեան: Չոր լուեալ տէր Ստեփանոս, ընդ բանիւ կապանաց արկ զնա եւ զգործողս իրացն, եւ ինքն այսր անդր կացեալ մինչեւ մեռաւ ի Հերգ գաւառի:

Իբրեւ տեսին վարդապետք եւ եպիսկոպոսք կողմանցն Ադուանից, եթէ բարձաւ կաթողիկոսութիւնն ի նոցանէ եւ ոչ կայ յազգէն յայնմանէ եպիսկոպոս կամ քահանայ,

բայց միայն մանուկ մի սարկաւագ, առեալ զնա՝ տարան ի Բջնի առ եպիսկոպոսն Վրթանէս եւ տան ձեռնադրել զնա քահանայ:

Եւ առեալ բերին զնա ի քաղաքն Գանձակ առ իշխող քաղաքին, որում անունն էր ամիր Օմար, եւ աղաչէին զնա, զի հրաման տացէ ձեռնադրել զնա կաթողիկոս: Եւ նա ասէ. «Կարի մանուկ է տիօք. դուք, որ կատարեալքդ էք հասակաւ՝ ընդէ՞ր ո՞չ լինիք կաթողիկոս»: Եւ նոքա ասեն. «Վասն զի սա է յազգէ կաթողիկոսացն, եւ սմա անկ է արթոն»: Եւ հրաման տայ ձեռնադրել զնա: Եւ էին անդ եպիսկոպոսք սակաւ, որ ձեռնադրեցին զնա: Եւ իբրեւ ձեռնադրեցաւ՝ հեծոյց զնա ամիրայն յազնիւ երիվար, եւ արկ ի վերայ կտաւ ազնիւ ի պատիւ նմա, եւ փողահարս առաջոյ եւ զկնի, եւ հրամայեաց շրջեցուցանել զնա ընդ փողոցս քաղաքին:

Եւ այսպէս կալաւ զարթոն Ադուանից տէր Յովհաննէս զամս բազումս: Սա հաստատեաց զարձոռ իւր ի սահմանս Չարեքին, ի քարի անդ, զոր ասացաք վերագոյն: Սա նեղեալ յայլազգեացն՝ դիմեաց գալ յաշխարհս Հայոց առ մեծամեծ իշխանսն՝ առ Զաքարէ եւ Իւանէ, եղբայր նորա: Եւ նոքա մեծաւ պատուով ընկալան զնա: Եւ բնակեցոյց զնա Իւանէ ի գաւառն Միափոր, ի վանքն, որ կոչի Խամշի: Սա սկսաւ շինել անդ եկեղեցի մեծ եւ հրաշալի. եւ մինչեւ էր աւարտեալ՝ խափանումն եղեւ, զի եկն սուլտանն Խորասանայ՝ Ջալալադինն կոչեցեալ, եւ եհար զթագաւորութիւնն վրաց, եւ խոստացաւ մի զկնի միոյ գալ զօրաց այլազգեաց եւ աւերել զաշխարհս Հայոց, Ադուանից եւ Վրաց:

Է

Ընդ այնոսիկ աւուրս ժամանակաց էին վարդապետք առաքինիք եւ լուսաւորք, որք փայլէին յաշխարհի իբրեւ լուսաւորք՝ Ստեփանոս, որդի Յուսկանն, այր սքանչելագործ եւ սուրբ, որ գերեզման նորա յետ մահուանն բժիշկ էր ամենայն՝ ախտացելոց. եւ Գորգն Կարենեցի, այր իմաստուն եւ գիտնաւոր. եւ միւս եւս այլ՝ Տիրացու անուն նորա, որ եւ զաստիճան եպիսկոպոսութեան ընկալաւ. եւ Աստուածատուր, զոր Աղբայրկայ որդի կոչէին, յԱրճէշ քաղաքէ: Ջամանէ բազում ինչ առաքինութիւն պատմէին, որք տեսողք լեալ էին:

Էր սա որդի մեծատան, յոյժ ողորմած եւ աղքատասէր. իբրեւ ասացին նմա, թէ մեռաւ մայր քո ըստ մարմնոյ, գոհացաւ զաստուծոյ, եւ գնացեալ ի թաղումն նորա, առեալ ոսկի եւ արծաթ՝ արկանէր ի ձեռս մօր իւրոյ, եւ կոչէր զաղքատս՝ առնուլ ի ձեռաց մօրն, որպէս թէ ինքն իսկ իւրովք ձեռօքն իցէ տուեալ: Եւ իբրեւ հայրն վախճանեցաւ, առեալ զամենայն ինչսն՝ բաշխեաց կարօտելոց:

Եւ կուղպակք էին նորա բազումք. զայն ետ ի վարձու, եւ յամենայն ամի առեալ զգինսն՝ զնէր նոքօք մորթս ոչխարաց եւ կտաւս եւ ձեռօք իւրովք կարէր հանդերձս, եւ տայր աղքատաց:

Եւ տեսեալ զբարեգործութիւն նորա բազումք ի տաճկաց՝ զային առ նա եւ մկրտեալ ի նմանէ՝ լինէին քրիստոնէայք:

Եւ տեսեալ անհաւատիցն, եթէ նա է պատճառք այնմ ամենայնի՝ կամէին սպանանել զնա, եւ յայտնի ոչ իշխեին վասն բազմութեան ժողովրդոցն: Խորհեցան զնա եւ նմա զաղտնի որոգայթ: Եւ կալեալ մի ի ծառայից իւրեանց՝ խեղդեցին եւ բերեալ զիշերի՝ ընկեցին առ դրունս վանիցն. եւ վաղվաղակի ընդ առաւօտն եկեալ՝ պաշարեցին զվանքն, զի սպանցեն զամենեսեան, որպէս թէ նոքա գործեցին զայն: Եւ լուեալ քրիստոնէիցն՝ ժողովեցան անթիւ բազմութիւնք մեռանել ամենեցուն եւ ապա տալ զնա ի ձեռս:

Իսկ սուրբ այրն աստուծոյ տեսեալ զգաղտնի որոգայթս թշնամոյն, թէ ի պատճառս նորա զբազումս կամին սպանանել, զի պարսիկք ունէին զիշխանութիւն քաղաքին, ասէ ցնոսա. «Ներեցէ ք մեզ զմի զիշեր, եւ ի վաղիւն, որպէս կամք է ձեր, ա՛յնպէս արարէք. տո՛ւք ի մեզ զմեռեալդ»: Եւ նոքա ետուն: Եւ հրամայեաց վարդապետն զիշերապաշտօն առնել եւ խնդրել յաստուծոյ, զի զերծցին ի զրպարտութենէն: Եւ ինքն առանձնացուցեալ զինքն՝ մեծաւ հառաչանօք խնդրել յաստուծոյ զայցելութիւն: Եւ ի վաղիւն բացեալ զդրունս վանիցն, կոչեաց զամենեսեան ի ներս՝ զհաւատացեալս եւ զանհաւատս, եւ ինքն առեալ զնշանն տերունական՝ ասէ բարձր ձայնիւ ի լուր ամենեցուն. «Քե՛զ ասեմ, ա՛յ դու, արի՛ կաց յանուն Յիսուսի Քրիստոսի, որ հաստատեաց զարարածս յոչնչէ, եւ ասա՛ առաջի ամենեցուն՝ թէ ո՛վ սպան զքեզ»: Եւ նա յարեաւ վաղվաղակի, եւ նայեցաւ յամբոխն, ետես զսպանողն իւր, եւ ասէ. «Այրն այն սպան զիս»: Յայնժամ ասէ ցնա սուրբն աստուծոյ. «Դարձեալ զի՛ր զգլուխ քո եւ ննջեա՛ մինչեւ ի հասարակաց յարութիւնն»: Եւ իսկոյն մեռաւ դարձեալ: Եւ այսպէս զերծեալք ի մահուանէ՝ փառաւորեցաւ անունն Քրիստոսի:

Ը

Յետ բազում քաջութեանց եւ յաղթութեանց, զոր արարին մեծամեծ իշխանքն Չաքարէ եւ Իւանէ, չոգան զօրօք բազմօք ի քաղաքն Մարանդ, եւ առին զնա եւ աւերեցին զգաւառնն, որ շուրջ զնոքօք: Եւ ապա զնացին յԱրտաիլ քաղաքն. նմանապէս առին եւ զնա:

Եւ բազումք ի նոցանէ հանդերձ աղօթկոչօքն իւրեանց, զոր մուղրի անուանեն, ապաստանեալք էին յաղօթարանն իւրեանց: Հրամայեաց Չաքարիայ բերել խոտ եւ ցօղուն, եւ արկեալ զնովաւ ձէթ եւ նաւթ եւ բորբոքեալ հրով՝ այնպէս այրեաց զնոսա, եւ ասէ. «Իշխանքն եւ աշխարհականքն՝ փոխանակ իշխանացն հայոց, զոր այրեցին ի Նախճաւանի տաճիկք. եւ կուռայքն՝ փոխանակ քահանայիցն Բազուանայ, զոր մորթեցին եւ զարիւնն արկին զպարսպով եկեղեցւոյն, որ մինչեւ ցայսօր սեւացեալ երեւի տեղին»:

Եւ ինքն դարձաւ յաշխարհն իւր. եւ ի ճանապարհին հիւանդացաւ, զի ելին վերք անբժշկելիք յանդամս նորա. եւ յողջանալ միոյն՝ բուսանէր միւս եւս: Եւ այսպէս վտանգեալ զնա՝ յետ սակաւ ատուրց վախճանեցաւ. եւ եղև սուգ ամենայն քրիստոնէից: Եւ տարեալ թաղեցին զնա ի Սանահինն, ի մեծ եկեղեցւոջն, առաջի դրան խորանին ներքոյ՝ յահեակ կողմանէ: Եւ սուգ մեծ զգեցան թագաւորն վրաց Գիորգի, մականուն Լաշայ, որդի Սօսլանայ եւ Թամարին, թոռն Գիորգեայ, մեծի թագաւորին, եւ եղբայր իւր Իւանէ ամենայն զօրօքն վրաց: Եւ մնաց որդի Չաքարէի՝ մանուկ տիօք, Շահնշահ անուն նորա, զոր սնոյց Իւանէ ընդ որդւոյ իւրում Մարգարի,

գոր Աւագն կոչէին, մինչեւ եհաս յարքունս հասակի եւ տիրեաց հայրենի իշխանութեանն.

Թ

Իսկ բարեպաշտ եւ յաղթագգեաց արքայն հայոց Լեւոն ի վերայ բազում քաջութեանցն, գոր արար, հնազանդեաց շրջակայ ազգսն. եկն եւ ապստամբ կաթողիկոսն հայոց Յովհաննէս, որ ի Կլայն Հռոմայական, եւ հաշտեցան ընդ միմեանս, իբրեւ վախճանեալ էր տէր Դաւիթ, որ յԱրքակաղնին.

Ապա հիւանդացաւ եւ արքայն Լեւոն հիւանդութիւն, որ եւ մեռաւ իսկ: Եւ կոչեալ առ ինքն զկաթողիկոսն Յովհաննէս եւ զամենայն զօրագլուխս զօրօք իւրեանց. եւ զի որդի ոչ ունէր, բայց միայն դուստր մի, գոր յանձնեաց ի կաթողիկոսն եւ յիշխանսն ամենայն թագաւորեցուցանել զնա փոխանակ իւր, եւ կեալ նմա հնազանդ, եւ ամուսնացուցանել զնա զուգապատիւ առն: Եւ ետ զնա ի ձեռս կաթողիկոսին եւ երկու մեծամեծ իշխանացն Կոստանդինի ազգականին իւրոյ, եւ սիր Ատանայ, որ էր հոռոմ դաւանութեամբ, եւ ինքն հանգեաւ իսաղաղական մահուամբ ի ՈԿԸ թուականին հայոց՝ կալեալ զթագաւորութիւնն ամս քսան եւ չորս յաղթութեամբ եւ բարի անուամբ:

Եւ յոյժ սգացին զվախճան քաջին ամենայն աշխարհն իւր եւ ամենայն զօրքն առ հասարակ, զի յոյժ սիրելի էր ամենեցուն քրիստոսաւեր արքայն: Եւ յետ օրինաւոր սգոյն կազմեցին զմարմինն առ ի թաղել: Եւ եղեւ հակառակութիւն, զի կէսքն ասէին թաղել զնա յարքայական քաղաքին ի Սիս եւ այլքն՝ ի վանքն, որ կոչի Ակներ, զի յոյժ սիրէր նա զայն վանք վասն բարուք կարգաւորութեան նոցա եւ հաճոյական աղօթիցն: Իսկ ոմանք ոչ համարեցան պատշաճ, զի եզր էր տեղին այն եւ թշնամիք բազում էին նորա յայլազգեացն: «Գուցէ, ասեն, եկեալ հանիցեն եւ այրեսցեն զդա հրով վասն բազում քինոյն, գոր ունին ընդ դմա»: Ապա միաբանեալ ամենեցուն, տարեալ զմարմին նորա թաղեցին ի Սիս քաղաքի եւ զսիրտն եւ զփորոտին տարան ի վանքն, որ կոչի Ակներ:

Այսպէս հանգեաւ ի բարեպաշտութեան քաջն եւ յաղթողն ամենայնի Լեւոն արքայ.

Եւ կաթողիկոսն եւ իշխանքն բերին զորդի տեառն Անտիոքայ, գոր բրինձն անուանէին, եւ ետուն զդուստրն արքային Լեւոնի ի կնութիւն նմա եւ թագաւորեցուցին զնա: Եւ էր անուն պատանւոյն Փիլիպպոս, եւ անուն թագուհւոյն Զապէլ: Իսկ նա իբրեւ եկաց յարքայութեանն զամս չորս, իսաբեաց զնա հայրն իւր եւ առ ի նմանէ զթագն Լեւոնի արքայի եւ զպաղատն արքունական, գոր յերեւելի աւուրս կանգնէին, եւ այլ գանձս ոսկւոյ եւ արծաթոյ: Իբրեւ տեսին իշխանքն, եթէ ոչ է միամիտ այրն յարքայութեան անդ, ըմբռնեալ զնա՝ արարին յարգելս, մինչեւ բերցէ զթագն եւ զգանձն, գոր տարաւ: Իսկ հայրն նորա ոչ ետ եւ ոչ զմի, այլ եւ ոչ օգնել ինչ կարաց որդւոյ իւրում: Եւ թողին զնա անդ մինչեւ ի նմին մեռաւ:

Եւ իշխանն մեծ Կոստանդին հաւանեցոյց զկաթողիկոսն եւ զայլս ոմանս ի մեծամեծացն՝ թագաւորեցուցանել զորդի իւր զՀեթում, մանուկ տիօք, առոյգ մարմնով եւ գեղեցիկ տեսանելով: Իսկ թագուհին ոչ հաւանէր լինել կին մանկանն.

ապստամբեցաւ չոգաւ ի Սելեւկիա առ ֆռանկսն՝ որ անդ, զի մայր նորա ֆռանկ էր ազգաւ ի Կիպրոս կղզւոյ:

Եւ առեալ Կոստանդինի զգօրսն ամենայն պաշարեաց զքաղաքն, մինչեւ յոչ կամաց ետուն զթագուհին ի ձեռս նորա: Եւ տարեալ ամուսնացոյց զնա որդւոյ իւրում: Եւ եղեն ի նմանէ որդիք: Եւ յոյժ բարեպաշտ էր կինն այն եւ ողջախոհ, սիրող ամենայն երկիւղածաց աստուծոյ եւ աղքատասէր, պահօք եւ աղօթիւք հանապազ ճգնէր:

Իսկ մեծ իշխանն Կոստանդին իբրեւ առ զիշխանութիւնն թագաւորութեանն որդւոյ իւրում Հեթմոյ, զամենայն հոգս արքայութեան յանձն առեալ իմաստաբար կարգաւորէր. զկէսն հնազանդէր սիրով, եւ զոչ հնազանդսն բառնայր ի միջոյ՝ զումանս փախստական առնելով եւ զայլս մահուամբ: Արար սէր եւ միաբանութիւն ընդ սուլտանին հոռոմոց, որում անուն էր Ալադին, որ ունէր զբազում աշխարհս ընդ ձեռամբ իւրով: Այսպէս առնէր ընդ ամենայն շրջակայ ազգսն, եւ յամենայն կողմանց խաղաղացոյց զաշխարհս:

Կարգեաց եւ զանդրանիկ որդին, զՍմբատ, զօրավար, եւ զմիւսն՝ իշխան թագաւորութեանն: Եւ զամենայն վանորայս երկրին անհոգ առնէր յամենայն մարմնական պիտոյից, զի ինքն տայր նոցա զամենայն պէտս նոցա, զի նոքա աղօթից եւ պաշտաման պարապեցին:

Լցաւ եւ երկիրն բազմութեամբ մարդկան անարուեստից եւ արուեստաւորաց, որք ժողովեցան յամենայն կողմանց փախուցեալք յաւերմանէ թաթարին, որք եկեալ յարեւելից հիւսիսոյ տապալեցին զամենայն տիեզերս:

Յետ այսորիկ մեծաւ եւ կաթողիկոսն Յովհաննէս կալեալ զաթոռն ամս ութ եւ տասն: Եւ նստուցանէ մեծ իշխանն հանդերձ թագաւորան զտէր Կոստանդին յաթոռ սրբոյն Գրիգորի, այր առաքինի եւ հեզ, սուրբ վարուք կեցեալ եւ անձին իւրում բարւոք առաջնորդեալ, որպէս յարդարեաց զկարգ եկեղեցւոյ ուղղափառութեամբ: Չսա պատուէին ամենայն ազգք ո՛չ միայն քրիստոնէայք, այլ եւ ազգն տաճկաց:

Դէպ եղեւ երից սուլտանացն գալ ի սահմանս Հռոմկլայն կոչեցեալ քաղաքի, ուր էր արթոռ կաթողիկոսութեանն ի վերայ Եփրատ գետոյն: Գնաց կաթողիկոսն ի տես սուլտանանցն: Իբրեւ զիտացին զգալուստ նորա՝ ինքեանք իսկ ընթացան ընդ առաջ նորա եւ բերեալ զնա ի բանակն մեծաւ պատուով՝ կանգնեցին նմա խորան ազնիւ ի մէջ խորանաց իւրեանց՝ ի մի կողմանէ խորան Մելիք Քեմլին, որ իշխէր կողմանցն Եգիպտոսի, եւ ի միւս կողմանէն՝ խորան Մելիք Աշրափին, որ իշխէր մեծ մասին Հայոց աշխարհիս եւ Միջագետաց. նոյնպէս եւ խորան եղբօր որդւոյ նոցա, որ իշխէր կողմանցն Դամասկոսի: Եւ այսպէս մեծապատիւ արարեալ զնա զյոյով աւուրս՝ արձակեցին զնա մեծաւ պարգեւօք, զհւղօք եւ դաստակերտօք, զի աստուած զփառաւորիչս իւր փառաւորէ աստ եւ ի հանդերձեալն:

Եւ եղեւ սկիզբն թագաւորութեանն Հեթմոյ ի ՈՂԳ թուականին Հայոց:

Ժ

Սկիզբն առաջնոյ պատմութեանն եղաք զսուրբ Լուսաւորիչն Հայոց, զառաքեալ եւ զմարտիրոս, եւ զաթոռակալ երից սուրբ առաքելոցն՝ Թադէոսի եւ Բարդուղիմէոսի եւ Յուդայի Յակոբեան, զսուրբն Գրիգորիոս, եւ աղօթիւք նորա հասաք մինչեւ ցայս վայր: Իսկ երկրորդ հատուածիս դիցուք զլուիս զլուսաւորիչս կողմանցն Աղուանից, որպէս զազգայնոց եւ զհաւատակցաց մերոց, մանաւանդ զի եւ առաջնորդք նոցա հայալեզուք, հայերէնախօսք յոլովք էին. թագաւորքն՝ հնագանդք թագաւորացն հայոց, ընդ ձեռամբ նոցա լեալք, եւ եպիսկոպոսքն՝ ձեռնադրեալք ի սրբոյն Գրիգորէ եւ յաթոռակալաց նորա, եւ ազգն ուղղափառութեամբ ընդ մեզ կացեալ ի կրօնս, վասն այնորիկ արժան է ի միասին լինել յիշատակ երկուց ազգացս: Եւ մեք համառօտիւք սկսցուք ասել զառաջնորդս նոցա մինչեւ ցայս վայր, որ թողաւս:

Արդ՝ առաջին պատճառ լուսաւորութեան կողմանցն Արեւելից ասեն զսուրբն Եղիշէ, զաշակերտ մեծին Թադէոսի առաքելոյն, որ յետ մահուան սրբոյ առաքելոյն գնացեալ յԵրուսաղէմ առ Յակոբոս եղբայրն տեառն եւ ի նմանէ ձեռնադրեալ եպիսկոպոս՝ գայ ընդ աշխարհն Պարսից եւ հասանէ յաշխարհն Աղուանից. գայ նա ի տեղի մի անուանեալ Գիս, եւ անդ շինէ եկեղեցի, եւ ինքն կատարի անդէն նահատակութեամբ, անյայտ է, թէ յումմէ եղեւ: Եւ ընկեցեալ զնա ի ջրհոր մի ընդ այլ բազում դիականց, անդ եկաց մինչեւ յաւուրս բարեպաշտ արքային Վաչագանայ վերջնոյ:

Եւ այս են թագաւորք Աղուանից ի զարմից Հայկայ՝ յազգականութենէն Առանայ, զոր կարգեաց Վաղարշակ Պարթեւ վերակացու եւ իշխան կողմանցն այնոցիկ: Առաջին Վաչագան, Վաչէ, Ուռնայր:- Սա եկեալ առ մեծ արքայն Հայոց Տղատ, եւ առ սուրբն Գրիգորիոս, մկրտի ի նմանէ: Եւ ձեռնադրէ սուրբն Գրիգոր զայր մի ի սպասաւորաց իւրոց եպիսկոպոս, որ եկեալ էր ընդ նմա ի հռոմոց, եւ տայ զնա Ուռնայրի արքայի: Վաչագան, Մերհաւան, Սատոյ, Ասայ, Եսվաղեն: Յաւուրս սորա արար զիր Մեսրոպ երանելին՝ հայոց, վրաց եւ աղուանից: Վաչէ, զսա բռնութեամբ մոզ արար Յազկերտ պարսից արքայ, որ կոտորեաց զսուրբ Վարդանանքն. եւ յետոյ թողեալ զմոզութիւնն, ընդ նմին եւ զթագաւորութիւնն, կրօնաւորեալ իստակրօն վարուք, հաշտեցոյց զաստուած, որում եւ մեղան: Եւ ապա Վաչագան բարեպաշտ՝ զոր յիշատակեցաք ի վերոյ: Սա լուաւ, թէ զսուրբն Եղիշէ ընկեցին ի գուրն, հրամայեաց հանել զամենայն ոսկերսն՝ որ ի գրի անդ, եւ հանեալ կուտեցին զնա շեղջս շեղջս: Յաղօթս եկաց բարեպաշտ արքայն առ աստուած, զի յայտնեացէ զոսկերս սրբոյն Եղիշէի: Եւ ել հողմ ուժգնակի եւ ցանեալ ցրուեաց զամենայն ոսկերսն ընդ երեսս դաշտին, բաց յոսկերաց սրբոյն Եղիշէի: Եւ բարձեալ արքայի մեծաւ պատուով, գոհանալով զաստուծոյ՝ բաշխեաց ամենայն երկրին իւրոյ:

Ապա սուրբն Շուփհաղիշոյ եկաց եպիսկոպոս: Բայց վասն առնս այսորիկ յառաջ կարգելոյ՝ երկմտութիւն գոյ մեզ. զի որ գրեաց զպատմութիւնն Աղուանից, զայս անունս կարգէ յաւուրս Վաչագանայ բարեպաշտի լեալ. եւ այսմ վկայ օրէնքն, զոր եղ Վաչագան արքայ ամենայն եպիսկոպոսօքն Աղուանից, եւ գրէ այսպէս. «Ես, Վաչագան Աղուանից արքայ, եւ Շուփհաղիշոյ արքեպիսկոպոս՝ Պարտաւայս»: Եւ յետ այսորիկ այս անուն ոչ գտանի ի կարգ համարոյ եպիսկոպոսացն, այլ մեք որպէս զտաք եւ եղաք:

Եւ ապա տէր Մատթէ, տէր Սահակ, հինգ. տէր Մովսէս, վեց. տէր Պանտ, եօթն. տէր Ղազար, ութ: Եւ ապա սուրբ մանուկն Գիգորիս, որդի մեծին Վրթանայ, եղբայր

Յուսկանն, թոռն սրբոյ Գրիգորի, զոր առաքեաց մեծ արքայն Հայոց Տրդատ, եւ սպանեալ եղեւ ի դաշտին Վասնայ վասն վկայութեան աստուծոյ. եւ բերեալ թաղեցաւ յԱմարաս: Յետոյ նշխարքն գտեալ եղեւ յաւուրս Վաչագանայ, ընդ որս եւ նշխարք սրբոցն՝ գտեալ եղեն՝ Չաքարիայի, հօրն Յովհաննու Մկրտչի, եւ Պանտալէիմոնի մեծ վկային Քրիստոսի, որ վկայեաց ի Նիկումիդիայ քաղաքի յաւուրս Մաքսիմիանոսի, զոր տարեալ էր սուրբն Գրիգորիս ընդ իւր:

Եւ ապա տէր Չաքարիայ, տասն. տէր Դաւիթ, մետասան. տէր Յովհաննէս, որ եւ հոնացն եղեւ եպիսկոպոս, երկոտասան. տէր Երեմիայ, երեքտասան: Յաւուրս սորա արար երանելին Մեսրոպ գիրս աղուանից մեծաւ ջանիւ: Տէր Աբաս, չորեքտասան: Առ սա գրեցին ի ժողովոյն Դունայ՝ ասել զՍուրբ աստուածն «անմահ եւ խաչեցար», եւ ասել՝ «Մի բնութիւն աստուածութեանն եւ մարդկութեանն»: Տէր Վիրոյ ամս երեսուն եւ երեք: Սա զբազում ամս ի դիպահոջ լեալ ի դրան Խոսրովու Պարսից արքայի, եւ յետ մահուան նորա ազատեալ, եկն յերկիր իւր: Սա թափեաց զգերեալսն Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից ի Շաթայ խազրէ, յորդոյն Ջերու խաքանայ՝ որ գերեաց զաշխարհս: Սա շինեաց քաղաքս հինգ յանուն Շաթայ՝ զՇաթառ, զՇամքոր, զՇաքի, զՇիրուան, զՇամախի, զՇապօրան: Տէր Չաքարիայ ամս հնգետասան: Սա աղօթիւք իւրովք ապրեցոյց զմեծ քաղաքն Պարտաւ ի գերութենէ: Տէր Յովհան՝ ամս քսան եւ հինգ. տէր Ուխտանէս՝ ամս երկոտասան: Սա անէծ գնախարարս Աղուանից վասն ազգաշաղախ խառնակութեան, եւ սատակեալք եղեն ամենեքեան: Տէր Եղիազար՝ ամս վեց. տէր Ներսէս ամս՝ եօթն եւ տասն: Սա մինչ եպիսկոպոս էր Գարդմանայ՝ հաւանեցոյց զկին ոմն, Սպրամ անուն, կին իշխանին Աղուանից, զի թէ տացէ գնա ձեռնադրել կաթողիկոս Աղուանից, զամենայն ինչ ըստ կամաց նորա գործեսցէ: Եւ էր կինն խմորեալ յաղանդն Քաղկեդոնի, եւ աղաչեալ կնոջն զեպիսկոպոսունսն, ետ ձեռնադրել զՆերսէս Բակուր ի կաթողիկոսութիւն Աղուանից:

Իբրեւ անցին ժամանակք ինչ, երեւեցոյց զաղանդն, զոր յղացեալ ունէր: Իբրեւ յանդիմանեցաւ յեպիսկոպոսացն եւ յերիցանցն, հալածական արար զբազումս: Եւ ժողովեալ առաջնորդացն Աղուանից՝ նզովեցին գնա եւ գրեցին առ կաթողիկոսն Հայոց Եղիայ օգնել նոցա:

Եւ գրեաց Եղիայ առ զլիաւորն տաճկաց Աբդլմելիք, թէ՛ Առաջնորդն Աղուանից եւ կին մի կամին ապստամբեցուցանել ի քէն զաշխարհն, զի զյունօք թեւակոխեն: Եւ հրամայէ Եղիայի գնալ յաշխարհն Աղուանից եւ ընկենուլ գնա յաթոռոյն, եւ՝ գնա եւ՝ զկինն ի միասին՝ կապել զոտս նոցա եւ արկանել զուղտով որպէս զբեռն, եւ տանել ի դուռն արքունի, զի նշաւակ լիցի ամենայն զօրուն:

Եւ գնացեալ Եղիայի եւ ներքինւոյն արքայի ի քաղաքն Պարտաւ՝ արարին զհրամանն արքունի: Եւ մինչ այնպէս անարգանօք ձաղէին գնա, ի նեղասրտութիւն անկեալ Ներսէսն՝ յետ ուր վախճանեցաւ դառնապէս: Եւ մուրհակ ետուն ամենայն նախարարքն Աղուանից եւ ամենայն եպիսկոպոսքն առաջի ներքինւոյն՝ հրամանաւ եւ մատանեաւ արքունի, զի առանց հրամանի կաթողիկոսին Հայոց ոչ ձեռնադրեսցեն կաթողիկոս Աղուանից:

Եւ ձեռնադրէ Եղիայ յաթոռն Աղուանից զտէր Սիմէօն, որ զպղտորումն Ներսիսի եքարձ, կացեալ ամ մի եւ կէս, եւ եղ կանոնս եօթն տուն:

Տէր Միքայէլ, ամս երեսուն եւ հինգ. սա կոչեաց զՄաքենցաց հայրն Սողոմոն եւ անէծ զտեսարն Աղուանից, որք զերից ազգաց ծնունդսն ամուսնացեալ էին, որք բարձան ի միջոյ առհասարակ, նգովեցին եւ զԹալիլէ վրաց առաջնորդն, զի նրա հրաման տայր անօրէն ամուսնութեանն: Տէր Անանիա, ամս չորս: Տէր Յովսէփ, ամս տասն եւ եօթն: Ի սորա հինգերորդ ամին լցաւ երկերիւր ամ թուոյ հայոց: Տէր Դաւիթ ամս, չորս. սա թափեաց զհող եւ զսպաս սրբութեանցն, եւ դեղակուր եղեալ մեռաւ: Տէր Դաւիթ, ամս ինն. սա վաճառեաց անօրինաց զԴաստակերտն եւ զՍահմանախաչ: Տէր Մատթէոս, ամ մի եւ կէս. եւ սա եւս դեղ մահու արբեալ վախճանեցաւ: Տէր Մովսէս, ամ մի եւ կէս: Տէր Ահարոն ամս երկուս: Տէր Սողոմոն կէս ամ: Տէր Թէոդորոս, ամս չորս: Տէր Սողոմոն, ամս մետասան: Տէր Յովհաննէս, ամս քսան եւ հինգ. սա փոխեաց զկաթողիկոսարանն ի Բերդակ՝ որ էր իւրեանց հովոցաց տեղի, յորժամ հանաւ ի Պարտաւայ: Տէր Մովսէս կէս ամ <Մովսէս Կաղանկատուացի - Օ.>: Տէր Դաւիթ, ամս քսան եւ ութ. սա օրինեաց զանօրէն ամուսնութիւն Շաքոյ տեսոն, եւ նորին իշխանին եղբայրն աշխարհական հարցեալ՝ <Մովսէս Կաղանկատուացի՝ «գիտացեալ հարցանէ զնա եւ ասէ» ասէ ցնա. «Ուստի՞ զաս, տէր»: Եւ նա ասէ. «Ի տանէ եղբօր քո»: Եւ ասէ իշխանն Դաւիթի. «Լեզուդ, որ օրինեաց, մի՛ խօսեսցի, եւ աջդ չորացցի»: Եւ առժամայն եղեւ, եւ ոչ բժշկեցաւ մինչեւ ի մահ:

Տէր Յովսէփ, ամս քսան եւ հինգ. ի սորա երրորդ ամին լցաւ թիւս հայոց երեք հարիւր:

Տէր Սամուէլ, ամս եօթ եւ տասն, անձամբ առեալ սորա զպատիւն, եւ յետոյ լուծեալ ի Գեորգայ կաթողիկոսէ Հայոց, ի հարկէ առնու զերկրորդ ձեռնադրութիւնն ի Դուին:

Տէր Յովնան, ամս ութ եւ կէս. Սա էր դրան եպիսկոպոս Հայոց: Եւ մինչդեռ ի զերութեան էր Գեորգ, սա գայ յԱղուանս եւ անդէն ձեռնադրի առանց կամաց տեսոն Գեորգայ. եւ իբրեւ գնեցին զտէր Գեորգ իշխանքն Աղուանից, լուծանէ զՅովնան ի պատուոյն, բայց աղաչեալ զնա իշխանացն Աղուանից վասն երախտեացն, որ առ նա, կրկին ձեռնադրէ զնա եւս:

Տէր Սիմէոն, ամս քսան եւ մի: Տէր Դաւիթ, ամս հինգ: Տէր Սահակ, ամս ութեւտասն: Տէր Գագիկ, ամս չորեքտասան. ի սորա չորրորդ ամին լցաւ թուականն հայոց չորեք հարիւր:

Տէր Դաւիթ, ամս եօթն՝ յեպիսկոպոսութենէն Կապաղակայ <Մովսէս Կաղանկատուացի - Օ.>:

Տէր Դաւիթ, ամս վեց. սա առ ձեռնադրութիւն յԱնանիայէ հայոց կաթողիկոսէ:

Տէր Պետրոս, ամս վեշտասան: Տէր Մովսէս, ամս վեց, յառաջնորդութենէն Փառիստոյ վանացն: Ապա տէր Մարկոս, այրն աստուծոյ, եւ յետ նորա Յովսէփ. եւ ապա միւս տէր Մարկոս եւ զկնի նորա տէր Ստեփանոս. եւ ապա տէր Յովհաննէս ամս յիսուն, եւ ապա տէր Ստեփաննոս ամ մի եւ կէս, ի տիս պատանեկության վախճանեալ: Յամի հինգ հարիւր ութսուն եւ ութ (ՇՁԸ) թուականին հայոց, յաւուրս տեսոն Գրիգորիսի մեծի հայոց կաթողիկոսի առաջնորդ ոչ գոյր տանն Աղուանից զամս քսան եւ հինգ:

Ապա մանուկ մի էր յազգէ կաթողիկոսացն Գագիկ անուն, որդի Գեորգայ, թոռն Կարապետին, զոր սնուցին եւ ուսուցին. եւ իբրեւ ի չափ հասաւ մանուկն, ապա գրեն

թուղթ մաղթանաց Գրիգոր վարդապետն՝ որդին Թոքակերի, եւ Դաւիթ՝ որդի Ալլակայ, եւ այլ աշխարհն Աղուանից, առ մեծ հայրապետն հայոց Գրիգորիս, որ ընդ այն ժամանակս էր նա ի կողմանս Արեւմտից: Եւ այր մի ընդ թղթոյն առաքեցին, զի ձեռնադրեցէ զնա եպիսկոպոս, առաքեցէ եւ ինքն եպիսկոպոս մի յիւրոցն, եւ տացէ հրաման ձեռնադրել զմանուկն Գագիկ յաթոռն Աղուանից, զի մի՛ անառաջնորդ կորիցէ աշխարհն:

Իսկ հայրապետն ձեռնադրեաց զառաքեալն, հրաման ետ եւ եպիսկոպոսին Կարնոյ՝ զնալ յաշխարհն Աղուանից եւ ձեռնադրել կաթողիկոս Աղուանից:

Ապա եկեալ եպիսկոպոսին Կարնոյ Սահակայ եւ միւս եպիսկոպոսն, ձեռնադրեն այլ եւս եպիսկոպոսս երկոտասան՝ ըստ հրամանի գրոց, եւ ապա ձեռնադրեցին զԳագիկն կաթողիկոս, եւ անուանեցին Գրիգորէս՝ ըստ անուան կաթողիկոսին Հայոց:

Ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ եղեւ յանկարծակի մէզ եւ մտախուղ, եւ լցաւ առհասարակ լեառն եւ դաշտ, եւ եղեւ շարժ ահագին, եւ կործանեցաւ մայրաքաղաքն Գանձակ: Եւ շնորհօքն աստուծոյ ապրեալ եղեւ նորրնձայ կաթողիկոսն, բայց մեռաւ ի շարժմանէն մեծ վարդապետն Գրիգոր՝ հանդերձ այլ բազմութեամբ արանց եւ կանանց եւ մանկտոց, որոց ոչ գոյ թիւ, զոր սպանին շինուածքն՝ անկեալ ի վերայ:

Եւ եկն թագաւորն Վրաց Դեմետրէ եւ աւար էառ զամենայն ինչսն. տարաւ եւ զդրունս քաղաքին յիւր աշխարհն:

Փլաւ եւ լեառն Ալիարակ եւ կապեաց զձորակն, որ անցանէր ընդ մէջ նորա, եւ եղեւ ծով, որ է մինչեւ ցայսօր ժամանակի:

Եւ յետ ութ ամի երեւեցաւ աստղ մի գիսաւոր լի լուսով, որ նշանակ եղեւ սովոյ ե՛ւ սրոյ, ե՛ւ գերութեան, որ կալաւ զաշխարհս:

Եւ յորժամ եղեւ այր կատարեալ կաթողիկոսն Գագիկ լի իմաստիւք աստուածայնովք, փոխեցաւ յաշխարհէս. եւ դարձեալ խաւար եղեւ կողմանցն այնոցիկ:

Եւ ապա տէր Բեժգէն, որ եթող զկարգն եւ առ կին. եւ յետ նորա տէր Ստեփանոս ամս քառասուն. եւ զկնի նոր տէր Յովհաննէս ամս քառասուն, որ շինեաց եկեղեցի մի հրաշալի ի գաւառն Միափոր ի վանքն, որ կոչի Խամշի. սա որ եհաս յաւուրս մեր: Եւ ապա տէր Ներսէս, եղբայր նորին, այր հեզ եւ բարի բնութեամբ, որ ձեռնադրեալ եղեւ ի ՈԶԴ թուականին հայոց:

ԺԱ

Ի ՈԿԹ թուականին, մինչդեռ հպարտացեալ էին վիրք յաղթութեամբն, զոր յաղթեցին տաճկաց՝ յինքեանս կորզելով զբազում գաւառս Հայոց ի նոցանէ, յանկարծակի յեղակարծում ժամու յոլով գունդս զօրու ծանու, ամենայն կազմութեամբ, ելեալ ընդ դուռն Դարբանդայ ուժգին դիմեցմամբ, եւ եկեալ յաշխարհն Աղուանից՝ գալ անցանել յաշխարհս Հայոց եւ Վրաց, եւ զոր ինչ գտանէին ի ճանապարհին՝ զամենեսեան սրոյ ճարակ տային՝ զմարդ եւ զանասուն, մինչեւ ի շունս անգամ. եւ մեծագին հանդերձից եւ այլ ընչից փոյթ ինչ ոչ առնէին, բայց ի ձիոյ: Եւ փոյթ ընդ փոյթ չոզան մինչեւ ի

քաղաքն Տփլիսու եւ դարձեալ եկին իջին յաշխարհն Ադուանից, ի սահմանս Շամքոր քաղաքի: Եւ համբաւ ստութեան գայր գնցանէ, թէ մոգք են եւ քրիստոնէայք հաւատով, եւ նշանագործք, եւ եկեալ են ի վրեժխնդրութիւն քրիստոնէից, որ ի բռնութենէն տաճկաց: Եւ ասէին, թէ ունին եկեղեցի վրանեայ եւ խաչ սքանչելագործ. եւ բերեալ կապիճ մի գարի՝ արկանեն առաջի խաչին, եւ ամենայն զօրքն առեալ ի նմանէ՝ տանին տան երիվարաց իւրեանց, եւ ոչ պակասի. այլ իբրեւ սպառին ամենեքեան ի տանելոյ, նոյնչափ կապիճն անդէն մնայ. նոյնպէս եւ զկերակուրս մարդկան: Եւ այսպիսի համբաւ ստութեան լցաւ յաշխարհս: Վասն այսորիկ ոչ ամրացան բնակիչք աշխարհին, մինչեւ երէց մի աշխարհական՝ առեալ զժողովուրդ իւր, եւ խաչիւք վառելովք ընթացաւ ընդ առաջ նոցա: Եւ նոցա սուր ի վերայ եղեալ կոտորեցին զնոսա առ հասարակ: Եւ այսպէս անհոգս գտեալ զբազումս՝ կոտորեցին եւ աւերեցին զյուրով տեղիս: Եւ ինքեանք ամրացուցին զաղիս իւրեանց ի մօր եւ ի տղմուտ տեղիս, որ կայ ի մէջ երկուց քաղաքացն՝ Պարտաւայ եւ Բելուկանայ յամրագոյն տեղիս, զոր Բեղամէջն կոչեն, եւ ինքեանք յանդուզն յարձակմամբ աւերէին զբազում գաւառս:

Ապա զօրաժողով լեալ թագաւորն վրաց՝ Լաշայն եւ մեծ հազարապետն Իւանէ՝ կալ ընդդէմ նոցա մարտիւ պատերազմի. եւ իջեալ ի դաշտավայր տեղիս, զոր Խունանն անուանեն, քանզի անդ պատահէր գունդ թշնամեացն, եւ մարտուցեալք ընդ միմեանս, զառաջինն՝ ի փախուստ դարձուցին զթշնամիսն. բայց քանզի դարան գործեալ էր թշնամեաց, յարեան յետուստ կողմանէ եւ սկսան կոտորել զզօրսն վրաց. դարձան ընդդէմ եւ փախուցեալքն, եւ աստի եւ անտի ի մէջ առեալ՝ մեծ հարուածս հասուցին ի վերայ զօրուն քրիստոնէից: Եւ փախեաւ թագաւորն եւ իշխանքն ամենայն: Եւ ժողովեալ թշնամեացն զաւար զօրուն՝ տարան ի բանակս իւրեանց:

Դարձեալ միւս անգամ զօր ժողովեալ թագաւորին վրաց եւս բազում քան զառաջինն, կամեցեալ տալ մարտ պատերազմի ընդ թշնամիսն: Իսկ նոցա առեալ զկին եւ զորդիս եւ զամենայն աղին, կամեցան անցանել ընդ դուռն Դարբանդայ յաշխարհն իւրեանց: Իսկ զօրն տաճկաց, որ ի Դարբանդ՝ ոչ էտուն նոցա մուտ անցից: Եւ նոցա հատեալ զլեառն Կաւկաս՝ ընդ անանց տեղիս ի վիհսն լնով զփայտ եւ զքար, եւ զաղիսս իւրեանց, եւ զերիվարս, եւ զկազմած պատերազմական, անցին գնացին յաշխարհն իւրեանց: Եր անուն զլիաւորին Սաբադա Բահատուր:

ԺԲ

Զկնի այսորիկ՝ իբրեւ ժամանակք ինչ անցին ի վերայ, այլ զօր էլ ի հոնաց, զոր խբչախն անուանեն, եւ եկեալ ընդ աշխարհն Վրաց առ թագաւորն Լաշայ եւ առ հազարապետն Իւանէ, զի տացեն նոցա տեղի բնակութեան, եւ նոքա ծառայեցեն նոցա միամտութեամբ: Իսկ նոքա ոչ առին յանձն՝ լինել նոցա ասպնջական:

Եւ նոքա դէմ եղեալ զնացին առ բնակիչսն Գանձակ քաղաքի: Եւ նոքա յօժարութեամբ ընկալան, քանզի էին ի մեծ նեղութեան ի զօրացն վրաց, որք աւերէին զաշխարհս նոցա եւ զերէին զմարդ եւ զանասուն: Ետուն նոցա տեղի բնակութեան ի սահմանս քաղաքին, օգնէին եւ այլ կերակրօք եւ ըմպելեօք, զի նոքօք կայցեն ընդդէմ թագաւորութեանն Վրաց: Իսկ զօրքն հոնաց դադարեալ անդ եւ զետեղեալ:

Զորածողով եղել ապա Իւանէ եւ դիմեաց ի վերայ նոցա հպարտութեամբ. մեծամեծս փքայր բնաջինջ առնել զնոսա եւ զքաղաքն, ի բազմութիւն զօրացն յուսացեալ՝ եւ ոչ յաստուած, որ տայ զյաղթութիւնն ում եւ կամի: Իբրեւ հարան ընդ միմեանս, ելին խուժքն հանգստեամբ յորջից իւրեանց եւ զվաստակեալ եւ զլքեալ զօրսն վրաց ի բերան սրոյ արկեալ, եւ զբազումս ձերբակալ արարեալ, եւ զմնացորդսն փախուցեալ: Եւ մեծ բեկումն եղել յաւուր յայնմիկ զօրուն քրիստոնէից, եւ այնքան թողան ի ձեռանէ աստուծոյ, մինչ զի մի վատ այր զբազում քաջ արս եւ անուանիս եղեալս ի պատերազմունս բերէր իբրեւ հովիւ զհօտ առաջի անցուցեալ, զի երարձ տէր զօգնութիւն ի սրոյ նոցա եւ ոչ ընկալաւ զնոսա ի պատերազմի: Բերէին զարս պատուականս եւ վաճառէին ընդ դոյզն հանդերձից կամ ընդ կերակրոց. եւ պարսիցն գնեալ զնոսա՝ անհնարին նեղութեամբ կեղէին զկեանս նոցա. եւ այնքան պահանջէին ի նոցանէ կշիռս ոսկւոյ եւ արծաթոյ, մինչեւ անհնարին լինել հատուցանել. եւ բազումք մեռան ի բանտի անդ:

Անդ ըմբռնեցան ընդ այլսն եւ Գրիգոր որդի Հաղբակայ, եղբայր քաջին Վասակայ, եւ Պապաքն նորուն եղբօրորդի, զի երեք որդիք էին Վասակայ՝ Պապաք, Մկղեմ, Հասան, զոր Պոռօն կոչէին, արք քաջք եւ անուանիք, որ յահէ նոցա դողայր ամենայն զօրն տաճկաց. զՊապաքն սպանին ի պատերազմին. իսկ զԳրիգոր ձերբակալ արարեալ, նեղեցին բազում խոշտանգանօք, զի ուրասցի զՔրիստոս, եւ նա ոչ առ յանձն, այլ առաւել եւս անարգէր զմոլար օրէնսդիրն նոցա զՄահմետ եւ զգարշէլի օրէնս նոցա: Եւ նոցա բարկացեալ՝ քարշեցին զնա մերկ ի վերայ երկրի, եւ փշով քանցեցին զամենայն մարմինս նորա, եւ այնքան տանջեցին զնա, մինչեւ ի գանելն աւանդեաց զհոգին, եւ ընկալաւ ի Քրիստոսէ զվկայական պսակն: Սոքա գաւառաւ խաչենեցիք էին, յերեւելի ազգէ, հաւատով քրիստոնէայք, ուղղափառք եւ ազգաւ հայ:

Եւ զայլ բազումս ի գերելոցն անօրէն պարսիկքն զանազան տանջանօք նեղէին, քաղցիւ եւ ծարաւով եւ մերկութեամբ: Իսկ քրիստոնէայքն, որ էին ի քաղաքին Գանձակ, բազում բարեգործութիւնս ցուցին առ գերեալսն, զոմանս գնելով եւ ազատելով, եւ զկէսս կերակրելով, եւ կիսոցն հանդերձս զգեցուցանելով, եւ զվախճանեալսն թաղելով, եւ այսպէս յամենայն կողմանց զբարեգործութիւնս ցուցանելով:

Բյց յետ աւուրց ինչ անցանելոյ, դարձեալ զօր ժողովեաց մեծ հազարապետն Իւանէ՝ երթալ առնուլ զվրէժս յայնցանէ, որք կոտորեցին զօրս նորա: Եւ դիմեալ ի վերայ նոցա յեղակարծում ժամու՝ եհար սատակեաց զխուժադուժսն բերանով սրոյ, եւ զաւար նոցա եւ զմանկունս գերի վարեալ՝ ած յաշխարհն իւր:

ԺԳ

Հոչակաւորն այն եւ մեծիմաստն զիտութեամբ՝ էր ի քաղաքէն Գանձակայ, քրիստոնէայ ծնողաց զաւակ, որք ետուն զնա յուսումն գրոց սրբոց. եւ իբրեւ եհաս նա արբունս հասակի, ձեռնադրեցին զնա քահանայ կուսակրօն: Եւ պաշտեալ զքահանայութիւնն յոլով ամս՝ ցանկացաւ նա հմուտ լինել մտաց գրոց սրբոց եւ առակաց խորնոց, որ կան ի նոսա: Եւ հանդիպեցաւ նմա Յովհաննէս վարդապետն՝ Տաւուշեցի անուանեալ, որ ի ժամանակին յայնմիկ երեւելի էր զիտութեամբ. զառաջինն յաշխարհակեաց կեանս կացեալ սակաւ ինչ, եւ մնացեալ յամուսնոյն,

կրօնաւորութեան հետեւեալ. եւ հասու եղեալ աստուածայնոց գրոց՝
զվարդապետական պատիւ ժառանգեալ: Առ սմա կացեալ Մխիթար ամս յոլովս,
ուսման գրոց պարապեալ:

Եւ էր վարդապետն Յովհաննէս շրջագայ՝ տեղուջէ ի տեղի շրջելոյ, քարոզելով զբանն
աստուծոյ եւ ուսուցանելով զբարի վարս մարդկան: Սա բազում իրս կարգաւորեաց
կարգաց եւ կրօնից քրիստոնէից, զի դեռ ցայն ժամանակն ի տեղիս տեղիս լուծանէին
զշաբաթ եւ զկիրակէ սուրբ քառասորդաց աղուհացիցն: Սա եղ օրէնս պահօք վճարել,
որպէս գայլ աւուրս շաբաթուն. բայց միայն զի տօնեացեն ի շաբաթու՝ վկայից
աստուծոյ եւ ի կիրակէի՝ խորհրդոյ յարութեանն Քրիստոսի եւ մատուցեն
զպատարագ: Եւ այսպէս հաստատութիւն կալաւ յամենայն տեղիս՝ զյիսներեակն
պահօք վճարել, զոր յառաջն կէսք պահէին, եւ կէսք ոչ:

Կացեալ առ սմա Մխիթարայ եւ առ այլս ոմանս, էառ նա զանուն վարդապետական:
Եւ այնու ո՛չ շատացաւ, այլ չոգաւ նա յարեւմուտս կոյս յաշխարհն, որ կոչի Սեաւ
լեառն, առ վարդապետսն, որք էին անդ ուսուցիչք, եւ զայն ինչ ի վեր ոչ հանեալ, թէ
իցէ նորա առեալ զայն պատիւ, այլ բազում ինչ օգտեալ ի նոցանէ, եկն նա ի Կարնոյ
քաղաք: Եւ անդ գտանէ նա զբարեպաշտ իշխանն՝ զանուանեալն Քուրդ, եւ հաւատովն
քրիստոնէայ, որ ընդ այն ժամանակս անդ լինէր՝ սարտուցեալ ի թագաւորէն վրաց. եւ
եղեալ նորա ծանօթ, սիրեցաւ ի նմանէ իբրեւ զհայր: Եւ յետ այսորիկ դարձաւ նա
յաշխարհ իւր:

Եւ ել համբաւ իմաստութեան նորա ընդ ամենայն աշխարհս. եւ բազումք
աշակերտէին նմա յուսումն վարդապետութեան: Եւ ապա նեղեալ ի տաճկաց՝ ի
սաղրելոյ կաթողիկոսին Աղուանից Ստեփանոսի, եւ եկեալ նորա յաշխարհն Խաչենոյ
առ Վախթանկ, իշխանն Հաթերքոյ, եւ առ եղբարս նորա, որք բազում պատուով
պատուեցին զնա, եւ անդ դադարեալ ամս ինչ:

Ապա դարձ եղեւ իշխանին Քրդին ի հայրենիսն իւր զալ յաշխարհն Կայենոյ եւ
Մահկանաբերոյ: Եւ բազում մեծարանս եղ նմա թագուհին Վրաց, որ Թամարն կոչէր,
դարձուցանելով ի նա զհայրենի տեղիսն եւ այլս յոլովս: Սա է հայր Սաղունին եւ
Դաւթի, պապ Շերբարոքին, հօրն Սաղունին:

Իսկ իբրեւ լուաւ վարդապետն Մխիթար, թէ դարձաւ իշխանն ի հայրենիս իւր, եկն նա
առ նա վասն առաջին սիրոյն եւ միաբանութեանն, որ առ միմեանս: Եւ բնակեցաւ նա ի
վանքն, որ կոչիւր Գետիկ, ի գաւառին Կայենոյ, ի վերայ գետոյն մեծագունի, զոր
անուանեն Աղստեւոյ գետ, յաջմէ կողմանէ գետոյն:

Եւ էր առաջնորդ վանիցն վարդապետն՝ որ Սարկաւազ անուանիւր, աշակերտ նորին,
որ բազում ուրախութեամբ ընկալաւ զնա, եւ ինքն սպասաւորէր նմա. եւ անդ
դադարեալ յոլով ժամանակս:

Ապա եղեւ շարժ սաստիկ, որ զբազում տեղիս կործանեաց եւ տապալեաց
զբարձրաբերձ շինուածս, ընդ որս խախտեցաւ եւ եկեղեցին Գետկայ սաստիկ յոյժ,
մինչ զի ոչ լինէր հնար վերստին նորոզել: Ապա երկմտեալ բնակչացն՝ կամէին ցրուել
այսր եւ անդր, ո՛չ միայն վասն խախտելոյ եկեղեցւոյն, այլ զի նեղեալ էին ի

մերձակայիցն, քանզի մի ոմն յիշխանացն, Սարգիս անուն, փոխեաց զգիւղ իւր ի տեղուջէ իւրմէ եւ բերեալ շինեաց մերձ ի վանս այլ գիւղ: Եւ այնուհետեւ բազում գժտութեամբ կային ընդ միմեանս, քանզի պարսաւադէտք էին հանապազօր:

Իսկ վարդապետն սուրբ արգել գնոսա ի խորհրդոյն յայնմանէ, ոչ թողուլ զմիմեանս եւ ցրուիլ, այլ ի միասին կեալ, եւ խնդրել իւրեանց տեղի բնակութեան: Ապա չոգան միաբան առ մեծ իշխանն Իւանէ, եղբայր զօրավարին Վրաց Ջաքարէի, որոյք քեռ բարեպաշտ իշխանին Քրդին, որ ընդ այն ժամանակս իշխէր բերդին Կայենոյ եւ գաւառին, եւ ցուցին նմա զխնդիրս իւրեանց, զի տացէ նոցա տեղի, ուր փոխեացեն զվանս իւրեանց: Եւ նա հրամայեաց նոցա տեսանել, թէ որ տեղի պատշաճ իցէ: Եւ նոքա շրջեալ գտին տեղի մի բարեվայելուչ եւ գոգաձեւ առ ստորոտս երկուց լերանցն, որ կայ ի գլխոյ նորա, զոր անուանէին զտեղին Տանձուտայ ձոր: Եւ էր ի նմա գիւղ, եւ ձորակ մի փոքրագոյն անցանէր ընդ մէջ նորա, եւ միւս եւս յորդագոյն յաջմէ կողմանէ, տեղի փայտաւէտ եւ ջրաւէտ: Անդ համարեցան, թէ պատշաճ իցէ զտեղի:

ԺԴ

Սկսաւ այնուհետեւ վարդապետն սքանչելի հանդերձ միաբանօք իւրովք ձեռն ի գործ արկանել շինութեան վանիցն եւ եկեղեցւոյ ի վերասացեալ ձորն Տանձուտայ՝ հրամանաւ մեծ իշխանին Իւանէի: Եւ շինեցին եկեղեցի մի գեղեցկաշէն փայտակերտ, եւ օծեալ կնքեցաւ յանուն սուրբ Լուսաւորչին Գրիգորի:

Էր ի տօնախմբութեան եկեղեցւոյն եւ սուրբ վարդապետն Խաչատուր Տարօնացի, առաջնորդ սուրբ ուխտին, որ կոչի Հաղարծին, այր սուրբ եւ առաքինի եւ գիտութեամբ հռչակեալ՝ մանաւանդ երաժշտական արուեստի: Սա պայծառացոյց զսուրբ ուխտն, յորում առաջնորդ էր ինքն, որ յառաջ քան զգալն նորա՝ ամայի էր եւ խամրացեալ: Չսա պատուէր մեծապէս թագաւորն Վրաց Գիորգի, հայր Թամարին: Եւ ետ եկեղեցւոյն ձեռնագրովն իւրով զերկուս գիւղսն՝ զԱբասաձոր եւ զՏանձուտն, եւ այգի մի ի Միջնաշինին. եւ եղ նգովս ամենայն սրբովք, զի մի՛ ոք իշխեացէ հանել գնոսա ի վանիցն: Սա եբեր զխագն ի կողմանս արեւելից, զանմարմին եղանակսն ի մարմին ածել, զարարեալսն իմաստնոց, որ ցայն ժամանակս չէր էր սփռեալ ընդ աշխարհս: Սա եկեալ գրեաց եւ ուսոյց բազմաց. եւ բազում հանգիստ եղէ ի ծանր աշխատութեանցն, եւ ինքն անդ հանգեաւ ի Քրիստոս եւ կայ թաղեալ յարեւմտից կուսէ եկեղեցւոյն:

Շինեցին ի Նորն Գետիկ եւս փոքրագոյն եկեղեցի մի յանուն սուրբ Կարապետին Յովհաննու ի ծնունդս կանանց մեծի եւ Քրիստոսի ձեռնադրողի, ի գլուխ վանիցն: Եւ ապա սկսան հիմն արկանել մեծափառ եկեղեցւոյն կոփածոյ վիմօք եւ գեղեցկաշէն արուեստի զմբթարդ երկնանման, սխրալի տեսողաց, սկսեալ ի ՈՒՄ թուականին հայոց, զկնի չորս ամաց առնլոյ զԵրուսաղէմ Սալահաղնին, եւ կատարի յամս հինգ ի խանգար զատկին յունաց:

Վասն այսր զատկի բազում հակառակութիւն եւ վէճ էր ամենայն ազգաց ընդ հայոց, եւս առաւել վրաց ազգին, զի լրբեալ ասէին զթիւրն ուղիղ. զոր եղծ եւ ապականեաց Իրոն անիծեալ, որ ի դրան ամբարիշտին Յուստի[նի]յանոսի, որ վասն ոչ կոչելոյ զնա ի ժողովն, որ եղէր յԱղեքսանդրիա, վասն լրմանցն զատկաց եւ այլ տօնից: Յետ վճարելոյ երկերիւրեկին Անդրեասի՝ զինն ամ խանգար եկաց տօնքն ամենայն, զի ոչ կարացին

ուղղապես վարել զարուեստն նորա յետ վճարելոյն: Ապա իմաստասէր ոմն, Էաս անուն, ձայն արկեալ առ ինքն կոչել յամենայն ազգաց զիմաստունս՝ զՓենեհեզ հրեայ, զԳիզան յԱսորոց, զԱդդէ ի Գամրաց, զԵլոզս ի Յունաց, եւ զայլս յոլովս: Եւ սկսեալ ներքուստ ի վեր թուել զամսն եւ գտեալ հաստատութեամբ՝ կարգեցին զհինգ հարիւրեակ բոլորն՝ անտարակուսելի օրինակ յաւիտեան. զոր տարեալ առ Յուստի[նի]անոս կայսրն, նա հրամայեալ Իրոնի. եւ նա նախանձաբեկ եղեալ վասն արուեստին մեծանձնութեան եւ իւրն ոչ կոչեցելոյ, կամեցաւ եղծումն ինչ առնել իրացն. փոխեաց զապրիլի հնգետասան ի վեշտասան, եւ զվեց ի հինգ, բաղայս յօդեալ, թէ այլն ամենայն ճշմարիտ է, բայց յայսմանէ. այն վեշտասան ոչ ինչ սխալ է, իսկ այն հինգն յիննսունեհինգ ամի հանապազ սխալէ զնոսա՝ ընդ հրեայսն առնելով զգատիկն ի ներքոյ լրմանն. քանզի շաբաթ ածէ նոցա հինգն, իսկ վեցն մեզ կիրակէ, որպէս դիպեցաւ եւ աստ:

Եւ վասն այսպիսի վիճման հայոց եւ վրաց առաքէ թագուհին Թամար եւ սպարապետն Չաբարիայ, զմի ոմն ի մեծ իշխանացն վրաց, նմանապէս եւ ի հայոց յԵրուսաղէմ, յառաջ քան զգատիկն, տեսանել զճշմարիտն. եւ այսոցիկ դատավճիռ լուցումն կանթեղին, որ ի սուրբ գերեզմանին Քրիստոսի, զոր ասեն խնդրուածովք սրբոյն Գրիգորի հայոց լուսաւորչի՝ առանց ձեռաց մարդոյ եւ զգալի հրոյ՝ լուցանիլ հրամանաւ աստուծոյ յամենայն գատիկի, որ լինի մինչեւ ցայսօր ժամանակի:

Բայց զվերակացութիւն քաղաքին տաճիկք ունէին, հարցին ցքրիստոնեայսն, թէ՛ «Ե՞րբ իցէ գատիկն ձեր»: Պատասխանեցին, որ ի յունաց եւ յայլոց ազգաց, թէ՛ «Յայսմ կիրակէի»: Իսկ որ ի հայոց էին, ասացին. «Ոչ յայսմ կիրակէի, այլ ի միւս կիրակէի»: Իսկ որ տաճիկ վերակացուն էր քաղաքին՝ այր իմաստուն էր, հրամայեաց շիջուցանել զամենայն լոյսս, որ էին ի տաճարի անդ, եւ փակեալ զդուրսն, կնքեալ մատանեաւ իւրով, եւ ոչ ումեք հրամայեաց մտանել ի ներքս, տեսանել, թէ որ ազգն իցէ ճշմարիտ:

Եւ իբրեւ անց օրն այն եւ եղեւ երեկոյ, եւ սպասէին լուցման կանթեղին, եւ իբրեւ ոչ լուցաւ, հրամայեաց իշխանն անարգանօք հանել զամենեսեան եւ զանիւ մեծաւ, իբրեւ զտոբէտս եւ զսուտս, բայց ի հայոց: Եւ իբրեւ անց շաբաթն, եւ եկն միւս կիրակէն, զոր ասէին հայք գատիկ, մինչդեռ ի պաշտաման եւ յաղօթս էին ի տասներորդ ժամուն՝ ազդումն եղեւ ամենեցուն, եւ վաղվաղակի լուցաւ կանթեղն առանց ձեռաց: Եւ եղեւ ուրախութիւն մեծ հայոց: Եւ առաւել զան հարին այլոց ազգաց եւ զովէին ամենեքեան զիմաստութիւն եւ զհաւատն հայոց եւս առաւել ազգն տաճկաց, եւ անարգէին ձաղէին զյոյնս յամենայն քաղաքս, որ ընդ իշխանութեամբ տաճկաց: Տեսին զայն եւ արքն առաքեալք եւ թագաւորէն Վրաց եւ ի զօրավարէն, եւ եկեալ պատմեցին, զոր տեսին: Եւ խնդաց մեծ զօրավարն Չաբարէ, եւ ամենայն հայեարն, որ էին ի զօրուն. եւ առաւել եւս հաստատէին յուղիղ հաւատն հայոց:

Յայսմ ամի եղեւ աւարտ հոչակաւոր եւ խնդատես եկեղեցոյն Գետկայ, զոր շինեաց՝ վարդապետն Մխիթար իւր միաբանօքն՝ ձեռնտուութեամբ Վախթանկայ Խաչենցոյ տեառն Հաթերքոյ, եւ եղբարց իւրոց՝ Գրիգորոյ, եւ Գրիգորիսի, եւ Խոյրանայ, եւ Վասակայ, եւ այլոց իշխանաց բարեպաշտաց, որոց քրդին՝ Դաւթի եւ Սաղունին, նաեւ քոյր սոցա, որում անուն էր Արզու խաթուն, կին Վախթանկայ Հաթերքեցոյ:

Մա բազում ինչ օժանդակ եղել, արար եւ վարագոյր գեղեցիկ՝ դատերօք իւրովք՝ ծածկոյթ սուրբ խորանին, զարմանալի տեսողաց, ի մագոյ այծից կակղագունաց՝ ներկեալ պէսպէս եւ զանագան, գործ քանդակակերպ եւ նկարեալ պատկերօք, ճշգրտագոյն հանուածովք՝ տնօրինականօք փրկչին եւ այլ սրբոց, որ հիացուցանէր զտեսողսն: Եւ որք տեսանէին, օրհնութիւն տային աստուծոյ, որ ետ կանանց իմաստութիւն ուստայնանկութեան եւ հանճար նկարակերտութեան, որպէս առ Յորն ասացաւ, որ ոչինչ ընդհատ էր ի կազմուածոյ խորանին, գոր արարին Բեսելիէլ եւ Եղիաբ <Ել. ԼԶ 1>, թէ ոչ յանդգնութիւն է ասելս, զի նոյն հոգի էր, որ շարժէր զնոսա եւ զնոսա: Եւ ո՛չ միայն այս եկեղեցոյս արար ծածկոյթ, այլ եւ այլոց եկեղեցեաց՝ Հաղբատայ եւ Մակարայ վանից եւ Դադի վանից, քանզի յոյժ սիրող էր եկեղեցեաց բարեպաշտ կինն:

Եւ արարին նաւակատիս եկեղեցոյն մեծապէս խմբիւք: Անդ էր եւ եպիսկոպոսն Հաղբատայ՝ Յովհաննէս, առաքինի եւ սուրբ այր, եւ այլ բազմութիւն քահանայից եւ պաշտօնէից: Եւ օճեալ կնքեցաւ եկեղեցին յանուն սրբոյ Աստուածածնին:

Շինեցաւ եւ գաւիթ եկեղեցոյն գեղազաղ եւ կոփածոյ վիմօք: Յոլով ձեռնտու եղեն մեծ զօրավարն Ջաքարէ եւ եղբայրն իւր Իւանէ. քանզի նոքա ունէին զիշխանութիւն գաւառին, եւ յոյժ սիրէին զսուրբ վարդապետն, քանզի Ջաքարէ խոստովանութեամբ որդի էր նորա հոգեւոր: Եւ ընծայեցին եկեղեցոյն սահման ջրադարձիւք՝ լեռնէ ի լեռոն, եւ բով մի յԱբասաձոր եւ զՉօրոձոր ի նահանգին Բջնոյ, եւ զԱշաւա ի գլուխ վանիցն:

Շինեցին եւ ինքեանք գիւղ մի մերձ ի ծովակն փոքրագոյն անհնարին խորութեամբ եւ անուանեցին զգիւղն յանուն ծովակին Տգրկածով, քանզի բազումք կային ի նմա մօրասէր եւ տղմասէր սողունք, եւ այլ միւս եւս փոքրագոյն գիւղ՝ ներքոյ վանիցն, գոր Ուռելանջ անուանեցին: Շինեցին եւ այլ մատրոնս յանուն սրբոց առաքելոցն եւ սրբոյն Հռիփսիմեայ:

Եւ ինքն քանզի սիրէր զանապատ եւ զամայութիւն, արար իւր տուն բնակութեան բացագոյն ի վանիցն: Շինեաց եւ անդ փոքրագոյն եկեղեցի մի փայտակերտ՝ յանուն սուրբ հոգւոյն: Եւ ի ժամանակի ծերութեան, ի գլուխ վանիցն յաջմէ կողմանէ շինեաց եկեղեցի մի շիրիմ գերեզմանի իւրոյ, կրով եւ վիմօք մածուցեալ սրբագործ, յանուն Համբարձմանն Քրիստոսի:

ԺԵ

Բազումք էին, որք աշակերտեցան ի նմանէ վարդապետական բանին, քանզի համբաւ իմաստութեան նորա հռչակեցաւ ընդ ամենայն տեղիս: Եւ գային առ նա յամենայն կողմանց, քանզի՝ ըստ անուանն իւրոյ՝ միսիթարէր զամենեսեան. քանզի էր նա միսիթարական, որպէս զԲառնաբաս, եւ նշանաւոր ի մէջ ժողովրդոց, որպէս զԱնտոն. եւ բանք նորա արդիւնականք լի շնորհօք. եւ ամենայն ոք փափագէր տեսանել զնա եւ լսել ի նմանէ: Վասն այսպիսի համբաւոյ բազումք, որ էին ի կարգի վարդապետաց, ծածկէին զինքեանս եւ գային, ի կարգի աշակերտաց կալով՝ ուսանէին ի նմանէ եւ առնուին վերստին հրաման: Եւ բազումք յաշակերտաց նորա հասին ի պատիւ վարդապետական: Բայց երկուք ոմանք ի նոցանէ իմաստնագոյնք էին քան զայլսն,

որք կարող էին եւ գայլս օգտեցուցանել. առաջնոյն՝ Թորոս անուն, ի սահմանացն Մելիտինոյ Հայոց, հայր նորա հայկազն եւ մայր նորա ասորի, այր հեզ եւ խոնարհ, առաքինի եւ աղքատասէր յոյժ, ասպնջական օտարաց եւ առատ ի տուրս, որ զժամանակս կենաց իւրոց բարութեամբ վարեալ ի ծերութիւն պարարտութեան յաւելաւ առ հարս իւր եւ կայ թաղեալ ի հոչականուն վանքն Հաղբատ, ի գլուխ վանիցն, ի գերեզմանս եպիսկոպոսացն եւ վարդապետացն, որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի, եւ աղօթք սորա պարիսպ հաւատացելոց:

Եւ երկրորդին՝ Վանական անուն, այր սուրբ եւ պարկեշտ եւ յամենայն գործս բարիս յառաջադէմ, ողջախոհ եւ զգաստ յամենայնի եւ վարդապետական բանի քան զամենեսին, որ ի ժամանակին էին, գերազանցեալ, ծննդական մտօք եւ յարմար բանիւք: Վասն որոյ բազումք դեգերէին առ նա ուսման աղագաւ ո՛չ միայն վարդապետական բանի, այլ ամենայն կեանք նորա եւ շարժումն անգիր օրէնք էին տեսողացն: Եւ գայս ո՛չ թէ ականջալուր միայն ասեմ, այլ եւ ականատես, զի բազում ժամանակս կացաք մեք առ նմա ի վարժս կրթութեան ի սահմանս Տաւուշ բերդոյ, յանապատի անդ, զոր ստացաւ իւր բնակութիւն եւ աղբիւրաբար արբուցանէր ամենեցուն զբանն վարդապետական:

ԺԶ

Սա երանելիս, զոր վերագոյն ասացաք, զընթացսն կատարեալ եւ զհաւատս պահեալ, եհաս ի խորին ծերութիւն: Եւ իբրեւ ետես նա, եթէ տկարացաւ ի զօրութենէ մարմնոյ եւ հանդերձեալ է այնուհետեւ յաւելուլ առ հարսն իւր, կոչեաց նա զբնակիչս ուխտի վանիցն Նորն Գետկայ, որ ընդ նմա ժուժկալեալ էին յամենայն աշխատութիւնս վանիցն եւ եկեղեցւոյն, եւ օրհնեաց զնոսա եւ զաշակերտս իւր յանուն տեառն. եւ զմի ոմն ի նոցանէ ընտրեալ՝ Մարտիրոս անուն նորա, որ աշակերտեալ էր նմա եւ ընտանի էր նմա, կացոյց զնա առաջնորդ նոցա. մանուկ տիօք, բայց կատարեալ իմաստութեամբ, այր քաղցրաձայն յերգս պաշտամանն, եւ առատամիտ ընթերցող, եւ երագ ի գրչութիւն. նմա հրամայեաց իշխել նոցա: Եւ գրեաց կտակ առ մեծ հազարապետն Իւանէ, եղբայրն Զաքարէի, եւ յանձնեաց ի նա զվանսն եւ զառաջնորդն. եւ ինքն փոխեցաւ յաստեացս առ Քրիստոս՝ ալեւորեալ եւ լի աւուրբք: Եւ վերակացու վանիցն Մարտիրոս հանդերձ միաբանօքն գեղեցկապէս յարդարեաց զպատշաճս թաղմանն նորա հոգեկան եւ մարմնական պիտոյիւք, եւ տարեալ հանգուցին զնա առաջին դրան եկեղեցւոյն փոքրագունի, որ կայ ի գլուխ վանիցն յարեւմտից կողմանէ: Եւ մինչեւ ցայսօր գերեզման նորա օգնէ ցաւագնելոց, որք հաւատով ապաւինին յաղօթս նորա, եւ զհող տեղոյն հանապազ տանին ի պէտս հիւանդաց մարդոյ եւ անասնոյ, զի աստուած զփառաւորիչս իւր փառաւորէ կենդանութեամբ եւ մահուամբ:

Դէպ եղեւ երբեմն, զի պաշտօնեայք նորա գային գրաստուք՝ բարձեալ զինի ի պէտս վանիցն: Վրացի ոմն, Բասիլա անուն, եկեալ՝ բռնութեամբ կամեր առնուլ ի նոցանէ ի զինուոյ անտի, զի գործակալ էր նա Իւանէի ի վերայ մայրոյն, որ պահէր զտեղի իջաւանի նորա: Եւ պաշտօնեայքն ասեն ցնա. «Մի՛ նեղեր զմեզ, քանզի Գոշին եմք»: - Զի այսպէս կոչէին զնա մականուամբ, քանզի հեղգագոյն եկին ալիք նորա: - Իսկ թշուառականն անարգեաց զնոսա եւ զԳոշն հայհոյութեամբ: Եւ իբրեւ եկն յայն տեղի, որ յիշէր զանուն նորա ձաղանօք, անդէն վաղվաղակի համրացաւ, եւ կապեցաւ լեզու

նորա, եւ թիրեցան շրթունք նորա, եւ այնպէս եկաց զբազում աւուրս, մինչեւ հառաչանօք խնդրեաց թողութիւն: Եւ ամենայն ոք, որ տեսանէր զայրն, գովէին զճառայն աստուծոյ:

Եւ եթող նա յիշատակ եւ արձան գերեզմանի զիրս իմաստախոհս յօգուտ ուսումնասիրաց՝ Համառօտ մարգարեութեանն Երեմիայի՝ գեղեցկադիր կարգօք, եւ սուղ ինչ կանոնս վասն սպասաւորելոյ մարմնոյ՝ եւ արեան տեառն, թէ որպէս պատշաճ իցէ, կամ որպիսի կարգօք, եւ դիրք մի՝ Ողբք ի վերայ բնութեանս՝ ի դիմաց Ադամայ առ որդիս նորա, եւ ի դիմաց Եւայի առ դստերս նորա. եւ զիրք մի՝ Յայտարարութիւն ուղղափառութեան հաւատոյ ընդդէմ ամենայն հերձուածողաց, ի խնդրոյ մեծ զօրավարին Չաքարէի եւ եղբօր իւրոյ, եւ այլ թուղթս խրատականս: Եւ եղեւ վախճան նորա ի ՈԿԲ թուականին:

ԺԷ

Փառաւորեցաւ վանքն եւ հռչակաւոր եղեւ անուամբ սուրբ վարդապետին եւ իմաստութեամբ Մարտիրոսի առաջնորդի, քանզի այր շինարար էր: Շինեաց եւ այլ ժամատուն անտաշ վիմօք՝ մածուցեալ կրով, հաստահեղոյս որմօք, փայտակերտ վերնայարկօք, որ յետ ժամանակաց փլաւ վերնայարկն. շինեաց եւ գրատուն մի գեղեցկաշէն յարկօք՝ արուեստաւոր ունելով զհիւսն Մխիթար, որ ի բազում իրս աշխատ եղեւ եկեղեցեացն եւ վանիցն:

Եւ բազում եղբարք ժողովեցան վասն հռչականուն տեղւոյն, եւ բազմաց եղեւ տեղի սննդեան եւ ուսման. որ եւ մէք իսկ սնեալ եւ ուսեալ եղաք ի նոյն վանս:

Սկսան շինել եւ այլ եկեղեցի մի հինգ խորանօք, կոփածոյ եւ տաշած վիմօք, գմբեթաւոր եւ գեղեցիկ շինուածով. եւ իբրեւ ընդմիջեցաւ եկեղեցին՝ խափանումն եղեւ յոլով ժամանակս, քանզի եկն սուլտանն Խորասանայ, Չալալադինն կոչեցեալ, եւ եհար զգօրս հայոց եւ վրաց, եւ աւերեաց զբազում գաւառս: Վասն այսր պատճառի եւ այլ յոլովից մնաց անաւարտ: Յետոյ այր ոմն, Գրիգոր անուն Կապալեցի, որ յառաջն արդիւնաւորեալ էր ի շինումն եկեղեցւոյն, վերստին ի ձեռն առեալ՝ աւարտեաց զնա ի ՈՂ թուականին:

Վախճանեցաւ եւ Իւանէ, եղբայր Չաքարէի, եւ թաղեցաւ ի Պղնձահանքն, ի դուռն եկեղեցւոյն, զոր շինեաց ինքն, առեալ ի հայոց՝ վրացի վանս հաստատեաց: Եւ մինչ մեռանէր նա, յանձնեաց զորդի իւր եւ զտուն յիշխան ոմն իւր սնուցած եւ փառաւորած Գրիգոր անուն, զոր Տղայն կոչէին:

Սա խնդրեաց յԱւագէն, յորդւոյն Իւանէի, զվանքն Գետիկ՝ իւր տեղի գերեզմանի: Եւ վասն յոյժ սիրելոյ զնա՝ ետ նմա: Գնեաց գիւղ մի ի նմանէ, Վաշխէ անուն, մերձ յԱղստեւ, ետ զայն ի վանքն, եւ այլ բազում արդիւնս, եւ գրեանս, եւ խաչս, եւ անասունս: Շինեաց եւ հրաշագան եկեղեցի մի՝ երեքխորանի, մերձ ի գաւիթս եկեղեցւոյն, շինուած զարմանակերտ, եւ անուանեցաւ եկեղեցին յանուն սրբոյն Գրիգորի: Նա եւ այլ յոլով շինուածք եղեն ի նմա. եւ բազմազան քահանայք եւ պաշտօնեայք եւ մանկունք ուսումնականք. եւ կալեալ Մարտիրոս զառաջնորդութիւնն ամս քսան՝ եթող կամաւորաբար: Եւ կալաւ յետ նորա Մխիթար

ումն, եւ այլ սա, եւ նա, Յովասափն, եւ այլք սակաւօրեայ, եւ Աբրահամ վարդապետն: Եւ ապա տէր Յովհաննէս Արմանեցին, որ եւ Հաղարծնին էր առաջնորդ, եւ ձեռնադրեցաւ եպիսկոպոս յետօնհարիւր հինգ թուականին: Սա շինեաց ի Հաղարծինն զսեղանատունն երեւելի՝ սրբատաշ վիմօք, եւ ապա գնաց ի մեծ այթոռն ի Հաղբատ. եւ յետօնհարիւր երեք թուին Խաչատուր վարդապետն եւ եղբայր իւր Բարսեղն շինեցին եկեղեցի մի երեքխորանի, հանդէպ վանիցն, գմբեթաւոր, յանուն սրբոյն Գեորգեայ:

ԺԸ

Յառաջ ասացեալ ազգն հիւսիսոյ արեւելից, որ թաթարն անուանէր, ի նեղ էարկ զսուլտանն Խորասանայ զՋալալադինն, եւ եհար զգօրս նորա, եւ տապալեաց զաշխարհս նորա: Եւ հանին զնա փախստական ընդ աշխարհն Ադուանից. եւ եկն նա ի քաղաքն Գանձակ եւ առ զնա: Եւ կուտեաց իւր զօրս անթիւս ի պարսից եւ ի տաճկաց եւ ի թուրքաց եւ եկն յաշխարհս Հայոց:

Ջայն տեսեալ Իւանէի, ազդ առնէ թագաւորին Վրաց եւ ժողովէ զօրս բազումս՝ կալ ընդդէմ սուլտանին: Եւ հպարտութեամբ մեծամեծս փքանային, եւ դաշինս եղեալ էին, եթէ յաղթեցեն նմա, զամենայն հայ մարդ ի կրօնս վրաց դարձուցեն, որք ընդ իշխանութեամբ նոցա, եւ զընդդիմացեալսն՝ սրով բարձցեն: Ջայս խորհուրդ խորհեցան ոչ աստուծով, եւ դաշինս կոեցին, եւ ոչ նորա հոգւով զայս խորհեցան, եւ զտէր ոչ հարցին, որ տուիչն է յաղթութեան ում եւ կամի:

Եկն ապա սուլտանն ի գաւառն Կոտայից: Գնաց եւ Իւանէ զօրօքն վրաց եւ կայր հանդէպ նոցա ի վերոյ. եւ տեսեալ զնոսա՝ զանգիտեաց, զետեղեալ ի տեղուջն: Իսկ սուլտանն՝ յառաջ վարեալ զգօրս իւր, գայր հանդէպ նոցա: Եւ իբրեւ զայն ետես իշխան մի յաւագացն վրաց, Շալուէ անուն նորա, եւ եղբայր իւր Իւանէ, արք քաջք եւ անուանիք, եւ յաղթողք ի պատերազմի, ասեն ցայլ զօրսն. «Դուք կացէք մնացէք վայր մի, եւ մէք երթեալ խառնեցուք ի նոսա. եթէ դարձուցուք զոմանս ի նոցանէ յետս, մե՛ր է յաղթութիւն, եկայք եւ դուք. ապա թէ նոքա մեզ յաղթիցեն, փախերուք դուք եւ ապրեցուցէք զանձինս ձեր»:

Եւ իբրեւ խառնեցան նոքա, սկսան կոտորել զգօրս սուլտանին: Իսկ զօրն վրաց այնմ ուշ ոչ եղին, այլ փախեան ի տեղուջէ անտի, մինչեւ այր զընկեր ի փախուստ ո՛չ գիտէր: Եւ երթեալք առանց ուրուք հալածելոյ ամենեքեան ի վախից ի վայր մղեալք՝ ի ձոր անդր լնուին ի գլուխս քաղաքագեղն Գառնուոյ: Եւ իբրեւ տեսին զայն զօրքն սուլտանին, զհետ մտեալ՝ զբազումս կոտորեցին եւ զայլս գահավէժ արարին:

Եւ եկեալ սուլտանին ի գլուխն ձորոյն՝ ետես զայն ողորմ տեսիլն, զի իբրեւ զդերբուկս քարանց կուտեալ կային անդ բազմութիւն մարդկան եւ երիվարաց, շարժեաց զգլուխ իւր եւ ասէ. «Այս գործ ոչ մարդոյ է, այլ աստուծոյ միայն, որ կարողն է ամենայնի»: Եւ դարձաւ դիակապուտ առնել զանկեալսն, եւ աւերեալ զբազում տեղիս՝ գնաց ի քաղաքն Տփլիս. եւ ձեռնտու եղեն պարսիկքն, որ ի նմա, եւ առ զքաղաքն եւ զբազումս կոտորեաց, եւ զե՛ւս բազումս բռնադատէր թողուլ զքրիստոնէութիւն եւ հաւանիլ իսաբեքայ եւ մուլար ուսմանն տաճկաց: Բազումք այնուհետեւ յերկիրդէ մահուանն զանգիտեալ՝ փոխանակէին զճշմարտութիւնն ընդ ստութեանն, եւ այլք յանձն առեալ

զմահ քաջութեամբ, քան զկեանս խղճիւ, զվկայական անուն ժառանգեալ՝ ելին յաշխարհէս բարի անուամբ:

Եւ ապա հրաման ետ, որք հաւանին եւ որք ոչ, ո՛չ հարցաքննութիւն առնել, այլ բռնութեամբ զամենեսին թլփատել: Եւ այսպէս բռնաբար երկուց ոմանց կալեալ զձեռանէ մարդկան ի հրապարակի անդ եւ միւս ոմն առեալ սուր՝ հատանէր զմաշկ առնացի անդամոյն. եւ ընդ կանայսն խառնակէին զագրալից պղծութեամբ: Եւ ընդ ամենայս տեղիս, ուր եւ գտանէին խաչ կամ եկեղեցի՝ կործանէին եւ քակէին: Զայս ոչ միայն ի Տփլիսիս, այլ եւ ի Գանձակ, եւ ի Նախճաւան, եւ յայլ տեղիս գործէին:

Մի ոմն յաւագացն, որ եւ մայր սուլտանին կին էր նորա, Օրդան անուն, սա բազում չարչարանօք նեղէր զբնակիչս քաղաքին Գանձակայ՝ ո՛չ միայն զքրիստոնէայսն, այլ եւ զպարսիկսն՝ հարկապահանջութեամբ բազմաւ: Եւ սպանաւ ինքն ի նմին քաղաքի ի մուկեղաց, որք սովոր են նենգութեամբ սպանանել զմարդիկ: Մատեան առ նա ոմանք՝ մինչդեռ գայր ընդ փողոց քաղաքին, իբր թէ զրկանս կրեալ իցէ նոցա յումեքէ, եւ առ նա մատեան տալ իրաւունս: Տուցին նմա թուղթ ի ձեռին ունելով՝ աղաղակեցին եւ ասեն. «Դա՛ տ, դա՛ տ»: Եւ իբրեւ գտելի առ նա եւ կամէր հարցանել, թէ ո՞ր իցէ նեղեալ զնոսա, նոքա աստի եւ անտի յարեան ի վերայ նորա, եւ սրով, զոր ունէին ի ծածուկ, խոցոտեալ սպանին զնա: Եւ այսպէս բարձաւ չարն չարեաւ ի միջոյ: Եւ զսպանողսն նորա հազիւ կարացին սպանանել նետիւք, զի զբազումս խոցոտեալ փախեան ընդ մէջ քաղաքին. զի այսպէս սովոր են առնել ազգն այն, որ բռնացեալ են յամուր տեղիս, զոր Թուն եւ Թանջահ կոչեն, այլ եւ ի մայրիսն Լիբանանու. առնուն զգինս արեան իւրեանց իշխանէն իւրեանց, զոր պաշտեն փոխանակ աստուծոյ, եւ տան յորդիս եւ ի կանայս իւրեանց. եւ ինքեանք երթեալ, ուր եւ առաքէ իշխան նոցա, բազում ժամանակս դեգերին ի կերպս կերպս եղեալ, մինչեւ պատեհ ժամանակ գոցեն սպանման, եւ ապա սպանանեն, զոր եւ կամին: Վասն այնորիկ երկնչին ի նոցանէ ամենայն իշխանք եւ թագաւորք եւ տան հարկս նոցա: Եւ սաստիկ կատարողք են հրամանաց իշխանին իւրեանց, զոր ինչ եւ ասէ՝ մինչ ի մահ անձանց իւրեանց ոչ խնայեն: Եւ այսպէս զբազում մեծամեծս սպանանեն նոքա, որք ոչ հարկին նոցա, որպէս եւ զայս ամբարիշտս:

ԺԹ

Յետ գործելոյ նորա զայս չարիս՝ զնաց նա ի քաղաքն Խլաթ, որ է յաշխարհին Բզնունեաց: Եւ էր նա ընդ իշխանութեամբ Աշրափ սուլտանին, եւ ետ պատերազմ ընդ նմա, եւ առ զնա: Էր անդ եւ կին սուլտանին, դուստր Իւանէի, Թամթա անուն, զոր վերագոյն յիշեցաք, առ զնա իւր ի կնութիւն, չոգաւ եւ աւերեաց զբազում գաւառս յիշխանութենէն սուլտանին հոռոմոց, զոր Ալադինն կոչէին: Ապա միաբանեալք սուլտանքն Աշրափն եւ Քեմլն, եղբայր իւր, որ իշխէր կողմանցն Եգիպտոսի, եւ Ալադինն. կոչեցին իւրեանց օգնական եւ ի զօրացն հայոց, որ յաշխարհին Կիլիկեցոց, եւ ի ֆռանկացն ծովեգերեայց, եւ եկին տալ պատերազմ ընդ խորագմեցոյն Զալալադինի: Եւ իբրեւ եկին մօտ առ միմեանս, զանգիտեցին երկոքին կողմանքն եւ ոչ իշխէին խառնիլ ընդ իրեարս: Ապա քրիստոնէայքն, որ ի հայոց եւ ֆռանկաց, իւրախուսեալք յաստուած, դիմեցին ի վերայ նոցա: Եւ էին թուով սակաւք, պակաս քան զհազար մի, եւ զօրութեամբն Քրիստոսի հարին զգօրսն եւ ի փախուստ դարձուցին: Եւ զայն տեսեալ զօրացն տաճկաց՝ յարձակեցան եւ նոքա. եւ հարին

կոտորեցին զբազումս մինչ ի մուտս արեւուն: Ապա հրաման ետուն սուլտանքն ոչ պնդել զհետ փախստեիցն, իբր այն թէ հաւատակիցք նոցա իցեն: Եւ դադարեցին ի պնդելոյ զհետ նոցա: Իսկ սուլտանքն, զի արք բարեպաշտք էին, ոչ ապերախտք լինէին առ զօրն քրիստոնէից, զի գիտացին, թէ ի ձեռն նոցա ետ տէր զյաղթութիւն:

Ապա դարձան մեծաւ ուրախութեամբ յաշխարհն իւրեանց. եւ ընդ որ անցանէին ընդ քաղաքս եւ ընդ գաւառս, ելանէին ընդ առաջ նոցա պարուք եւ ծնծղայիւք եւ զովասացութեամբ ընդունէին:

Իսկ Ալադինն իբրեւ եկն ի Կեսարիա Կապադովկացոց, ամենայն բազմութիւն քաղաքին՝ հանդերձ քրիստոնէիւքն եւ քահանայիւք իւրեանց, խաչիւք եւ ժամահարօք, իբրեւ աւուր միոյ ճանապարհ ելին ընդ առաջ նորա: Իբրեւ մօտ եղել սուլտանն, բազմութիւն տաճկաց ոչ տային թոյլ քրիստոնէիցն խառն ինքեանց հպիլ յերկրպագութիւնն սուլտանին, այլ յետս կոյս մղեցին զնոսա: Եւ նոքա ելին ի բլուր մի հանդէպ բանակին: Իբրեւ եհարց սուլտանն, թէ ոյք են նոքա, եւ գիտաց, թէ քրիստոնէայք են, ինքնին իսկ մեկնեցաւ ի զօրէն միայն, եւ գնաց ի մէջ նոցա, եւ հրամայեաց հարկանել զժամահարսն, եւ պաշտել բարձրաձայն: Եւ այնպէս եմուտ նոքօք ի քաղաքն, եւ ետ նոցա պարգեւս, եւ արձակեաց յիւրաքանչիւր տեղիս:

Իսկ Ջալալադին սուլտանն դարձաւ մեծաւ ամօթով յաշխարհն Ադուանից՝ ի բերրի եւ յարգաւանդ դաշտն, որ կոչի Մուդան, եւ անդ զետեղեալ՝ կամեր զօր ժողովել: Ապա թաթարն, որ եհան զնա փախստական յերկրէ իւրմէ, զհետ մտեալ նորա՝ տարաւ վարեաց զնա մինչեւ յԱմիթ. եւ անդ եհար զզօրս նորա սաստկապէս: Կորեաւ եւ անօրէն իշխանն ի նմին պատերազմի. եւ թէ որպէս ոմանք ասեն՝ երթայր հետիոտս փախստական. դիպեալ նմա առն միոջ եւ գիտացեալ, թէ նա է, սպան զնա փոխանակ արեան մերձաւորի իւրոյ, զոր սպանեալ էր նա յայլում աւուր: Եւ այսպէս բարձաւ չարն չարեաւ:

Ի

Ամենայն բանք պատմութեանս մերոյ եւ նախաշաւիդ, որ մինչեւ ցայս վայր էր, վասն ազգիս այսորիկ էր, զոր շնորհօքն աստուծոյ հանդերձեալ եմք ճառել. կարծեմ թէ եւ յոլովք եւս զնոյնս պատմեցեն, եւ ամենեքեան նուազեալ գտանին յարժանաւորութենէն. զի յաճախ են քան զպատմութիւնս՝ չարիքս, որ եկին կալան զաշխարհս ամենայն. զի ժամանակս ի վերջ հասեալ է, եւ կարապետք նեռինն զուշակեն զգալուստ որդւոյն կորստեան: Երկեցուցանեն եւ զմեզ յայտնութիւնք սրբոց արանց եւ աստուածազգեստից, զոր հոգին սուրբ եցոյց նոցա ի զգուշութիւն ապագայիցն, եւ մանաւանդ անսուտ հրաման փրկչին մերոյ եւ աստուծոյ, որ ասէ՝ «Յարիցէ ազգ յազգի վերայ, եւ թագաւորութիւն ի թագաւորութեան վերայ, եւ այն, ասէ՝ սկիզբն է երկանց» <Մատթ. ԻԴ 7-8, Մարկ. ԺԳ 8-9>: Այլ եւ սրբոյն Ներսիսի հայրապետին մերոյ, զոր մարգարեաբար ազգեաց վասն կործանման աշխարհիս Հայոց յազգէն նետողաց, զոր աչօք մերովք տեսաք զաւեր եւ զտառապանս, զոր անցուցին ընդ աշխարհս ամենայն: Եւ եղել պատճառ ելից նոցա այսպէս.

Քանզի յաշխարհին հեռաւոր հիւսիսոյ յարեւելից, զոր կոչեն ի խժական լեզուն՝ Ղարադրում, ի սահմանս Ղատիայ, բարբարոս ազգացն բազմութիւն որ անդ են՝

անգիտելիք եւ անթուելիք բազմաց, գլուխ թագաւորացն ունելով ազգն, որ կոչի թաթար,- որում անուն էր Չանգզ դան:

Դէպ եղել մեռանիլ նմա, եւ յառաջ քան զվախճանն՝ կոչեաց զգօրսն ամենայն եւ զերիս որդիս իւր, զոր ունէր, եւ ասէ զգօրսն. «Ես աւասիկ մեռանիմ. զմի յորդոց աստի իմոց՝ զոր կամիք, ընտրեցէք ձեզ թագաւոր, փոխանակ իմ»: Եւ նոքա ետուն պատասխանի. «Չոր միանգամ կամք քո ընտրեցեն, նա լիցի մեր թագաւոր, եւ նմա ծառայեսցուք միամտութեամբ»: Յայնժամ ասէ ցնոսա. «Ես ասեմ ձեզ զբարս եւ զգործս որդոց իմոց երեցունց: Այս անդրանիկ որդիս իմ Չադատայ. սա այր պատերազմող է եւ զօրասէր, բայց հպարտ է բնութեամբ եւ մեծ քան զպատահեալ բախտն: Իսկ երկրորդ որդիս իմ, նմանապէս յաղթող է ի պատերազմունս, բայց յիշտ է բնութեամբ: Իսկ կրտսեր որդիս իմ, շնորհաւոր է ի մանկութենէ իւրմէ, եւ առատ բարոյիք, եւ մեծատուր ի ձիրս, եւ յորմէ հետէ ծնաւ սա ինձ, օր ըստ օրէ յաւելաւ փառք իմ եւ մեծութիւն: Արդ անհա ասացի ձեզ զամենայն ստուգութեամբ, ում եւ կամիք, պագէք երկիր յերեցունց աստի»:

Եւ նոքա մատուցեալ երկրպագեցին կրտսերոյն, որում անուն էր Հոքթա խադան, եւ հայրն եղ զթագն ի գլուխ նորա եւ մեռաւ:

Իսկ նա իբրեւ առ զիշխանութիւն թագաւորութեան, զօր գումարեաց անթիւ բազմութեամբ, իբրեւ զաւագ ծովու անհամար ի բազմութենէ, զիւր սեպհական ազգն, զոր մուղալ թաթարն անուանեն, եւ զխազրաց, եւ զհոնաց, եւ զդատիացիս, եւ զանկիտանս, եւ զայլ բազում ազգս բարբարոսաց, աղիսիւք եւ բանակօք, կանամբք եւ որդուլք իւրեանց եւ խորանօք, եւ բաժանեաց գնոսա յերիս առաջս. զմինն ընդ կողմն հարաւոյ առաքեաց, զիսաւոր վերակացու կարգեաց յիւրոց հաւատարմաց եւ ի սիրելեաց. եւ զմիւսն ընդ արեւմուտս, եւ զորդի իւր ընդ նոսա, եւ ի կողմանս հիւսիսոյ. եւ զերրորդն ընդ արեւելս հիւսիսի, եւ վերակացու կարգեալ յաւագացն զայր մի, որում անուն էր Չարմադուն, այր խորագետ եւ իմաստուն, եւ յաջողած ի գործս պատերազմի, պատուէր տուեալ նոցա, ակերել քանդել զամենայն աշխարհս եւ զթագաւորութիւնս տիեզերաց, եւ ոչ եւս դառնալ առ նա՝ մինչեւ բովանդակեցեն զամենայն աշխարհս նուաճել ընդ տէրութեամբ նոցա: Եւ ինքն անդէն զետեղեալ յաշխարհին, ուտելոյ եւ ըմպելոյ, զքօսանաց եւ շինութեան պարապեալ անհոգ յամենայն կողմանց:

Իսկ զօրացն նորա երթեալք ընդ կողմանս կողմանս աշխարհին՝ ակերէին զաշխարհս եւ զգաւառս, բառնային զիշխանութիւնս ազգաց, առնուին զինչս եւ զստացուածս՝ զկանայս նորահասակս եւ զմանկունս գերի առեալ ի ծառայութիւն ստրկութեան. է՛ր՝ զոր առաքէին անդէն ի հեռաւոր յօտարութիւն յաշխարհն իւրեանց առ խադանն թագաւոր իւրեանց, եւ է՛ր՝ զոր առ իւրեանս կալեալ ի պէտս ծառայութեան աղիսից իւրեանց:

Իսկ այս զօր, որ էլ ընդ արեւելս, որոց գլխաւոր էր Չարմադուն նուինն, չոգաւ սա ի վերայ Ջալալադին սուլտանին, որ իշխէր Խորասանայ եւ գաւառացն՝ որ շուրջ գնովաւ, էհար վանեաց գնա եւ զգօրս նորա. եւ արար գնա փախստական, որպէս ցուցաք վերագոյն: Եւ ինքեանք կարգ առեալ՝ ակերեցին զամենայն աշխարհս Պարսից եւ զԱտրպատականո եւ զԴիլմաց. կարգաւ սրբեցին զամենայն, որպէս զի մի ինչ մնացէ խոչընդոտն գայթակղութիւն նոցա. առին եւ զմեծամեծ քաղաքսն եւ

զիջողակապ, ամենայնիւ լցեալ զՌԷ եւ զԱսպահան, եւ յիւրեանց անուն վերստին շինեցին: Այսպէս առնէին ամենայն երկրի, ընդ որ անցանէին:

Եւ ապա եկին հասին յաշխարհն Ադուանից ամենայն աղիւսիք բազմութեամբ իւրեանց, եւ ի բերրի եւ յարգաւանդ դաշտին, որ կոչի Սուդան, լի ամենայն բարութեամբ՝ ջրով, փայտիւ, մրգով եւ որսով, անդ զետեղ առեալ՝ հարին զխորանս իւրեանց: Այսպէս առնէին զամենայն աւուրս ձմերայնոյն, եւ ի ժամանակս զարնանայինս սփռէին ընդ կողմանս կողմանս ասպատակաւ եւ աւերմամբ, եւ դարձեալ դառնային, անդրէն բանակէին:

ԻԱ

Այս քաղաքս բազմամբոյ լցեալ պարսկօք, այլ սակաւ եւ քրիստոնէիք. յոյժ թշնամի էր սա Քրիստոսի եւ երկրպագուաց նորա, անարգիչ եւ հայիոյիչ խաչի եւ եկեղեցւոյ, այլանիչ եւ նախատիչ քահանայից եւ պաշտօնէից: Վասն որոյ իբրեւ լցաւ չափ մեղաց նոցա, ել աղաղակ չարութեան նոցա առ տէր. երեւեցան յառաջագոյն նշանք աւերման նորա, որպէս ի վերայ Երուսաղէմի յառաջ քան զաւեր նորա, նոյնպէս եւ յայսմ քաղաքի. քանզի յանկարծ պատահեալ երկրի՝ արտաքս ելեալ ջուր սեաւ. եւ ծառ մի սօսի, զոր ճանդարին կոչէին, մեծ յոյժ՝ հուպ առ քաղաքն, տեսին զնա՝ յանկարծակի շրջեալ իւրովի. եւ ի տեսիլ նորա դորդեցաւ ամենայն քաղաքն. եւ դարձեալ տեսին զնա՝ կանգնեալ, որպէս յառաջն: Այս եղեալ երկիցս եւ երիցս եւ ապա անկաւ եւ այլ ոչ կանգնեցաւ: Եւ սկսան իմաստունքն նոցա քննել վասն նշանին, թէ զինչ իցէ: Եւ իմացեալ, թէ պատճառ աւերման քաղաքին իցէ, սկսան այնուհետեւ զխաչսն, որ բեւեռեալ էին ի վերայ ներքին սեմոց դրանց քաղաքին, հանել յանարգանացն, քանզի վասն այլանելոյ կացուցեալ էին, զի կոխեսցեն ամենայն անցաւորքն:

Եւ յանկարծակի հասին զօրքն թաթար, եւ պատեցին զքաղաքն յամենայն կողմանց, եւ մարտ եղեալ՝ մարտնչէին ընդ նմա բազում մեքենայիւք. եւ հարին զայգեստանն, որ շուրջ զքաղաքան էին: Ապա փլուցին եւ զպարիսպ քաղաքին փիլիկուանօք յամենայն կողմանց. եւ ոչ ոք եմուտ ի քաղաքն ի թշնամեացն, այլ վառեալք զինու՝ պահեցին զքաղաքն շաբաթ մի:

Իսկ բնակիչք քաղաքին իբրեւ տեսին, թէ առաւ քաղաքն ի թշնամեացն, մտեալ իւրաքանչիւր ոք ի տուն իւր՝ այրեաց ի վերայ իւր զշինուածն, զի մի՛ անկցի ի ձեռս թշնամեացն. եւ այլք այրեցին զամենայն, որ ինչ ծախիւր ի հրոյ, եւ ինքեանք միայն մնացին: Եւ զայն տեսեալ թշնամեացն՝ առաւել եւս ի ցասումն բարկութեան բրդեցան եւ սուր ի գործ արկեալ, զամենեսեան ճարակ սրոյ ետուն՝ զարս եւ զկանայս եւ զմանկունս: Եւ ոչ ոք զերծաւ ի նոցանէ, բայց սակաւ գունդ մի զօրու՝ վառեալք զինու եւ ամենայն պատրաստութեամբ, պատառեցին զմի կողմ պարսպին ի գիշերի, եւ գնացին փախստական. եւ այլ սակաւ ինչ սինլքորք, զորս պահեցին եւ խոշտանգեցին՝ ցուցանել զգանձս ուր պահեալ իցեն: Ապա զոմանս սպանին, եւ զկէսն գերի վարեցին. եւ ինքեանք բրեցին զայրեալ տունսն եւ հանին զորս գտին թաքուցեալ: Եւ զայս արարեալ զաւուրս բազումս՝ ի բաց գնացին:

Ապա յամենայն գաւառաց շրջեցան ի վերայ նորա առ ի բրել եւ որոնել զինչսն եւ զանօթան. եւ գտանէին բազում ինչս ի նմա ոսկւոյ եւ արծաթոյ, պղնձոյ եւ երկաթոյ եւ այլ պէսպէս հանդերձից, որ թաքուցեալ էին ի դարանս եւ ի տունս գետնափորս:

Եւ այսպէս ամայի եկաց քաղաքն զչորս ամս, եւ ապա հրաման ետուն շինութեան քաղաքին: Եւ եկին ժողովեցան առ սակաւ սակաւ եւ սկսան շինել զնա՝ բայց ի պարսպէն:

ԻԲ

Զկնի ամաց ինչ անցանելոյ աւերման քաղաքին Գանձակայ, այս զօր մոլեկան եւ խորամանկ իբրեւ վիճակաւ բաժանեալ զամենայն աշխարհս Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից, իւրաքանչիւր գլխաւորի ըստ մեծութեան եւ փոքրութեան՝ զքաղաքս եւ զգաւառս, զաշխարհս եւ զբերդս, առնուլ քանդել, աւերել. եւ չոգան իւրաքանչիւր մասն բաժնի կանամբք եւ որդւովք եւ ամենայն աղիւի բանակին իւրեանց. եւ նստեալ անհոգութեամբ՝ յապականել եւ յուտել զամենայն բոյսս դալարոյ ուղտօք եւ անասնօք իւրեանց:

Ընդ այն ժամանակս թագաւորութիւնն վրաց նուագեալ էր, զի էր ընդ ձեռամբ կնոջ, որում անուն էր Ռուզուդան, դուստր Թամարին, քոյր Լաշային, թոռն Գիորգեայ, վաւաշ եւ կաթոտ, որպէս զՇամիրամն, որ անհաւան եղեալ արանցն, զոր ածէին նմա, ընդ բազմօք անկեալ եւ այրի մնացեալ, վարէր զիշխանութիւն թագաւորութեանն ի ձեռն զօրագլխացն Իւանէի, եւ որդւոյ իւրոյ Աւագին, եւ Շահնշահի՝ որդւոյ Զաքարէի, եւ Վահրամայ եւ այլոցն: Եւ զի յառաջ քան զսակաւ ժամանակս մեռեալ էր Իւանէ, տարան թաղեցին զնա ի Պղնձահանքն, զոր իւր շինեալ էր վասն վրաց, առեալ ի հայոց: Եւ զիշխանութիւն նորա վարէր որդի նորա: Եւ ոչ էին կարող զղէմ ունել անհնարին բքոյն եկելոյ, վասն այսորիկ անձնապահ եղեն ամենեքեան՝ զայթակղեալք յամբոցս, ուր եւ կարացին:

Եւ նոքա սփռեալք առ հասարակ ընդ երեսս դաշտաց, լերանց եւ ձորոց, իբրեւ զմարախի բազմութեամբ, կամ իբրեւ զանձրեւ յորդութեամբ տեղեայ ի վերայ երկրի: Եւ անդ էր տեսանել այնուիտեւ աղէտք տրտմագինք եւ աշխար արժանի ողբոց, զի ո՛չ երկիր թաքուցանէր զմտեալսն, ո՛չ վէմք եւ ո՛չ անտառք պահէին զապաստանեալսն, ո՛չ ամրագոյն շինուածք բերդից եւ ո՛չ խոխոմք ձորոց, այլ ամենեքեան արտաքս վարէին զղօղեալս: Լքանէր անձն արի արանց, եւ լուծանէին ձեռք կորովի աղեղնաւորաց, թաքուցանէին զուրսն, որք ունէին զնոսս, զի մի՛ տեսեալ թշնամեացն, անողորմ սատակեցեն. ձայնք թշնամեացն հալէին զնոսս եւ դոփիւնք կապարճաց նոցա ահաբեկ առնէին զամենեսեան, աչք իւրաքանչիւր զօրհասն իւր տեսանէր եկեալ, եւ սիրտք իւրեանց մեռանէին ի ներքուստ. մանկունք խուսափէին առ ծնողս յահէ սրոյն, եւ ծնողքն հանդերձ նոքօք անկանէին ի վախից, նախ քան զընկենուլ թշնամեացն:

Անդ էր տեսանել զուրսս յանխնայ կոտորել զարս եւ զկանայս, զերիտասարդս եւ զմանկունս, զձերս եւ զպառաւունս, զեպիսկոպոսունս եւ զերիցունս, զսարկաւագունս եւ զդպիրս: Մանկունք ստնդիայք զքարի հարեալք, եւ կուսանք գեղեցիկք յայտառակեալք եւ գերեալք:

Ահագին էր տեսիլ կերպարանաց նորա, եւ անգութ աղիք յորովայնի նոցա. մի եւ միոյ մօր արտասուաց ոչ ողորմէին, եւ յալիս երբէք ոչ գթային, ի սպանութիւնս խրախութեամբ ընթանային, իբր ի հարսանիս, կամ ի գինարբունս:

Լցաւ երկիրն ամենայն դիակամբք մեռելոց, եւ ոչ ոք էր, որ թաղէր զնոսա. հատեալ էր արտօսը յաչաց սիրելեաց, եւ ոչ ոք էր, որ իշխէր լալ զանկեալսն յահէ անօրինացն:

Սուգ զգեցաւ եկեղեցի, եւ բարձաւ պայծառութիւն գեղեցկութեան նորա. խափանեցան պաշտամունք նորա, եւ բարձան պատարագք ի սեղանոյ նորա. լռեցին պաշտամունք նորա եւ ոչ եւս լսիր ի նմա ձայն երգոց. իբրեւ խաւարաւ մածեալ էր ամենայն աշխարհ, եւ սիրէին մարդիկ զգիշեր առաւել քան զտիւ. երկիր թափուր մնաց ի բնակչաց իւրոց, եւ շրջէին ի նմա որդիք օտարաց:

Յափշտակեցան ինչք եւ ստացուածք, եւ ժլատութիւն բարուց նոցա ոչ երբէք յագեցաւ. խուզեցան տունք եւ սենեակք ամենայն, եւ ոչ ինչ մնաց, զոր ոչ առին. շրջէին այսր անդր արագութեամբ, իբրեւ զայծեմունս, եւ կեղեքէին, պատառէին իբրեւ զգալս. երիվարք նոցա ոչ վաստակէին յընթացս, եւ ոչ նոքա ձանձրանային ի ժողովել զաւարս:

Եւ այսպէս առ հասարակ դառնութիւն հասուցին բազում ազգաց եւ լեզուաց, զի բաժակ բարկութեան տեառն էր հեղեալ ի վերայ երկրի ի վրէժխնդրութիւն գործոց մերոց չարաց, զոր մեղաք առաջի նորա եւ զարդար ցասումն նորա շարժեցաք. վասն այնորիկ եղեւ դիւրաւ մուտ նոցա յաշխարհս ամենայն: Եւ իբրեւ առին զաշխարհս ամենայն, ժողովեցին զանասունս ամենայն, որ ի գաղթի եւ որ ոչ, եւ զինչս եւ զստացուածս եւ զգերիս բազմութեամբ՝ որ յարձակ վայրս:

Սկսան այսուհետեւ մարտնչել ընդ ամրոցս ամենայն եւ ընդ քաղաքս բազումս, կանգնեալ մեքենայս բազումս եւ ազգի ազգիս, զի յոյժ խորամանկ եւ հնարաւորք էին: Եւ առին, քանդեցին զբազում ամրոցս եւ զքերդս: Եւ զի աւուրքն ամառնային էր եւ խորշակ յոյժ, եւ ամբարք ոչ հաւաքեալք, զի յեղակարծում ժամու եկին ի վերայ. վասն այնորիկ պասքեալ ի ծարաւոյ մարդ եւ անասուն, կամաւ եւ ակամայ անկանէին ի ձեռս թշնամեացն առ վտանգի նեղութեանն, եւ նոքա է՛ր, զոր սպանանէին, եւ է՛ր, զոր պահէին ի պէտս իւրեանց ստրկութեամբ ծառայութեան: Ջնոյն անցս անցուցանէին եւ ընդ քաղաքս բազմամարդս, շուրջ նստեալ պատեալ՝ պաշարէին զնոսա:

ԻԳ

Մի ոմն յաւագացն, որում անուն էր Մուլար-նուին, որոյ հասեալ էր բաժին կողմանքն այնորիկ, մինչդեռ շարժէին ի տեղուջէ իւրեանց, ուր բնակեալ էին ի դաշտին, որ կոչի Մուղան, առաքեաց սակաւ զօր, իբրեւ արս հարիւրս, որք եկեալ՝ նստան առ դրունս քաղաքին Շամբորոյ եւ արգելին զելոդս եւ զմտոդս ի նա:

Իսկ քաղաքն յայնժամ էր ընդ իշխանութեամբ Վահրամայ եւ որդւոյ իւրոյ Աղբուղային, զոր առեալ էին յառաջագոյն ի պարսկաց: Եւ առաքեցին բնակիչք քաղաքին Շամբորոյ առ Վահրամ եւ որդի նորա, զի օգնեսցեն նոցա, եւ ասացին, թէ՛ «Սակաւք են»: Իսկ նա ոչ օգնեաց. այլ եւ զորդին, որ կամեցաւ երթալ, ոչ եթող, այլ խափանեաց, բանս ի

բերանս դնելով եկելոցն, ասել, թէ՛ «Բազումք են»: Այլ եւ ոչ քաղաքացեացն հրամայեաց մարտնչել ընդ նոսա:

Իսկ զօրք այլազգեացն օր ըստ օրէ առաւելուին ի թիւն, մինչեւ եկն գլխաւորն իւրեանց, զոր Մուարն կոչէին, եւ ետ պատերազմ ընդ քաղաքին. եւ զփոսն, որ շուրջ զպարսպով քաղաքին էր, ելից փայտիւ եւ ցօղնով, զի դիրաւ ելցեն ի պարիսպն: Եւ նոքա ի ներքուստ ընկեցեալ հուր՝ ի գիշերի այրեցին զնա: Իսկ ի վաղիւն իբրեւ ետես զայն Մուար-նուինն, հրամայեաց զօրացն բառնալ բեռն մի հող իւրաքանչիւր ումէք եւ արկանեալ ի փոսն. եւ իբրեւ արկին՝ լցաւ հաւասար պարսպին:

Եւ դիմեաց զօրն իւրաքանչիւր հանդէպ երեսաց իւրոց ի քաղաքն, եւ առին զնա, եւ կոտորեցին զամենեսին բերանով սրոյ, եւ այրեցին զշինուածն, որ ի նմա, եւ առին, զոր ինչ գտան ի նմա: Եւ ապա յարձակեցան ի վերայ այլ բերդիցն՝ որ ընդ իշխանութեամբն Վահրամայ, ի Տէրունականն, եւ ի Երզնկանքն, եւ ի Մաճնաբերդ, զոր ունէր Կիրիկէ Բագրատունի, որդի Աղսարթանայ. եւ ի Գարդման, եւ յայլ կողմանս, ի Չարեքն եւ ի Գետաբակս այլ ոմն գլխաւոր չոգաւ՝ որում անուն էր Ղատաղան-նուին: Իսկ Վահրամ, որ էր յայնժամ ի Գարդման, գաղտագնաց եղեալ ի գիշերի՝ փախեաւ ուր եւ կարաց զերծանել: Իսկ զօրքն այլազգեաց մարտ եղեալ ընդ բերդիցն. որք ի ներքս էին, յակամայ ետուն զձի եւ զանասուն եւ զայլ զինչ եւ խնդրեցին: Եւ հարկ եղեալ ի վերայ նոցա՝ թողին զնոսա իւրեանց անուն:

Բայց այնոքիկ, որ առին զՇամբոր, եկին ամենայն աղխիւն իւրեանց ի Տաւուշ, ի Կաճարեթ, եւ ի Նոր բերդն, եւ ի Գագ, եւ որ շուրջ զնոքօք, եւ ի նեղ արկեալ պաշարեցին զնոսա:

ԻԴ

Ընդ ժամանակս ընդ այնոսիկ մեծ վարդապետն, որ կոչէր Վանական, իւրովք աշխատութեամբք փորեալ էր իւր քարայրս ի կատարս բարձրագոյն քարի միոց, որ կայ հանդէպ զեղջն, որ Լորուտն կոչի, ի հարաւոյ կողմանէ Տաւուշ բերդի: Եւ շինեալ էր յայրի անդ եկեղեցի մի փոքրիկ, եւ անդ դադարէր գաղտութեամբ, իբրեւ ակերեցաւ առաջին վանք նորա, որ կայ հանդէպ բերդին Երզնկանից, ի Ջալալաղին սուլտանին հինից: Եւ անդ կայր զետեղեալ՝ ժողովեալ բազում գրեանս, զի յոյժ ուսումնասէր էր այրն, մանաւանդ թէ աստուածասէր: Եւ բազումք գային առ նա, եւ ուսանէին զբանն վարդապետական ի նմանէ: Եւ իբրեւ շատացան մարդիկն, հարկ եղեւ նմա իջանել յայրէ անտի, եւ առ ստորոտս քարին շինեաց եկեղեցի եւ սենեակս, եւ անդ դադարեալ էր:

Իբրեւ եղեւ այս կործանումն աշխարհի ի թաթարէն, եւ եկն Մուար-նուինն յայն սահմանս, բնակիչք զեղջիցն այնոցիկ յայր անդր դիմեցին. եւ լցաւ արամբք եւ կանամբք եւ մանկոթք: Եւ եկեալ թաթարն պաշարեաց զնոսա յայրի անդր. եւ նոքա ո՛չ համբարս ունէին եւ ո՛չ շուր: Եւ էր եղանակն ամառնային, եւ է՛ր սոթ յոյժ. եւ սկսան տապիլ յարգելանի անդ՝ իբր ի բանտի. եւ մանկունքն պապակէին ի ծարաւոյ եւ մերձ էին ի մեռանել: Եւ թշնամիքն ձայնէին արտաքուստ, թէ՛ «Ընդէ՛ր մեռանիք, ելէք առ մեզ, եւ տացուք ձեզ վերակացուս եւ թողցուք զձեզ ի տեղոջս ձերում»: Եւ կրկնէին եւ երեքկնէին երդմամբ: Ապա որք էին յայրի անդ, անկանէին առ ոտս վարդապետին,

աղաչեին եւ ասէին. «Գնեա՛ զարիւն մեր ամենեցուն, եւ է՛ջ առ նոսա, եւ արա՛ սէր ընդ նոսա»: Իսկ նա ասէ ցնոսա. «Ես զանձն իմ ոչ խնայեցից վասն ձեր, թէ գոյ հնար փրկութեան, զի եւ Քրիստոս զանձն իւր ի մահ ետ վասն մեր եւ փրկեաց զմեզ ի բռնութենէն սատանայի, ապա պարտիմք եւ մեք ի վերայ եղբարց մերոց սէր ցուցանել»:

Ապա առեալ վարդապետին երկու քահանայս ի մէնջ, անուն միոյն Մարկոս, եւ երկրորդին՝ Սոսթենէս, որք ապա յետ այնորիկ առին զպատիւ վարդապետական ի նմանէ, զի անդ էաք մեք ի վարժս կրթութեան գրոց սրբոց ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ, եւ էջ առ նոսա.

Եւ զլիաւորն կայր հանդէպ այրին ի վերայ բլրակի միոջ, եւ հովանի ունէին ի վերայ զլիոյ նորա վասն տօթոյն, զի ի տօնի վարդավատին արգելին զմեզ: Իբրեւ մօտ եղեն ի զօրագլուխն, որք տանէին զնոսա՝ երիցս անգամ հրամայեցին երկիր պագանել նոցա ի վերայ ծնկաց իւրեանց, իբրեւ ուղտուց ի ժամ զճելոյն, զի այնպէս էր սովորութիւն նոցա: Եւ իբրեւ եկին առաջի նորա, հրամայեաց յարեւելս կոյս երկիր պագանել խաղանին՝ արքային իւրեանց: Եւ ապա մեղադիր եղեւ, թէ՛ «Իմ լուեալ է զքէն, թէ այր իմաստուն եւ երեւելի ես, եւ կերպարանք քո յայտ իսկ առնեն զքեզ»: - Զի այր բարի էր տեսլեամբ, հանդարտ օրինակաւ, փառաւոր մորուօք, ծաղկեալ ալեօք: - «Դու իբրեւ լուար զհամբաւ գալոյ մերոյ ի սահմանս ձեր, ընդէ՛ր ոչ եկիր ընդ առաջ մեր սիրով խաղաղութեամբ, եւ ես հրամայեալ էի պահել զամենայն, որ ինչ քոյ էր, անվնաս ի մեծէ մինչեւ ի փոքր»:

Պատասխանի ետ վարդապետն եւ ասէ. «Մեք զբարեմտութիւն ձեր ոչ զիտեաք, այլ երկիրդիւ եւ դողմամբ պաշարեալ էաք յահէ ձերմէ, եւ լեզուիդ անտեղեակ, եւ ի ձէնջ ոչ ոք եկն առ մեզ կոչել զմեզ առ ձեզ, վասն այս էր դանդաղումն մեր: Արդ իբրեւ կոչեցիք, եկաք առաջի ձեր. մեք ոչ զինուոր եմք եւ ոչ ընչից տեարք, այլ արք պանդուխտք եւ օտարականք, ժողովեալք յայլ եւ այլ աշխարհաց վասն ուսման ինչ մերոյ պաշտամանս, Արդ աւասիկ առաջի ձեր եմք, գոր ինչ կամ է ձեր, արարէ՛ք ընդ մեզ թէ՛ կենօք եւ թէ՛ մահուամբ»:

Յայնժամ ասէ ցնա իշխանն. «Մի՛ երկնչիր»: Եւ հրամայեաց նոցա նստել առաջի իւր. եւ բազում ինչ հարցեալ զնա վասն բերդիցն եւ իշխանին Վահրամայ, թէ ուր իցէ. զի կարծէր զնա, թէ մարմնական ինչ իշխան իցէ ի վերայ երկրին: Իբրեւ ասաց, գոր ինչ զիտէրն, եւ զայն եւս՝ թէ գործակալ ոչինչ իցէ նա մարմնական, ապա հրամայեաց նմա, զի իջուսցէ զմարդիկն յամբոցէ անտի աներկիւղս, եւ խոստացաւ իւրաքանչիւր յիրում տեղուջ կեալ իւրովք վերակացուօք, եւ յանուն նորա շինել զգիւղսն եւ զագարականն.

Ապա ձայնեցին առ մեզ երիցունքն, որք զհետ վարդապետին, թէ՛ «Իջէ՛ք վաղվաղակի, եւ գոր ինչ ձեր է, բերէ՛ք ընդ ձեզ»: Եւ մեր իջեալ դողութեամբ առ նոսա, որպէս գտինս ի մէջ զայլոց, երկուցեալք եւ զարհուրեալք, ակն ունելով մահու՝ իւրաքանչիւր ոք ի մտի իւրում ասելով զհաւատս խոստովանութեան, որ ի սուրբ երրորդութիւնն, զի յառաջ քան զիջանելն մեր յայրէ անտի հաղորդեալ էաք պատուական մարմնոյ եւ արեան որդւոյն աստուծոյ:

Եւ տարան զմեզ ի փոքրագոյն աղբիւր մի, որ կայր ի մէջ վանիցն, եւ ետուն մեզ ջուր, զի յոյժ ծարաւի էաք զաւուրս երիս: Եւ ապա տարան արկին զմեզ ի տեղի ինչ արգելանի եւ զաշխարհականսն ի գաւիթս եկեղեցոյն: Եւ ինքեանք շուրջ զմեօք պահէին զմեզ զգիշերն, զի ընդ երեկս էր օրն: Եւ ի վաղիւ անդր հանին զմեզ ի գլուխ վանիցն ի բարձրաւանդակ տեղի ինչ եւ խուզեալ առին, որ ինչ կայր առ ումեք, որ պիտոյ էր նոցա. եւ որ ինչ յայրի անդ էր, եւ որ ինչ սպասք էր եկեղեցոյն կամ շուրջառ, կամ այլ անօթ ինչ, կամ խաչ արծաթի, եւ երկու աւետարանս ընդելուզեալ արծաթով, զայն ետուն ցվարդապետն, զոր յետոյ առին ի մէնջ: Եւ ընտրեալ ի մէնջ արս, որք կարող էին շրջիլ ընդ նոսա, եւ զայլսն հրաման ետուն տանել ի վանսն եւ ի գիւղ անդր, եւ վերակացու թողին յինքեանց, զի մի՛ այլք խուզեսցեն զնոսա: Հրամայեաց եւ վարդապետին կեալ ի վանս անդր:

Եւ եղբօր որդի մի էր նորա քահանայ, Պօղոս անուն, նմա հրամայեաց զալ ընդ մեզ զկնի նորա: Իսկ վարդապետն սուրբ խնայեաց յեղբօր որդին իւր, զի մանուկ տիօք էր, ինքն եկն զկնի նորա, յուսացեալ, թէ հնար իցէ եւ զմեզ զերծուցանել: Եւ շրջեցուցանէր զմեզ զկնի իւր աւուրս բազումս՝ նեղութեամբ եւ տառապանօք, հետի եւ բոկ եւս: Եւ որք կարգեալ էին պահել զմեզ, արք պարսիկք էին, ծարաւի արեան քրիստոնէից: Նոքա առաւել կեղէին զկեանս մեր ամենայն տառապանօք յուղեգնացութեան, այնքան ստիպով տանէին զմեզ, որպէս զերիվարս յասպատակի: Եւ թէ դէպ լինէր ումեք վասն սկարութեան մարմնոյ, կամ խեղութեան սակաւ մի կասել ի գնացիցն, անխնայ ջարդէին զկառափունսն եւ ծեծէին զմարմինսն զանալից, մինչ զի զփուշս անգամ ոչ կարէին հանել յոտիցն՝ թէ ելանէր ընդ նա. եւ ոչ ջուր ըմպել ոք կարէր վասն ստիպողացն:

Եւ իբրեւ իջանէին, տանէին՝ լնուին զմեզ ի տունս նեղս, եւ ինքեանք շուրջ նստեալ պահէին եւ ոչ տային թոյլ ումեք ելանել արտաքս ի պէտս կարեաց մարմնոյ, այլ ի տունսն անցուցանէին զպէտսն ի նմին ազանէին զյոյով աւուրս: Վասն որոյ ոչ կարեմ ընդ գրով արկանել զամենայն նեղութիւնսն, որ անցին ընդ մեզ: Եւ զվարդապետն ոչ թողին առ մեզ, այլ ուրոյն, հեռի ի մէնջ, յայլս ոմանս յանձնեցին զգուշութեամբ պահել:

Ապա առին եւ զիս յընկերաց իմոց զկնի իւրեանց ի պէտս դպրութեան՝ գրել թուղթ եւ ընթեռնուլ. զօրն զկնի իւրեանց շրջեցուցանէին եւ երեկոյին հասելոյ բերէին, տային զմեզ ի վարդապետն երաշխաւորութեամբ, եւ դարձեալ գային առնուին հետի կամ մերկ ի վերայ կրմուղ գրաստոյ: Եւ այսպէս առնէին զաւուրս բազումս:

Իսկ իբրեւ անցին աւուրքն ամառնային, եւ եկն եղանակն աշնանային, եւ հանդերձեալ էին հեռանալ նոքա ի ծանօթ աշխարհէն մերմէ ի հեռաւոր օտարութիւն, ապա զանձինս ի մահ եղին ամենեքեան եւ սկսան առ սակաւ սակաւ փախչել զիշերի՝ ուր եւ կարացեն զերծանել: Այսպէս եղև շնորհօքն Քրիստոսի ամենեցուն զերծանել՝ բայց յերկուց երիցանց, որք ի տունջեան կամեցան գաղտ երթալ եւ ոչ կարացին զերծանել. զոր ըմբռնեալ ածին ի բանակն եւ սպանին առաջի մեր յերկիւղ եւ ի զարհուրումն մեզ, զի այսպէս առնէին ամենայն փախուցելոց:

Ապա յաւուր միում ասէ ցիս վարդապետն սքանչելի. «Կիրակո՛ս»: Եւ ասեմ. «Ձի՞նչ հրամայես, վարդապետ»: Ասէ ցիս. «Որդեակ, գրեալ է, թէ՞ «Յորժամ ի նեղութիւնս

անկանիցիք, համբերեցեք»: Արդ պարտ է մեզ զբանս գրոյն յանձինս մեր ցուցանել, զի ո՛չ լաւ եմք մեք քան զսուրբն առաջինս՝ զԴանիէլ եւ զԱնանիանսն եւ զԵզեկիէլ, որք ի գերութեանն իւրեանց զբարեպաշտութենէ բուռն հարին, մինչեւ աստուած այց արարեալ՝ փառաւորեաց զնոսա ի գերութեան անդ: Արդ եւ մեք կացցուք մնասցուք ինամոցն աստուծոյ, մինչեւ ինքն այց արասցէ մեզ, որպէս եւ կամի»: Եւ ասեմ.
«Որպէս հրամայես, հա՛յր սուրբ, այնպէս արասցուք»:

Դէպ եղև ապա յաւուր միում զալ իշխանին այնմիկ, որ գերեաց զմեզ, ի տեղին, ուր էաք մեք ի պահեստի: Եւ տեսեալ զմեզ՝ խոտորեցաւ առ մեզ, եւ մեր ընթացեալ ընդ առաջ նորա: Ասէ ցմեզ. «Ձի՞նչ պիտոյ է ձեզ. միթէ քաղցեա՞լ էք, տաց ձեզ միս ձիոյ ի պէտս կերակրոյ»: Ձի ինքեանք անխտիր ուտեն զամենայն անսուրբ անասունս, այլ եւ զմուկն եւ զամենայն սողունս: Ասէ ցնա վարդապետն. «Մեք ձիոյ միս ո՛չ ուտեմք, եւ ո՛չ զայլ կերակուրս ձեր. թէ կամիս շնորհ առնել մեզ, արձակես զմեզ ի տեղի մեր, որպէս խոստացար. զի այր ծեր եւ հիւանդոտ եմ ես եւ ոչ եմ քեզ ի պէտս ինչ գործոյ զինուորութեան, կամ հովուութեան, կամ այլ ինչ ի պէտս ձեր»: Ասէ ցնա զօրագլուխն.
«Յորժամ եկեսցէ Չուչու դան, հոգացից վասն այդորիկ»: Եւ էր Չուչու դան այն վերակացու տան նորա. եւ էր երթեալ ընդ զօրս նորա յաւար: Այսպէս կացաք առաջի նորա երկիցս եւ երիցս, եւ նա զնոյն պատասխանէր:

Ապա եկն այրն ի ճանապարհէն, եւ կոչեցին զմեզ ի դուռն իշխանին: Եւ յղեաց զնոյն այր առ մեզ հանդերձ թարգմանաւ եւ ասէ. «Ո՞չ ապաքէն ասէք դուք, թէ ինչս տալ մեռելոյն օգուտ է հոգւոյ նորա: Արդ եթէ մեռելոցն օգնէ, զկենդանիս ընդէ՞ր ոչ փրկէ: Տուր զոր ինչ ունիս, եւ գնես զհոգի քո, եւ ե՛րթ նի՛ստ ի տան քո»: Պատասխանի ետ վարդապետն եւ ասէ. «Մեք ինչք այն էին, զոր առիք դուք՝ խաչքն եւ աւետարանքն. բայց յայնմանէ մեր այլ ոչինչ գոյ»: Ասէ ցնա այրն. «Եթէ ոչ ունիս ինչս, եւ ո՛չ է հնար քեզ երթալ աստի»: Պատասխանի ետ վարդապետն. «Ճշմարտութեամբ ասեմ քեզ, մեր ոչինչ կայ եւ ոչ զին աւուր միոյ կերակրոյ. բայց թէ կամք են ձեզ՝ առաքեցէ՞ք զմեզ մի ի բերդիցս յայսցանէ, որ շուրջ կան զմեօք, եւ քրիստոնէայքն, որք կան ի նոսա, գնեն զմեզ»:

Իսկ նոցա հատեալ զինս ծանունս ի վերայ նորա, եւ դարձեալ թէթեւացուցին յայնմանէ, եւ առաքեցին զնա ի բերդն, որ կոչի Գագ: Իսկ նա ինդրեաց զմեզ զնոյ, զի ընդ իւրն եւ զմերն տացէ. եւ ոչ ետուն, ասեն՝ «Սա ի պէտք է մեզ թուղթ գրելոյ եւ ընթերցման, թէպէտ բազում զինս տայք, ո՛չ տամք զսա»: Եւ բաժանեցաք ի միմեանս արտասուօք. եւ ասէ ցիս. «Ո՛րդեակ, ես երթամ անկանիմ առ ոտս սրբոյ Նշանին, որ յանուն սրբոյն Սարգսի, ինդրել նովաւ ի տեառնէ վասն քո եւ այլ եղբարցն, որք կան ի ձեռս անօրինացոյ, զի թերեւս զերծուցէ եւ զձեզ աստուած գթութեամբն իւրով»: Ձի էր ի Գագ խաչ մի սքանչելագործ առ ամենայն նեղեալս, եւ մանաւանդ առ գերիս. զի որք ապաւինէին ի նա բոլորով սրտիւ, ինքն իսկ սուրբ վկայն Սարգիս բանայր զդրունս բանտից եւ ազելանաց, եւ լուծանէր զերկաթսն, եւ առաջնորդէր մարմնաւոր տեսլեամբ ի տեղիս իւրեանց. եւ համբաւ սքանչելեացն տարածեալ էր ընդ ամենայն ազգս, զոր կանգնեալ, ասէին, սրբոյն Մեսրոպայ վարդապետին մերոյ:

Եւ եղև, որպէս ասաց վարդապետն. գնեցին զնա ութսուն դահեկանի: Եւ իբրեւ տարան զնա, ի նմին աւուր ասէ ցմեզ Մովարն. «Մի՛ տրտմիր ընդ զնալ մեծ երիցուն. զքեզ վասն այնորիկ ոչ թողաք ընդ նմա, զի պիտանի ես մեզ. մեծացուցից զեզ իբրեւ

զմի ի մեծաց իմոց. եւ թէ կայ քո կին, բեից զնա առ քեզ. թէ ոչ՝ ի մէնջ տաց քեզ կին»: Եւ առժամայն ետ մեզ վրան մի եւ երկուս պատանիս սպասաւոր մեզ, եւ ասէ. «Ի վաղիւն տաց քեզ ձի եւ ուրախ արարից զքեզ, միամիտ կացջիր»: Եւ զնաց ի մէնջ:

Եւ ինամօքն աստուծոյ պատահեաց մեզ ի նմին զիշերի գաղտագնաց լինել ի նոցանէ եւ զերծանել. եւ եկաք ի տեղի սննդեան մերոյ ի վանքն, որ կոչի Գետիկ. եւ նա աւարեալ էր ի նոցանէ, եւ այրեալ շինուածքն՝ որ ի նմա, եւ անդ դադարեցաք:

ԻԵ

Զօրավարն ամենայն գնդին հեթանոսաց, որում անունն էր Չաղատայ, լուաւ վասն ամրութեան քաղաքին Լօռոյ եւ յոլովութեան զանձուցն՝ որ ի նմա. զի ի նմա էր տուն իշխանին Շահնշահի եւ զանձք նորա: Առեալ ընդ իւր զընտիր սպառազէս յոլով մեքենայիւք եւ ամենայն պատրաստութեամբ չոգաւ անդ եւ նստեալ շուրջ զնովաւ՝ պաշարեաց զնա:

Իսկ իշխանն Շահնշահ առեալ զկին իւր եւ զմանկունս, ել գաղտագողի ի ձոր անդր, եւ ամրացաւ յայրս ուրեք. եւ զվերակացութիւն քաղաքին տայ ի ձեռս աներաց իւրոց: Իսկ նոքա՝ քանզի արք կանացիք էին, ուտելոյ եւ ըմպելոյ եւ արբեցութեան պարսպեալ, յուսալով յամրութիւն պարսպացն, եւ ոչ յաստուած:

Եկեալ թշնամեացն՝ փորեցին ներքոյ պարսպին եւ փլուցին զնա, եւ ինքեանք շուրջ նստեալ պահէին, զի մի՛ ոք փախիցէ: Իսկ բնակիչք քաղաքին իբրեւ տեսին, թէ առաւ քաղաքն, սկսան մղիլ ի վախից եւ ի ձոր անդր լնուին: Եւ զայն տեսեալ թշնամեացն՝ սկսան մտանել ի քաղաքն եւ կոտորել յանխնայ զարս եւ զկանայս եւ զմանկունս՝ աւար առեալ զինչս եւ զստացուածս նոցա. գտին եւ զգանձս իշխանին Շահնշահի, որ զրկեալ եւ կողոպտեալ էր զիւր հնազանդեալսն եւ անդ կազմեալ տուն զանձուց ամրագոյն, զոր ոչ էր հնար ումէք տեսանել, զի նեղ արարեալ էր զբերան գբին, որ միայն արկանելոյն էր բաւական, իսկ հանելոյ ոչ եւս: Սպանին եւ զաներսն Շահնշահին, եւ ինքեանք խոյզ արկեալ ամենայն ամրոցաց զաւառին՝ զո՛ր պատրանօք եւ զո՛ր բռնութեամբ առին զբազումս. զի տէր մասնէր ի ձեռս նոցա:

Այսպէս արարեալ եւ ընդ այլ քաղաքսն, ընդ Դումանիս եւ ընդ Շամշոյլտէ եւ ընդ մայրաքաղաքն Տփիսիս, առեալ զամենայն յառ յաւար ի կոտորումն եւ ի գերութիւն, ասպատակ սփռեալ ընդ ամենայն կողմանս անխնայ յարձակմամբ եւ յափշտակութեամբ եւ կոտորմամբ, զի ոչ ոք էր, որ ընդդէմ կայր նոցա, կամ պատերազմէր ընդ նոսա: Վասն այսորիկ աներկիւղ էին յամենայն կողմանց, զի փախստեամբ փախեաւ թագուհին Վրաց, որ Ռուզուդանն կոչէր, ուր եւ կարաց զերծանել: Այսպէս եւ ամենայն իշխանքն անձնապահ եղեն ի նոցանէ:

ԻԶ

Իսկ իշխանն մեծ՝ որդին Իւանէի, որ Աւագն կոչէին, իբրեւ ետես զայն ամենայն բազմութիւն թշնամեացն, որք լցին զաշխարհս ամենայն, ամրացաւ եւ նա ի բերդն ամուր, որ կոչի Կայեան. եկին եւ ամենայն բնակիչք զաւառին, ամրացան եւ նոքա շուրջ զբերդովն: Իբրեւ գիտացին զօրքն այլազգեաց, թէ անդ ամրացաւ իշխանն, մի

ոմն ի նոցունց գլխաւորացն, որում անուն էր Իտուղատայ, առեալ զօրս բազումս, եկն պաշարեաց շուրջ զբերդովն: Եւ առհասարակ լցաւ աշխարհն ի զօրաց այլազգեաց, զի ի նմա գաղթեալ էին յամենայն կողմանց վասն ամրութեան վայրացն:

Ածին շուրջ զստորոտով բերդին որմս յամենայն կողմանց, յղէին պատգամս առ Աւագն՝ զալ ի հնազանդութիւն ծառայութեան նոցա եւ մի՛ երկնչիլ: Եւ բազում անգամ յղէին, եւ զնոյն բանս ասէին: Իսկ նորա կամեցեալ շահել զմիտս նոցա, տայ զդուստր իւր նոցա եւ ինչս բազումս, զի թերեւս թուլասցին ի պաշարմանէն: Իսկ նոցա առեալ զայն՝ եւս պնդութեամբ խնդրէին զնա: Իսկ որ շուրջ զբերդովն եւ որք ի ներքս սկսան նեղիլ ի ծարաւոյ: Ապա տարան զձի եւ զամենայն անասունս իւրեանց ի ձեռս թաթարին, զի թողացուցեն ոմանց ի նոցանէ երթալ բերել ջուր աղիսի իւրեանց: Եւ նոցա յանձն առեալ՝ դիմեցին բազմութիւն մարդկան ի ջուր անդր. եւ նոցա արգելեալ զերթալսն զջրէ, եւ ոչ սպանին զոք, այլ ասէին նոցա իջուցանել զընտանիս իւրեանց եւ կեալ ի մէջ նոցա: Եւ նոցա առ վշտին ակամայ իջուցեալ զնոսս, եւ նոցա արբուցեալ ջուր, արգելին ի մէջ իւրեանց եւ առին զկանայս, որոց ցանկացան, եւ սպանին զարս նոցա. եւ զկէսս թողին առ արանց իւրեանց:

Իսկ Աւագն իբրեւ ետես, թէ ոչ թուլանան նոքա ի պաշարմանէ եւ ի կոտորելոյ, կամեցաւ զանձն իւր տալ ի ձեռս նոցա, զի թերեւս սակաւիկ մի դիւր լիցի մարդկանն: Եւ առաքեաց զԳրիգորն, զոր Տղայն կոչէին զգումսօք, յազատացն Խաչենոյ, զվերակացու տանն իւրոյ, յառաջ քան զինքն երթալ հանդիպիլ գլխաւորին նոցա, զոր Չարմաղունն կոչէին, որ հարեալ էր զխորանն իւր առ ավին ծովուն Գեղարքունոյ: Ջոր իբրեւ լուաւ մեծ նուինն, ուրախացաւ յոյժ եւ առաքեաց վաղվաղակի առ Իտուղատայն, որ պաշարեալ էր զնա, փութով առ ինքն հասուցանել եւ այլ մի նեղել զբնակիչս բերդին եւ զաւառացն: Եւ նորա առեալ զԱւագն՝ վաղվաղակի հանդիպի նմա: Եւ իբրեւ ետես զնա, ասէ ցնա. «Դո՞ւ ես Աւագն»: Նա պատասխանի ետ, թէ՛ «Ես եմ»: Ասէ ցնա մեծ զօրապետն. «Եւ ընդէ՞ր ոչ եկիր վաղվաղակի առ իս, իբրեւ եկի ես ի սահմանս երկրի քո»: Պատասխանի ետ իշխանն եւ ասէ. «Մինչդեռ հեռին էիր, եւ կենդանի էր հայր իմ, նա ծառայեաց քեզ բազում պատարագօք. եւ իբրեւ մեռաւ հայր իմ, ես ծառայեցի քեզ՝ ըստ իմում կարողութեան. եւ այժմ իբրեւ եկիր յաշխարհս իմ, աւասիկ եկի առաջի քո. որպէս հաճոյ է քեզ, արա՛ ընդ իս»: Ասէ ցնա զօրապետն. «Ասէն ի խօսս առակաց, թէ՛ Յերդն եկի՛ չեկիր, ի դուռն եկի՛ ապա եկիր»: Եւ հրամայաց նմա նստել ի ստորեւ քան զամենայն մեծամեծս, որք նստէին առաջի նորա. եւ հրամայեաց ճաշ մեծ առնել ի պատիւ նմա:

Եւ բերին յոլովութիւն մտոց ի սուրբ եւ յանսուրբ անասնոց, անդամ անդամ յօշեալ եւ եփեալ, եւ խմուզս ի կաթանէ ձիոց՝ ըստ սովորութեան իւրեանց՝ բազում տիկս, եւ արկին առաջի, եւ սկսան ուտել եւ ըմպել: Իսկ Աւագն եւ որք ընդ նմա, ոչ ուտէին եւ ոչ ըմպէին: Ասէ ցնա զօրապետն. «Վասն ո՞րոյ ոչ ուտէք եւ ոչ ըմպէք»: Ասէ ցնա Աւագն. «Քրիստոնէից ոչ է սովորութիւն ուտել զայս կերակուր եւ ըմպել զայս ըմպելիս, այլ միս ի սուրբ կենդանեաց՝ մեր զենեալ, եւ գինի առ ի յըմպել»: Եւ հրամայեաց զայն տալ նոցա, զոր եւ խնդրեաց:

Եւ ի վաղիւն նստոյց զնա ի վերոյ յոլովից մեծամեծացն. եւ այսպէս օր ըստ օրէ յաւել ի պատիւ նմա, մինչեւ ի բուն մեծամեծացն կարգի նստուցանել զնա: Եւ հրամայեաց ամենայն զօրուն ոչ մարտնչել ընդ բերդսն եւ ընդ քաղաքսն, որ ընդ իշխանութեամբ

նորա էին: Եւ բազում դիրութիւն եղեւ յաշխարհի նորա, եւ բազում գերիս ազատս արձակեցին վասն նորա. եւ զամենայն աշխարհ նորա ետ նմա, եւ այլ եւս աւելի, եւ անքակ սէր հաստատեաց ընդ նմա: Եւ առեալ զնա եւ զամենայն զօրն՝ չոգաւ ի վերայ քաղաքին Անույ:

ԻԷ

Քաղաքս այս Անի լցեալ էր բազմութեամբ մարդկան եւ անասնոց եւ պարսպեալ ամրագոյն պարսպօք: Եւ եկեղեցի բազում կայր ի նմա, մինչ ի կարգ խօսից երդման այսպէս երդնուին՝ «Անույ հազար եւ մի եկեղեցին»: Եւ յոյժ փարթամ էր քաղաքն ամենայն իրօք, վասն որոյ յղփութիւնն յամբարտաւանութիւնն ած զնոսա, եւ ամբարտաւանութիւնն՝ ի կորուստ, որպէս սովոր է առնել ի սկզբանց եւ այսր: Առաքեաց Չարմաղունն դեսպանս առ նոսա զալ նմա ի հնազանդութիւն: Եւ որք զլիաւորքն էին ի քաղաքին ոչ իշխեցին պատասխանի առնել պատգամին առանց հարցանելոյ զիշխանն Շահնշահ, զանզի ընդ իշխանութեամբ նորա էր քաղաքն: Իսկ ամբոյս քաղաքին եւ ռամիկքն սպանին զպատգամաւորսն: Եւ զայն տեսեալ զօրքն՝ այլազգեաց, ի բարկութիւն բրդեցան եւ պաշարեալ զքաղաքն յամենայն կողմանց՝ կանգնեցին փիլիկուանս բազումս արուեստագիտութեամբ եւ, մարտուցեալ ընդ քաղաքին զօրեղապէս՝ առին զնա: Այլ եւ ոմանք յիշխանաց քաղաքին ձեռնատու եղեն առ թշնամիսն՝ զապրուստ անձանց շահելով. եւ նոցա կոչեալ արտաքս ի քաղաքէն զբազմութիւնն, խոստացան ոչինչ առնել նոցա չար:

Եւ իբրեւ ելին արտաքս առ նոսա ամենայն բազմութիւնն, բաժանեցին զնոսա յինքեանս եւ սուր ի վերայ եղեալ՝ կոտորեցին առհասարակ անողորմաբար՝ սակաւ կանայս եւ մանկունս թողեալ եւ արս արուեստաւորս, զոր վարեցին ի գերութիւն: Եւ ապա ինքեանք մտեալ ի քաղաքն, առին զինչս եւ զստացուածսն ամենայն, կողոպտեցին եւ զամենայն եկեղեցիս, աւերեցին եւ քանդեցին զամենայն քաղաքն, եղծին եւ ապականեցին զփառս վայելչութեան նորա:

Անդ էր տեսանել տեսիլ ողորմագին. առհասարակ կոտորեալք ծնողքն եւ ծնունդք ընդ նոսին դիզեալք ի վերայ միմեանց՝ իբրեւ զդերբուկս քարանց կուտեալք. քահանայք եւ սարկաւազունք եւ պաշտօնեայք եկեղեցականք, ծերք եւ տղայք եւ հասակաւ մանկունք եւ երիտասարդք եւ կուսանք շատք. ըստ աւետարանին սրբոյ, եթէ՝ «Մատնիջիք ի սով եւ ի գերութիւն» <Երեմ. ԼԲ 36>. նոյն հրամանն եհաս ի վերայ սոցա, զի ցիր եւ ցան անկեալք ընդ երեսս դաշտացն, արբեալ երկիրն յարենէ եւ ի ճարպոյ վիրաւորացն. փափուկ մարմինք աճառովք լուացեալք, սեւացեալք եւ այտուցեալք. եւ այնոքիկ, որ ոչ էին ելեալ արտաքս քան զդուռն քաղաքին, բոկ եւ հետի ընթացեալք ի գերութիւն, եւ որք հաղորդէին ի պատուական մարմնոյ եւ յարենէ որդւոյն աստուծոյ, ուտէին զմիս անսուրբ եւ հեղձուցիկ եւ ըմպէին ի կաթանէ ձիոց պղծոց. կանայք պարկեշտք եւ ողջախոհք մատնեալք ի խայտառականս ճակաճան եւ վաւաշ մարդկան. կուսանք սուրբք. որք ուխտեալ էին աստուծոյ սրբութեամբ պահել զմարմինս եւ անախտ զհոգիս, պղծեալք պէսպէս պոռնկութեամբ եւ ապականեալք անկարգութեամբ: Եւ այսպէս եղեւ զրաւ գործոյն:

ԻԸ

Այս քաղաքս՝ իբրեւ ետեւ, զոր ինչ գործեաց թաթարն ընդ բնակիչսն Անոյ, փութացաւ եւ աճապարեալ տարաւ զբանալի քաղաքին ընդ առաջ նոցա, զի թերեւս խնայեցեն ի նոսա: Իսկ նոքա, քանզի խանձեալ էին աւարաւ եւ ոչ յումեքէ ունէին երկիւղ, գնոյն անցս եւ ընդ նոսա անցուցին, որպէս ընդ Անի, յափշտակութեամբ ընչից եւ ստացուածոց, եւ կոտորմամբ բնակչացն, եւ աւերմամբ քաղաքին՝ անգարդացուցեալ զվայելչութիւն նորա եւ գերի վարեալ զբնակիչս նորա: Եւ սակաւ սինլքորս թողեալ՝ գնացին ի բաց, զոր յետոյ եկեալ զօրք սուլտանին հոռոմոց՝ զգերծեալսն ի թաթարէն վատնեցին ի գերութիւն եւ ի սուր անողորմաբար. ըստ գրեցելումն, թէ՝ «Ահ, գուր եւ որոգայթ ի վերայ ձեր, բնակիչք երկրի, որ փախիցէ յահէն, անկցի ի գուրն, եւ որ ելանիցէ ի գբէն՝ ըմբռնեսցի յորոգայթն» <Եւ. ԻԴ 17-18>, եւ որ փախիցէ յայնմանէ՝ «Հարցէ զնա օձ» <Ժող. Ժ 8>: Այսպէս եղեւ տառապեալ բնակչացն Կարոց:

Նոյն զօրքն առին եւ զքաղաքն սուրբ Մարի, զոր սակաւ ամօք յառաջ առեալ էր զնա ի տաճկաց Շահնշահի եւ Աւագին. եւ դեռ եւս կարկատեալ էին, յանկարծակի եհաս ի վերայ նոցա մի ոմն յաւագաց զօրօք բազմօք, որում անուն էր Ղարա Բահատուր, եւ վաղվաղակի առ զնա, եւ զոր ինչ եգիտ ի նմա՝ յափշտակեաց:

Եւ իբրեւ այս այսպէս գործեցաւ ընդ աշխարհս ամենայն, ապա հրաման ետուն մնացորդացն, որ ապրեալ էին ի սրոյ անտի եւ ի գերութենէ, գնալ յիրաքանչիւր տեղիս՝ ի գիւղս եւ ի քաղաքս, եւ շինել յիրեանց անուն, եւ ծառայել նոցա: Եւ սկսաւ երկիրն առ սակաւ սակաւ զշինութիւն առնուլ:

Բայց աստուած որպէս սովոր է ի ժամանակի բարկութեան զողորմութիւն յիշել, զոր եւ աստ արար, զի «Ոչ ըստ մեղաց մերոց արար մեզ եւ ոչ ըստ անօրէնութեան մերում հատոյց մեզ» <Մատ. ՃԲ 10>, զի ժամանակն ամառնային էր, յորում ասպատակեցին նոքա ի մեզ, վաստակն չեւ եւս էր հնձեալ կամ ժողովեալ ի շտեմարանս. եւ նոքա՝ եկեալ ուղտօք եւ անասնովք, կերան եւ կոխեցին զամենայն: Իսկ մերձ յեղանակն ձմեռնային՝ իբրեւ գնացին նոքա ի դաշտն, որ կոչի Մուղան, յաշխարհն Աղուանից, քանզի անդ կային զձմեռնային ժամանակն, եւ ապա զարունն սփռէին ընդ կողմանս կողմանս. մարդիկն, որ մնացին ի սրոյ անտի, մերկք էին եւ առանց կերակրոյ, ի հասկից անտի անկելոց եւ կոխելոց լնուին զպէտս իւրեանց. եւ ձմեռն ոչ ցուրտ եղեւ՝ սաստիկ, որպէս յայլ ժամանակսն, այլ կակուղ եւ ըստ միտս: Եւ զի ոչ ունէին եզինք՝ որ գործէին զերկիր, եւ ոչ սերմանք՝ զոր ցանէին, ի գալ զարնանւոյն ի հրամանէ աստուծոյ երկիրն բուսոյց ինքնեակս, որ բաւական էր լնուլ զպէտս մարդկան. այլ եւ ընդ ամենայն կողմանս լիութիւն եղեւ հացի, որով ապրէին փախուցեալքն ի տեղիս: Այլ եւ անողորմ ազգն վրաց բազում գուրս եւ ինսամս ցուցանէին երթելոցն առ նոսա պանդխտանալ: Եւ այսպէս ողորմածն աստուած մխիթարեաց զվշտագնեալսն:

ԻԹ

Իբրեւ սակաւ ինչ ժամանակք անցին ի վերայ, առաքեցին զԱւագն առ արքայն իւրեանց, զոր դանն կոչէին, ընդ հեռաւոր ճանապարհս յարեւելս հիւսիսոյ. քանզի այսպէս առնէին զամենայն մեծամեծս, զոր կամէին պատուել, առ նա առաքէին, եւ հրամանաւ նորա առնէին՝ զոր ինչ եւ գործէին, քանզի սաստիկ հրամանակատարք

Էին արքային իւրեանց: Այլ եւ ինքն իշխանն յօժարեաց գնալ, զի թերեւս ինչ դիւր լիցի իւր եւ երկրին: Եւ ամենայն ոք աղօթս մատուցանէր վասն նորա առ աստուած խաղաղութեամբ դարձուցանել զնա այսրէն, զի ինքն բարի էր բնութեամբ եւ առաւել եւս զի յուսային, թէ գալստեամբն նորա շահեցցին ինչ:

Իսկ նորա երթեալ՝ յանդիման լինէր մեծի արքային, եւ ցուցանէր նմա զգիրս զօրագլխաց իւրոց, եւ յիշեցուցանէր զպատճառս գալոյն առ նա, թէ ի ծառայութիւն եկեալ է նմա: Իբրեւ լսէր զայն մեծ արքայն, սիրով ընդունէր զնա, տայր նմա եւ կին ի թաթար ազգէն եւ ուղարկէր զնա յիւր աշխարհն. գրէր եւ առ զօրավարսն իւր տալ ի ձեռն նորա զիւր աշխարհն եւ նովաւ նուաճել զամենայն ապստամբսն. որ եւ եղև իսկ:

Զի իբրեւ եկն նա յաշխարհն իւր, եւ արարին զօրագլուխքն զհրամանս արքային իւրեանց, եկին ի հնազանդութիւն ծառայութեան նոցա՝ Շահնշահ, որդի Ջաքարէի, եւ Վահրամ իշխանն, եւ որդին իւր Աղբուղայն, եւ Հասան, որ Ջալալն կոչէին, իշխան կողմանցն Խաչէնոյ, եւ այլք բազումք, եւ զհարաքանչիւր երկիր տային նոցա, եւ առ ժամանակ մի ներումն:

Եւ ապա սկսան հարկապահանջութեամբ եւ երթելեկութեամբ եւ զինուորութեամբ նեղել զնոսա. սակայն թէպէտ այսու ամենայնիւ, եւ որ առաւել քան զայս էր, նեղէին զնոսա, բայց զոք ոչ սպանանէին: Եւ իբրեւ անցին ամբ ինչ, նեղացաւ ի նոցանէ իշխանն Աւագ, զի կարի ժլատք էին, եւ ոչ կարէր զամենեսին՝ ըստ միտս նոցա՝ հաճել, զի ոչ միայն բաւականային ուտելով եւ ըմպելով, այլ եւ պահանջէին երիվարս եւ հանդերձս մեծագինս, զի կարի յոյժ ձիասէրք էին: Վասն այսորիկ եւ քաղեցին զձի յամենայն երկրէն, եւ ոչ ոք իշխէր համարձակ պահել զիս կամ ջորիս բայց թէ ի ծածուկ ուրէք վասն հարկի զինուորութեան, զի ուր եւ գտանէին յափշտակէին եւ աւելի եւս, յորում գտանէին զնշանն իւրեանց, զի զամենայն անասուն իւրեանց եւ զոր առնուին, իւրաքանչիւր զօրագլուխ իւրով նշանով կնքէր խարելով ի մի անդամսն, եւ թէպէտ զնէին ի նոցունց, եւ այլ ոք հանդիպէր յայլմէ գնդէ, առնուին ի նոցանէ եւ պատժէին զնոսա, իբրեւ զգողս: Եւ զայս ոչ միայն մեծամեծ մարդիկն առնէին, այլ եւ փոքունքն եւս, եւ մանաւանդ աւելի եւս առնէին զայս, յորժամ մեռաւ զօրավարն զօրուն, որում անուն էր Չաղատայ: Քանզի սպանին զնա զիշերի, որ մուլիեղքն անուանին. եւ վասն այսորիկ կոտորած սաստիկ եղև զերւոյն, որ էր ի զօրսն: Եւ այսու այս բարեկամ էր Աւագին. իբրեւ մեռաւ նա, բազում թշնամիք յարեան ի վերայ նորա:

Յաւուր միում ի տան Աւագին ոմն ի նոցունց ոչ ի կարի աւագացն եկն ի խորանն, ուր նստէր Աւագն: Եւ իբրեւ ոչ վաղվաղակի յարեաւ ընդ առաջ նորա, վարոցօք երիվարին, որ էր ի ձեռնն նորա, ծեծեաց զգլուխ նորա: Չայն տեսեալ սպասաւորաց իշխանին, բարկացեալ ընդ անարգանս իշխանին՝ տեսառն իւրեանց, յարեան հարկանել զայրի: Եւ իշխանն արգել զնոսա, թէպէտ զայրացեալ էր: Եւ երթեալ առն այնորիկ, որում անուն էր Ջոջ-Բուղա, առեալ ընդ իւր եւ այլ ընկերս կամեցաւ ի զիշերին սպանանել զիշխանն: Եւ նորա զիտացեալ՝ փախեաւ մագապուրծ առ թագուհին վրաց, զի դէռ եւս ապստամբ էր նա՝ գաղթեալ յամրագոյն տեղիս աշխարհին Վրաց:

Եւ առաւել եւս զայսպիսի անկարգութիւնս վասն այնորիկ գործէին, զի մեծ զօրավարն, որ գլուխն էր ամենեցուն, զոր Չարմաղունն կոչէին, համրացեալ էր ի դիւե եւ ի ցաւոց:

բայց զիշխանութիւնն ոչ էին բարձեալ ի տանէ նորա, զի կին նորա եւ որդիք՝ հանդերձ գործակալօք տանն նորա, վարէին զիշխանութիւնն. զի խաղանն այսպէս հրամայեաց, թէ եւ մեռանի, զոսկերս եւս շրջեցուցանել ընդ զօրսն, զի կարի յոյժ աջողած է այրդ եւ շնորհաւոր:

Եւ իբրեւ փախեալ Աւագն, տրտմեցան մեծամեծքն, եւ մեղադիր եղեն առն այնմիկ, եւ յղեցին դեսպանսն զկնի նորա՝ մի՛ ապստամբիլ ի նոցանէ, եւ երդնուին նմա ոչինչ առնել նմա չար, եւ ետուն զաշխարհս նորա ի ձեռն Շահնշահի, իբր թէ եղբայր նոցա իցէ. եւ զայս առնէին վասն առաւել հաւատարմութեան: Իսկ Աւագն գրեաց թուղթ եւ առաքեաց առ խաղանն, թէ՛ «Ի ծառայութենէ քումմէ ոչ եմ ելեալ, այլ ի սպանմանէ փախուցեալ եմ, եւ անսամ քո հրամանիդ»:

Եւ մինչ նա յամէր զգալն եւ մնայր պատասխանուոյ մեծ թագաւորին, սոքա զգանձն նորա, որ թաքուցեալ կայր ի բերդորայսն, զամենայն հանին՝ խոյզ արկեալ: Եւ դարձեալ պատգամս յղէին մի զկնի միոյ առ Աւագն զալ առ նոսա, զի երկնչէին յարքայէն իւրեանց:

Եւ իբրեւ եկն Աւագն ի զօրն, իսկոյն եհաս հրաման ի խաղանէն առ զօրսն իւր, զի մի՛ ոք իշխեսցէ չար ինչ առնել Աւագին, եւ թուղթ՝ առ Աւագն, եւ պարգեւս նմա, զալ համարձակ եւ մի՛ երկնչիլ: Ապա մեծարանս արարեալ նմա, հանին արտաքս ի զօրէն զարսն, որք կամէին սպանանել զնա: Եւ առաքեցին զնա եւ զոմն մի գլխաւոր՝ Տօնդուսադա անուն, ընդ նմա, որ եկեալ էր հարկս պահանջել յամենեցունց հրամանաւ դանին, առ թագուհին վրաց Ռուզուդան, զալ ի հնազանդութիւն մեծի արքային:

Որոց երթեալ առ նա՝ յորդորեցին զնա կալ ի հնազանդութեան մեծ արքային եւ մի՛ երկնչիլ: Եւ առեալ ի նմանէ զօրս՝ եկին առ առաքիչսն պայմանաւ եւ սիրով խաղաղութեան՝ թագուհոյն կալ ի հնազանդութեան հանդերձ որդուվն՝ Դաւթաւ մանկամբ, զոր նորընծայ թագաւորեցուցեալ էր, եւ նոցա ոչ ստել ուխտին:

Լ

Յուցաք սակաւիկ մի համառօտիւք, որ ինչ գործեցաւ ընդ աշխարհս ի մուլեկան զօրացն, որ թաթարն կոչի: Ասասցուք արդ եւ վասն կողմանցն Խաչենոյ եւ որ ինչ անդ գործեցաւ: Քանզի ընդ ամենայն կողմանս սփռեալ էին զասպատակս իւրեանց, այլ եւ վիճակաւ եւս բաժանեալ, հասին անդ ոմանք ի գլխաւորացն զօրու ծանու եւ զինու եւ ամենայն աղխիւ բանակին, գերեցին եւ սպանին զբազումս՝ որ յարձակ վայրսն: Ապա մարտիւք մարտեան եւ ընդ գաղթականսն, եւ որ յամուր վայրսն, զոմանս խաբէութեամբ եւ զկէսս բռնութեամբ իջուցին, էր՝ զոր սպանին, եւ էր՝ զոր գերեցին, բայց յուրվքն այն էին, որ ամբացեալ կային յանկասկած վայրսն, զոր վասն դժուարութեան տեղոյն Հաւախադաց կոչէին, որք ապաստանեալ յամուրսն, անկասկած կային:

Բայց քանզի ի տեառնէ էր բեկումն, յեղակարծում ժամու գաղտագողի ելեալ՝ մտին յամուրսն, եւ սրոյ ճարակ ետուն զբազմութիւնն, եւ զկէսն գահավէժ արարին: Եւ ի բազմութենէ անկելոցն ծածկէր երկիրն, եւ արիւնն առու ելեալ՝ իբրեւ զջուր երթայր, եւ

ոչ յոք խնայեցին. եւ ոսկերքն եւս յետ բազում ժամակաց իբրեւ գդերբուկս քարանց կուտեալ երեւէին:

Չոգան եւ ի վերայ բարեպաշտ իշխանին Հասանայ, գոր Ջալալն կոչէին: Քուերորդի էր սա մեծամեծ իշխանացն Ջաքարէի եւ Իւանէի, այր բարեպաշտ եւ աստուածասէր, հեզ եւ հանդարտ, ողորմած եւ աղքատասէր, ճգնող յաղօթս եւ ի խնդրուածս, իբրեւ զայնս, որ յանապատս կային. զպաշտօն տունջեան եւ գիշերոյ անխափան կատարէր ուր եւ լինէր՝ իբրեւ զվանորայսն. եւ զյիշատակ յարութեան Փրկչին յաւուր միաշաբաթուոջ յոտանաւոր տքնութեամբ անցուցանէր անքուն. եւ էր յոյժ քահանայասէր եւ ուսումնասէր եւ ընթերցող աստուածային կտակարանացն:

Այլ եւ բարեպաշտուհի մայր սորա, յետ մահուան առն իւրոյ Վախթանկայ, գոր Տանկիկն կոչէին, կարգաւորեաց զերեսին որդիսն իւր՝ զՋալալն եւ զՋաքարէ եւ զԻւանէ, չոգաւ նա ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ եւ զամս բազումս անդ կացեալ մեծաւ ճգնութեամբ՝ զամացուցանէր զամենայն տեսողսն եւ զլսողսն. քանզի ծախեալ զամենայն գոյս իւր՝ գոր ունէր, յաղքատս եւ ի կարօտեալս՝ նման Հեղինէի, կնոջն Աբգարու, եւ ինքն ձեռագործաւ իւրով կերակրէր: Եւ անդէն մեռաւ, գոր աստուած փառաւորեաց զփառաւորիչն իւր՝ յոյս կամարածեւ կացեալ ի վերայ գերեզմանին առ ի յորդորել զայլս ի նոյն բարեգործութիւնս:

Այս իմաստուն իշխանս՝ իբրեւ ետես զյարձակումն անօրինացն, ամբացոյց զբնակիչս իւրոյ աշխարհին ի բերդն, որ կոչի Խօխանաբերդ՝ ըստ բարբառոյն պարսից: Եւ իբրեւ եկին պաշարել զնա, տեսին, զի ոչ էր հնար առնուլ զամուրսն, կոչեն զնա սիրով խաղաղութեան առ իւրեանս: Եւ նա իմաստաբար հաճեաց զմիտս նոցա: Յետոյ չոգաւ եւ ինքն առ նոսա բազում ընծայիւք: Եւ մեծարանս արարեալ նմա, տան զաշխարհն իւր ի ձեռս նորա՝ այլ եւս յաւելուածով, եւ հրամայեն նմա ամի ամի երթալ զկնի նոցա ի գործ պատերազմի եւ միամտութեամբ կալ ի հնազանդութեան նոցա: Իսկ նա խոհեմաբար կարգաւորեաց զաշխարհ իւր, որ ինչ մարթ էր առնուլ ի պէտս երթելեկացն, որ գային առ նոսա, թէ կերակուր եւ թէ այլ ինչ, ինքն առնոյր եւ պահէր եւ յիրմէն յաւելուածով տայր նոցա, յորժամ գային առ նա, եւ ոչ նեղէին զաշխարհն, բայց թէ առ նա գային: Իսկ յայլ աշխարհս զայս ոչ առնէին, այլ ուր եւ հասանէին, ամենայն ուրէք նեղէին զնոսա:

ԼԱ

Շինեաց եկեղեցի մի գեղեցկազարդ յօրինուածով զմբէթարդ երկնանման տաճար փառացն աստուծոյ, ուր հանապազ պատարագի գառն աստուծոյ, որ բառնայ զմեղս աշխարհի, ի վանքն, որ կոչի Գանձասար, հանդէպ Խօխանաբերդոյ, ի տեղի շիրմի իւրեանց. եւ յոլով ամս աշխատ եղեն ի նմա:

Եւ իբրեւ առ զաւարտումն, արար նաւակատիս մեծահանդէս առ ի յօրինել զեկեղեցին: Անդ էր եւ կաթողիկոսն Ադուանից տէր Ներսէս բազում եպիսկոպոսօք, այլ եւ մեծ վարդապետն Վանական յոլով րաբունիւք: Անդ էին եւ սուրբ վարդապետքն Խաչենոյ Գրիգորիս եւ տէր Եղիայ՝ հարազատք միմեանց, գոր զարդարեալ էր աստուած երկու մարդով. եւ փոխեցան յաստեացս առ Քրիստոս եւ կան ի պահեստի յաստուածափառ

տանն Խաղայի. առաջնոյն ի թուիս ՌԶԷ եւ Եղիայի ՌՂԸ. եւ օրհնեցին զեկեղեցին քազում քահանայիւք, որ ասէին զթիւ երիցանցն եօթն հարիւր:

Եւ իբրեւ կնքեցաւ օմամբ, ճաշ մեծ յօրինեալ. ինքնին իսկ ձեռօք իւրովք պաշտեր զբազմեալսն եւ տուրս տուեալ ըստ իւրաքանչիւր պատուոյ առատութեամբ՝ արձակէր զամբոխն: Եւ եղև այս ի ՌԶԹ թուին հայոց, յաւուր մեծի տօնի Վարդավառին:

Շինեաց եւ կին նորա Մամբան զգաւիթն հրաշալի ի դուռն եկեղեցոյն, եւ ինքն զանձն ամենայն առաքինութեան տուեալ՝ ճգնէր հանապազ պահօք եւ աղօթիւք եւ ընթերցասիրութեամբ, եւ կայր ի պատուիրանս տեառն ի տուէ եւ ի գիշերի ըստ գրեցելումն:

ԼԲ

Վասն զի յօժարեցաք մեք յիշատակ թողուլ յազգս՝ որ գալոց են, քանզի ակն ունիմք մեք յուսով փրկութեան ի նեղութենէ աստի, որ պաշարեալս է զմեզ, սակաւիկ մի ցուցցուք քննասիրաց զկերպարանս եւ զխօսս նոցա:

Էին տեսեամբ կերպարանաց դժոխատես եւ ահագնալուր՝ մօրուս ոչ ունելով, բայց ոմանց սակաւ թուով մագս ունելով ի շուրթն կամ ի կլափն. ակն նեղ եւ արագատես, ձայնն նուրբ եւ սուր, բազմակեացք եւ տեւողք:

Յորժամ անկանէր, յաճախ ուտէին եւ ըմպէին անյագ, եւ յորժամ ոչ անկանէր, ժուժկալք էին: Ուտէին զամենայն կենդանիս՝ զսուրբս եւ զանսուրբս, եւ զմիս ձիոյ առաւել մեծարէին, անդամ անդամ յօշեալ եւ եփեալ, կամ խորովեալ առանց աղի, եւ ապա մանր կոտորեալ եւ թացեալ յաղաջուր, այնպէս ուտէին. ոմանք ի գուճս՝ ըստ նմանութեան ուղտուց եւ կէսք նստելով ուտէին, եւ յուտելն հասարակ բաշխէին տերանց եւ ծառայից, եւ յըմպելն զոմուզ կամ զգինի, առեալ մի ոմն մեծ ամանով ի ձեռս իւր եւ փոքր բաժակով առեալ ի նմանէ՝ ցանէր ընդ երկինս, եւ ապա յարեւելս, յարեւմուտս, ի հիւսիս եւ ի հարաւ, եւ ապա իւր իսկ ցրուողին զայն սակաւ մի ըմպեալ ի նմանէ՝ մատուցանէր աւագագունին: Եւ թէ ոք բերէր նոցա կերակուրս կամ ըմպելիս, նախ՝ բերողին տային ուտել եւ ըմպել, եւ ապա՝ ինքեանք ուտէին եւ ըմպէին, զի մի ի մահացու դեղոց ինչ դժբիցին:

Որչափ եւ կամէին՝ կանայս առնէին, բայց զպոռնիկս ամենեւին ոչ ապրեցուցանէին ընդ կանայս իւրեանց. բայց ինքեանք՝ ուր եւ հանդիպէին այլազգեաց, անխտիր խառնակէին: Եւ գողութեան ատելիք էին, մինչ զի չարաչար մահուամբ սպանանէին:

Եւ պաշտօն ինչ որ գոյր առ նոսա, կամ երկրպագութիւն, բայց ստեպ զանուն աստուծոյ յիշէին յամենայն իրս. զայս թէ զԷ՛ն աստուծոյ գոհանային, եւ կամ թէ զա՛յլ ոմն աստուած կոչէին՝ մեք ոչ զիտեմք, եւ ոչ ինքեանք եւս: Բայց սովորաբար զայս ասէին՝ զարքայն իւրեանց ազգակից աստուծոյ. զերկինս առեալ աստուծոյ իւր բաժին եւ զերկիրս տուեալ խաղանին. զի ասէին զԶանգզ դանն, զհայր խաղանին, ոչ ծնեալ ի սերմանէ առն, այլ լոյս իմն եկեալ յաներեւութից, եւ մտեալ ընդ երդ տանն, եւ ասացեալ մօրն, թէ՛ «Յղասջիր եւ ծնցիս որդի ինքնակալ երկրի»: Եւ յայնմանէ ասէին ծնեալ զնա:

Չայս պատմեաց մեզ Գրիգոր իշխանն, որդի Մարգարանին, եղբայր Ասլանբեկին, Մարգսի եւ Ամիրային, յազգէ Մամիկոնէից, գոր իւր իսկ լուեալ էր ի մեծ առնէ միոջէ ի կարի աւագացն, որում անուն էր Ղութուննուին, յաւուր միում յուսուցանել նորա զմանկագոյնսն:

Եւ յորժամ որ մեռանէր ի նոցանէ, կամ սպանանէին, է՛ր գոր բազում աւուր շրջեցուցանէին ընդ իւրեանս, քանզի մտեալ դիւի՝ խօսէր անդուստ բազում բարբաջմունս, եւ է՛ր գոր այրէին, եւ զկէսն թաղէին յերկրի խոր փոսիւք, եւ ընդ նմին դնէին զգէնն իւր եւ զհանդերձն, եւ զոսկի եւ զարծաթ, որ ինչ բաժին իւր էր: Եւ թէ ի մեծաց որ լինէր, ի ծառայից եւ յաղախնեայց եւս դնէին ընդ նմա ի գերեզմանի, զի սպաս կալցի ասէին նմա. այլ եւ ձի եւս, զի ասէին անդ պատերազմ սաստիկ լինել: Եւ գոր յիշատակ կամէին առնել մեռելոյ, ճեղքէին զփոր ձիոյն եւ քարշէին ընդ այն զամենայն միսն առանց ոսկեր. եւ սպա զփորոտին եւ զոսկերսն այրէին հրով, եւ կարէին զմորթ ձիոյն, իբրեւ թէ զամենայն մարմինն ունիցի: Սրեալ փայտ մի մեծ, հարեալ ընդ որովայնն եւ հանեալ ընդ բերանն, այնպէս վերացուցանէին ի ծառ կամ ի բարձրաւանդակ տեղի ինչ:

Այլ եւ կանայք նոցա կախարդք էին եւ զամենայն ինչ հմայէին. եւ առանց հրամանի կախարդացն եւ դիւթիցն ոչ երթային ի ճանապարհ ուրեք, բայց թէ նոքա հրամայէին: Այլ եւ խօսք նոցա խժականք եւ անձանօթք ի մէնջ. քանզի կոչէին զանուն աստուծոյ՝ թանգրի, եւ զմարդ էրէ, հարան, եւ զկին՝ էմէ, ամօջի, եւ զանուն հօր՝ էչկա՛, եւ զմայր՝ աքա, եւ զեղբար՝ ադա եւ զքոյր՝ աքաճի, եւ զգլուխ՝ թիրօն, եւ զաչս՝ նիտուն, եւ զականջս՝ չիքին, եւ զմօրուս՝ սախալ, եւ զերես՝ յիւզ, նիուր, եւ զբերան՝ աման, եւ զատամն՝ սխուր, սիդուն, եւ զհաց՝ օթմակ եւ զեզն՝ օքար, եւ զկով՝ ունէն, եւ զոչխար՝ դոյնա, եւ զգառն՝ դուրդան եւ զայծ՝ իման, եւ զձի՝ մօրի, եւ զջորի՝ լօսա, եւ զուղտ՝ թաման, եւ զշուն՝ նօխայ, եւ զգայլ՝ չինա, եւ զարջ՝ այտքու, եւ զաղուէս՝ հօնքան, եւ զնապաստակ՝ թաբլղայ, թուլայ եւ զհաւ՝ թախեա, եւ զաղանի՝ քօքուչին, եւ զարծուի՝ բուրքուի-դուշ, եւ զջուր՝ ուսուն, եւ զգինի՝ տարասու(ն), եւ զծով՝ նաուր-տանգրզ, եւ զգետ՝ մօրան-ուլանսու, եւ զթուր՝ իօլտու եւ զաղեղ՝ նըմու, եւ զնետ՝ սըմու, եւ զլթագաւոր՝ մելիք, եւ զպատրոն՝ նուին, եւ զմեծ պատրոն՝ էքա նուին եւ զերկիր՝ էլ, իրկան, եւ զերկինք՝ զօգայ, եւ զարեզակն՝ նարան, եւ զլուսին՝ սարա, եւ զաստեղս՝ սարդա, հուտուտ, եւ զլոյս՝ օտուր, եւ զգիշեր՝ սոյնի, եւ զգրագիր՝ բիթիքչի, եւ զսատանայ՝ բառահուր, էլէպ եւ զայլ այսպիսի խժական անուանս, գոր ի բազում ամաց մեզ անձանօթ, իսկ այժմ ակամայ ծանուցեալ: Եւ զլիաւորք երեւելիք, որք յառաջադէմք էին, այտքիկ են. առաջին մեծ, որ գլուխ եւ հրամանատուն էր ամենայն զօրուն, Չարմաղուն-նուինն, այր իրաւարար եւ դատաւոր. եւ որք աթոռակիցք էին նորա՝ Իսրար-նուինն, Ղութուն-նուինն, Տութուն-նուինն եւ Չաղասայն, որ զօրավարն էր զօրուն, գոր սպանին մուլիեղքն: Եւ այլ բազում զլիաւորք էին եւ անթիւ զօրք:

ԼԳ

Նախախնամողն աստուած, որ զամենեցուն կեալն կամի, նա մարդասիրութեամբ իւրով երեւեցոյց այր մի ի մէջ նոցա՝ երկիւղած եւ աստուածապաշտ, ասորի ազգաւ, որ հայր անուանեալ էր արքային նոցա, գոր խաղանն կոչէին, անուն նորա Սիմէօն, գոր Ռաբան-աթա կոչէին. ռաբանն ասորերէն՝ վարդապետ եւ այթայն թայթարերէն՝ հայր: Սա իբրեւ լուաւ զանխնայ կոտորումն քրիստոնէից՝ որ ի զօրաց թայթարին,

մատուցեալ առ խաղանն՝ խնդրեաց ի նմանէ թուղթ առ զօրսն իւր, զի մի այնպէս առ հասարակ կոտորեսցեն զանմեղ մարդիկ, որք ոչ պատերազմին ընդ նոսա, այլ թողուլ զնոսա, զի ծառայեսցեն նմա: Իսկ նա զնոյն ինքն առաքեաց մեծ եւ երեւելի շքով՝ գրեալ հրովարտակ առ զօրագլուխսն իւր, զի ամենեքեան անսայցեն հրամանի նորա:

Եւ նա եկեալ, բազում ինչ նպաստ եղեւ քրիստոնէից՝ թափելով ի մահուանէ եւ ի գերութենէ: Շինեաց եւ եկեղեցիս ի քաղաքս տաճկաց, ուր ոչ իշխէին անուանել զՔրիստոս, եւ լս առաւել ի Թաւրեժ եւ ի Նախճաւան քաղաքի, ուր առաւել թշնամիք էին քրիստոնէից, զի ոչ իշխէին յայտնի երեւիլ կամ շրջել քրիստոնէայք, թո՛ղ թէ եկեղեցի կամ խաչ կանգնել: Իսկ նորա կանգնեալ խաչ եւ եկեղեցի, եւ ժամահար հնչեցուցանել ի տուէ եւ ի գիշերի, եւ յայտնապէս տանել զմեռեալս ի թաղումն խաչիւք վառելովք եւ աւետարանաւ եւ պաշտամամբ. որպէս օրէն է քրիստոնէից. եւ զընդդիմացեալսն մահու վախճանէր: Եւ ոչ որ իշխէր հակառակ կալ հրամանի նորա, այլ եւ ամենայն զօրք թաթարին պատուէին զնա որպէս զարքայն իւրեանց, եւ առանց նորա ոչինչ խորհէին կամ առնէին:

Եւ մարդիկ նորա վաճառականք, որք ունէին զտամղա նորա, այսինքն՝ զնշան եւ զգիր, համարձակութեամբ շրջէին ընդ ամենայն աշխարհս, եւ ոչ որ իշխէր մերձենալ առ այնոսիկ, որք ասէին զանունն Ռաբանին: Այլ եւ ամենայն զօրագլուխք թաթարին ընծայ մատուցանէին նմա յաւարէ իւրեանց:

Եւ ինքն էր այր պարկեշտ վարուք, նոյնպէս ի կերակուրս եւ յըմպելիս, յաւուրն միանգամ ճաշակէր ընդ երեկս սակաւ ինչ կերակուր: Այսպէս այց արար աստուած ժողովրդեան իւրում ի նժդեհութեան անդ ի ձեռն առնս այտորիկ: Եւ զբազումս մկրտեաց նա ի թաթարէ անտի, եւ ամենայն որ վասն սքանչելի վարուց նորա եւ մեծաշուք պատուոյն զարհուրէր եւ դողայր ի նմանէ:

Եւ յորժամ եղեւ այս զծագրութիւնն, որ յայսմ վայրի, ի ՈՂ թուականի հայոց, ի թագաւորութեանն Հայոց, որ ի կողմանս Կիլիկեցոց, Հեթմոյ բարեպաշտի, եւ ի զօրավարութեանն եղբօր իւրոյ Սմբատայ քաջի, եւ իշխանաց իշխանի Կոստանդնի հօր նորա, եւ ի կաթողիկոսութեանն սուրբ աթոռոյն Գրիգորի՝ Կոստանդեայ ձերունւոյ եւ առաքինւոյ, որ նստէր ի Կլայն Հռոմայական, եւ յարքեպիսկոպոսութեան տեառն Բարսղի, եղբօր թագաւորին Հեթմոյ, զոր պահէին փոխանորդ սուրբ աթոռոյն կաթողիկոսութեան, եւ յԱդուանից կաթողիկոսութեան տեառն Ներսիսի հեզոյ եւ մարդասիրի, որ յայս աւուրս նստէր ի վանքն, որ կոչի Խամշի, ի գաւառն Միափորի, եւ յարքեպիսկոպոսութեան եղբօր որդւոյ նորա Յովհաննիսի՝ նոր ձեռնադրեցելոյ, եւ ի բռնակալութեան հանուրցս թաթարին, եւ ի ժամանակի կենաց մերոց ամս քառասուն պակաս կամ աւելի:

ԼԴ

Արդ ի սկսանել ՈՂԱ թուականին հայոց, գայր հասանէր հրովարտակ ի խաղանէն առ զօրս եւ զօրագլուխս, որ յարեւելս, զօրավար եւ առաջնորդ կացուցանել փոխանակ Չարմադունին, որ համբացեալ էր, զոմն մի ի զօրացն՝ Բաշու-դուրչի անուն. նմա անկեալ վիճակն առաջնորդութեան, քանզի հմայիւք վարէին:

Արդ իբրեւ առ նա զիշխանութիւնն, իսկոյն զօր գումարեաց յամենայն ազգաց, որ ընդ ձեռամբ նորա, եւ գնաց յաշխարհն Հայոց, որ ընդ իշխանութեամբ սուլտանին հռոռմոց: Եւ հասեալ ի Կարին գաւառ՝ պաշարեաց զԹէոդուպօլիս, որ այժմ կոչի Կարնոյ քաղաք, եւ նստեալ շուրջ գնովաւ՝ առաքեաց առ նոսա դեսպանս գալ նոցա ի հնազանդութիւն: Եւ նոքա ոչ կամեցան գալ, այլ անարգանօք դարձուցին զպատգամաւորսն, եւ ինքեանք ելեալ ի պարիսպն՝ նախատէին զնոսա:

Իսկ նոքա իբրեւ տեսին, եթէ ոչ ողջունեցին զխաղաղութիւն, յամենայն կողմանց բաժանեալ զպարիսպ քաղաքին զլիաւորացն, զի փլուսցեն առ հասարակ: Եւ նոցա փոյթ յանձին կալեալ՝ կանգնեցին փիլիկուանս բազումս եւ կործանեցին զպարիսպն եւ մտեալ ի ներքս՝ սրոյ ճարակ զամենեսեան տուեալ անողորմաբար. եւ յափշտակեալ զինչսն եւ զստացուածսն՝ հրով այրեցին զքաղաքն: Եւ զի յոյժ բազմամբոյս էր քաղաքն ի ժամանակին յայնմիկ՝ լցեալ քիստոնէիք եւ տաճկօք, այլ եւ ամենայն գաւառն անդր հաւաքեալ էր:

Անթիւ գոյին անդ կտակարանք աստուածային գրոց՝ մեծամեծաց եւ փոքունց. զայն առեալ այլազգեացն՝ ծախէին քրիստոնէիցն, որ ի զօրուն էին, զյաճախագինն ընդ դոյզն գնոց: Եւ նոցա ինդութեամբ առեալ, սփռէին յիրաքանչիւր գաւառ, բաշխելով յեկեղեցիս եւ ի վանորայս: Այլ եւ ի գերելոց անտի զբազումս գնեցին՝ զարս եւ զկանայս եւ զմանկտի. զեպիսկոպոսս եւ զքահանայս եւ զսարկաւագունս՝ որքան հնար էր, գնեցին իշխանքն քրիստոնէայք Աւագն եւ Շահնշահն, եւ Աղբուղայն, որդին Վահրամայ, եւ Գրիգոր Խաչենեցի՝ Դօփին որդի, որ էր այր երկիւղած, ի տեսոնէ եւ զօրք նոցին, որոց վարձահատոյց Քրիստոս եղիցի. եւ զամենեսեան ազատ արձակեցին, թողլով ի կամս անձանց՝ ուր եւ կայցեն:

Եւ ո՛չ միայն թէ զքաղաքն Կարնոյ աւերեցին, այլ եւ զբազում գաւառս յիշխանութենէ սուլտանին հռոռմոց: Եւ սուլտանն ոչինչ կարաց օգնել, քանզի դողեալ թաքուցեալ էր յերկիւղէ նոցա. այլ եւ վախճանեալ եւս ասէին զնա: Իսկ զօրն թաթար, իբրեւ գործեաց նա զայս իր, դարձաւ բազում աւարաւ եւ ինդութեամբ յաշխարհն Աղուանից, ի կայս ձմերոցի իւրոյ, յարգաւանդ եւ ի բերրի դաշտն, որ կոչի Մուղան, եւ անդ ձմերեաց:

ԼԵ

Մինչդեռ զետեղեալ յապահովս նստեալ կայր զօրն թաթար ընդ դաշտս ամենայն Հայոց եւ Աղուանից, զայր դեսպանս ի Ղիաթադին սուլտանէն՝ խրոխտ եւ սպառնական բանիք որպէս սովորութիւն է տաճկաց, եթէ՝ «Այսպէս համարեցայք դուք աւերմամբ քաղաքի միոյ, եթէ յաղթեցաք նմա եւ զօրութեան նորա. քաղաքք իմ անթիւք են ի բազմութենէ, եւ զօրաց իմոց չիք համար: Արդ կա՛ց մնա՛ դու, ուր ես, եւ ես ինքնին եկեալ՝ տեսից զձեզ մարտիւք պատերազմաց»: Եւ այլ բազում բանիք, որ նման է սոցին, մեծամեծս փքայր: Եւ զայս եւս ասէր պատգամաւորն, եթէ՝ «Հանդերձեալ է սուլտանն զձմեռն, որ գալոց է զկնի ամարանս, ի դաշտի աստ Մուղան ձմերել կանամբք եւ զօրօք»:

Իսկ նոցա լուեալ՝ ոչ ինչ ըմբոստացան, կամ խրոխտս ինչ խօսեցան ընդդէմ նոցա, այլ միայն զայս պատասխանի ետ զլիաւորն նոցա Բաչու-նուինն, եթէ «Մեծամեծս բարբառեցայք, սակայն ում աստուած տացէ, նորա լիցի յաղթութիւն»:

Եւ այսպէս մի զմիոյ կնի գային դեսպանքն փութացուցանել զնոսա ի մարտ: Իսկ նոցա ոչինչ շտապեալ, այլ մեղմով գումարեալ զգօրս իւրեանց եւ որք ընդ ձեռամբ նոցա, եկեալ յաշխարհս Հայոց, ի խոտաւէտ վայրս ամենայն աղիւիւ, գիրացուցեալ զերիվարս եւ ապա մեղմով մօտ հասեալ, ուր էր բանակ սուլտանին: Քանզի եւ նա ի վեր էր եկեալ ի տեղուջէ իւրմէ յաշխարհն Հայոց, որ ընդ իւրով իշխանութեամբ, հուպ ի քաղաքագիւղ մի, գոր Չման-կատուկն անուանեն, անթիւ բազմութեամբ, կանամբք եւ հարճիք, ոսկւով եւ արծաթով, եւ որ ինչ սպասք էին նորա մեծութեանն, զամենեսեան ընդ իւր բարձեալ՝ բերեալ էր. այլ եւ զքօսանաց աղագաւ՝ սնուցեալ երես վայրի եւ յայլոց սողնոց բազումս, մինչեւ ի մկունս եւ ի կատուս, զի այնպէս աներկիւղ կամէր զինքն ցուցանել զօրացն:

Իսկ զօրավարն Բաշու՝ ըստ խորագէտ իմաստութեանն իւրեանց, բաժանեալ զգօրս իւր ի բազում առաջս ի ձեռն գլխաւորացն քաջաց եւ զեկամուտ զօրսն, որ յազգաց ազգաց ի նոսա եկեալսն՝ ցրուեալ, զի մի՛ նենգ ինչ գործեսցեն, եւ ընտրեալ յամենեցունց զարիսն եւ զքաջս, յառաջապահս կարգեալ ինքեանց, որք երթեալք հանդիպեցան զօրաց սուլտանին եւ մարտուցեալք՝ ի փախուստ դարձուցին զնոսա: Փախեալ եւ սուլտանն մագապուր՝ թողեալ զկահ եւ զկարասի անդէն ի տեղուջն: Եւ սոցա զհետ մտեալ՝ կոտորեցին անխնայ զգօրսն, սրոյ ճարակ տուեալ, եւ ապա դարձան ի կապուտ անկելոցն:

Իբրեւ եկն բուն բանակն, տեսին զի փախուցեալ էր սուլտանն, եւ հարեալ զօրք նորա: Ապա սկսան ասպատակ սփռել ընդ կողմանս կողմանս յաւարի առնուլ, եւ քանդել զբազում գաւառս, եւ ժողովել ոսկի եւ արծաթ, եւ հանդերձս մեծագինս, եւ ուղտս, եւ ձիս, եւ ջորիս, եւ անթիւ անասունս: Եկին պատեցին զքաղաքն Կեսարիա Կապադովկացոց, եւ պատեալ պաշարեցին զնա, եւ զի ոչ եղեն ձեռնտու բնակիչքն՝ առեալ բռնութեամբ, ի սուր սուսերի մաշեցին զբնակիչսն, եւ յափշտակեալ որ ինչ ի նմա, եւ թողեալ ամայի զքաղաքն՝ եկին ի Սեբաստիա. եւ զի յառաջագոյն ձեռնտու էին լեալ բնակիչք քաղաքին առ նոսա եւ ընդ առաջ երթեալ ընծայիւք եւ պատարագօք, մարդոյ ոչ մեղան, այլ յափշտակեալ յաւարէ քաղաքին մասն ինչ, յիւրեանց անուն գրաւեալ զքաղաքն, վերակացուս կացուցեալ՝ դարձան:

Եւ եկին պաշարեցին զԵզնկայն եւ բազում մարտիւք մարտեան ընդ նմա. եւ բնակիչք քաղաքին բազում հարուածս հասուցեալ ի վերայ զօրացն թաթարին: Ապա սկսան խաբէութեամբ արտաքս կոչել՝ սիրոյ աղագաւ, եւ նոցա հաւանեալ եկին, քանզի ոչ ունէին ուստեք օգնական: Որոց սուր ի վերայ եղեալ, կոտորեցին առ հասարակ զարս եւ զկանայս, եւ սակաւ մանկունս եւ աղջկունս ապրեցուցեալ՝ վարեցին ի գերութիւն եւ ի ստրկութիւն:

Եւ այսպէս բազում գաւառս եւ աշխարհս աւերեալ եւ գերեալ, եկին ի քաղաքն, որ կոչի Տիրիկէ: Իբրեւ գիտացին բնակիչքն, եթէ անհնար է զղէմ ունել նոցա պատերազմաւ, կամաւ ձեռնտու եղեն նոցա. յորոց առեալ ինչս բազումս, թողին զքաղաքն առանց վնասու եւ դարձան բազում աւարաւ եւ մեծաւ խնդութեամբ ի կայս ձմերոց իւրեանց, որ ի Հայս եւ որ յԱդուանս, ողջանդամ եւ առանց վնասու, զի ի տեսոնէ էր խորտակումն ամենայն ազգաց եւ կործանումն նոցա: Բայց քրիստոնէայքն, որք էին ընդ նոսա զինուորեալք, զբազումս ազատեցին ի գերելոցն, որ յայտնի եւ որ ի ծածուկ, զքահանայս եւ զկրօնաւորս. մանաւանդ մեծամեծ իշխանքն՝ Աւագն եւ Շահնշահն,

Վահրամ եւ որդի իւր Աղբուղայն, եւ խաչենեցիքն՝ Ջալալն Հասան, եւ զօրք իւր, եւ ազգականքն, եւ Գրիգոր, Դօփին, որդի, մօրաքուեր որդի Ջալալին, եւ այլ իշխանքն եւ զօրք նոցին ըստ կարի իւրեանց: Եւ այս եղեւ ի ՈՂԲ թուականիս հայոց:

ԼԶ

Իբրեւ այս գործեցաւ, Հէթում արքայ, որ աշխարհին Կիլիկեցոց եւ այնոցիկ նահանգաց իշխէր, յորժամ ետես, եթէ պարտեցաւ սուլտանն առաջի նոցա, առաքեաց առ նոսա դեսպանս եւ պատարագս արժանաւորս՝ դնել նոցա ընդ նմա ուխտ խաղաղութեան, եւ նմա կալ նոցա ի հնազանդութեան: Որք եկեալ ի մեծ դուռն, յանդիման եղեն Բաչու-նուինին եւ Ելթինայ խաթունին, կնոջ Չարմադունին եւ այլ մեծամեծ աւագանոյն՝ միջնորդութեամբ իշխանին Ջալալին: Եւ իբրեւ լուան զպատգամս արքային, տեսին եւ զընծայսն, խնդրեցին ի նմանէ տալ ի ձեռս նոցա զմայր սուլտանին, զկին եւ զդուստր, որք գաղթականութեան աղագաւ անդ փախուցեալ էին:

Եւ իբրեւ լուաւ արքայ Հէթում, յոյժ տրտմեցաւ եւ ասէ. «Լա՛ւ էր ինձ, եթէ զորդի իմ՝ զԼեւոն, խնդրեալ էին յինէն, քան թէ զնոսա»: Այլ քանզի երկնչէր ի նոցանէ, զի մի՛ մեծ չարեաց պատճառ լիցի այն, յակամայ կամաց ետ ի ձեռս նոցա, այլ եւ ընծայս բազումս այնոցիկ, որ եկեալ էին տանել զնոսա, որք բերեալ ցուցին Բաչուին եւ այլոց զլիաւորացն: Որք իբրեւ տեսին՝ ուրախ եղեն եւ մեծարանօք յարգեցին զդեսպանսն արքայի, եւ կարգեցին նոցա ռոճիկս եւ երիվարաց նոցա՝ զժամանակս ձմերանն, զի ի լինել զարնանոյն ընդ նոսին երթիցեն յաշխարհն իւրեանց: Հաստատեցին եւ սէր ընդ արքայի, ետուն եւ զիր ըստ դենին իւրեանց, զոր էլ-տամղայն կոչէին:

Եւ այսպէս սպասէին՝ մնալով եղանակին զարնան, յորում միւսանգամ երթիցեն ի վերայ սուլտանին եւ աշխարհի նորա:

ԼԷ

Արքայն Լեւոն մինչ կենդանի էր, էր բերդ մի ի նորա աշխարհին յոյժ անառիկ, որում անուն էր Լամբրօն: Եւ իշխանն, որ տիրէր բերդին, ապստամբեաց ի նմանէ, որում անուն էր Հէթում: Եւ նա բազում անգամ ջանացեալ ոչ կարէր նուաճել զապստամբն: Ապա յետոյ խորամանկութեամբ խաբեալ զնա խնամութեան աղագաւ, որպէս թէ տացէ զդուստր եղբօր իւրոյ՝ որդոյ նորա Օշնի ի կնութիւն, ըմբռնեալ զնա եւ զորդիս նորա չարչարեալ, ետուն ի նա զամրոցն: Եւ նորա առեալ՝ եղ ի նմա զմայր իւր զտիկնաց տիկինն եւ գրեաց նզովս՝ «Ո՛չ եւս տալ զնա այլ ումեք իշխանին, բայց միայն արքունի լիցի, զի հանապազ, ասէ, տեսրքն նորա ապստամբ են լեալ վասն ամրութեանն»:

Իբրեւ վախճանեցաւ Լեւոն, եւ թագաւորութեան նորա իշխէր դուստրն Զապէլ, Կոստանդին իշխանաց իշխանն ընդ իւր միաբանեալ զկաթողիկոսն Յովհաննէս եւ զայլ իշխանսն՝ թագաւորեցոյց զորդին իւր. զՀէթում, մանուկ տիօք, ածեալ զնա այր դատերն Լեւոնի փոխանակ որդոյ բրնձին, զոր ըմբռնեալ եղին ի բանտի: Կամեցաւ թիկունս օգնականութեան իւր առնել զորդին Հէթմոյ՝ զԿոստանդին համանուն իւր, զորդին Հէթմոյ, զաներն իւր. եւ տայ ի նա զԼամբրօնն՝ զսեփականն իւրեանց, եւ եղ

զնա թագադիր որդւոյ իւրոյ: Իսկ նա յետ աւուրց ինչ՝ ըստ հայրենի սովորութեանն իւրեանց՝ ապստամբեաց ի քուերորդւոյ իւրոյ՝ յարքայէն Հեթմոյ: Եւ թեպէտ շատ ջանաց Կոստանդին, հայրն արքայի, եւ ինքն իսկ արքայ, ոչ կարաց ածել զնա ի հաւանութիւն հնազանդութեան, զի ձեռն ետ նա ի սուլտանն հոռոմոց եւ այսպէս կայր ապստամբ:

Իբրեւ փախեալ սուլտանն հոռոմոց ի թաթարէն, արքայն զամենայն զիւղս եւ զանդաստանս Լամբրօնին արար ի ներքոյ հրամանաց իւրոց, եւ միայն մնաց նմա բերդն, որ ապստամբեալ էր: Ապա յղեաց Կոստանդին դեսպանս առ արքայն՝ խնդրել զհաշտութիւն եւ տալ զորդիս իւր արքայի ի ծառայութիւն, եւ ինքն մնալ ի բերդին: Եւ արքայ ոչ կամեցաւ: Երկիցս եւ երկուցս յղեաց, եւ արքայ, եւ հայր իւր նոյնպէս ոչ կամեցան:

Ապա զնացեալ Կոստանդինի ի Կօնն, առեալ զօրս սուլտանին հոռոմոց, որք յայնժամ թշնամիք էին արքայի, զի ետ զմայր սուլտանին հոռոմոց ի թաթարն, գայ յեղակարծ ժամու, մինչդէռ ցրուեալ էին զօրքն արքունի յիւրաքանչիւր տեղիս, եւ մտեալ յաշխարհն՝ աւերեաց զբազում աւանս եւ զագարակս այրմամբ եւ սպանմամբ եւ զերութեամբ, զբազում քրիստոնէայս կոտորեալ եւ կողոպտեալ եւ այսպէս բազում չարիս անցուցեալ ընդ աշխարհն քինահանութեամբ:

Իսկ արքայ՝ իբրեւ ետես զայն չարիս, ժողովեալ զօրս իւր, արիութեամբ հասեալ ի վերայ բազմութեանն՝ սրոյ ճարակ ետ զամենեսին: Եւ փախեալ միայն ապստամբ իշխանն եւ սակաւք ընդ նմա: Այսպէս եօթն անգամ հարաւ ի նմանէ, ապա եմուտ յամբոց իւր եւ ոչ իշխեր համարձակիլ յաջ կամ յահեակ:

ԼԸ

Բազմահնար եւ խորամանկ ազգն նետողաց յոլով անգամ յղեցին առ թագուհին վրաց Ռուզուդան գալ առ ինքեանս, կամ տալ զորդի իւր զԴաւիթ մանուկ զօրօք առ նոսա: Իսկ նա զայս ոչ արարեալ՝ տայ սակաւ զօրս. եւ ի ձեռն Աւագին, որդւոյն Իւանէի, որ էր ընդ թաթար զօրուն, յղէ առ նոսա ասելով. «Մինչ չեւ է եկեալ դեսպանն իմ, զոր յղեցի առ իսաղանն, արքայն ձեր, ոչ կարեմ գալ առ ձեզ»:

Իսկ նոքա իբրեւ հարին զսուլտանն հոռոմոց՝ զփեսայ նորին, եւ առին զյոլովս ի քաղաքաց նորա, առաքեցին առ նա պատգամաւորս՝ զիշխանն Վահրամ, գալ նոցա ի հնազանդութիւն: Եւ նա ի գալն երեր ընդ իւր զորդի Գիորգեայ Լաշայի՝ թագաւորին վրաց, զեղբօր Ռուզուդանայ թագուհւոյ, զոր յղեալ էր զհետ դստերն իւրոյ առ սուլտանն հոռոմոց դաւով, զի կորուսցէ զնա, զի մի նենգ ինչ գործեցէ թագաւորութեանն. եւ էր առ սուլտանին յարգելս:

Եւ բերեալ Վահրամայ, ծանոյց թաթար զօրուն, թէ՝ «Որդի արքայի մերոյ է եւ տարապարտ զրկեալ է ի տերութենէ իւրմէ»: Իսկ նոքա հակառակ հօրաբեռ իւրոյ թագաւորեցուցեալ զնա՝ հրամայեցին ըստ օրինի քրիստոնէից՝ օծանել զնա, եւ կալ ամենայն իշխանաց հօր նորա նմա ի հնազանդութեան, եւ նստել ի Տփիսիս քաղաքի: Եւ առեալ զնա մեծամեծ իշխանացն, որք էին հնազանդ թաթարին, Աւագին, որ զօրավարն էր, եւ Շահնշահի՝ որդւոյ Զաքարիայի, եւ Վահրամայ եւ որդւոյ իւրոյ

Աղբուղային, տարեալ ի Մծխիթայ, կոչեցին եւ զկաթողիկոսն վրաց եւ օծին զնա թագաւոր: Եւ էր անուն նորա Դաւիթ:

Իսկ հօրաքոյր նորա Ռուզուդան՝ իբրեւ լուաւ զայն, փախեալ յԱփխազէթ եւ ի Սուանէթ որդուով իւրով միւս Դաւթաւ, եւ յղեաց դեսպանս առ միւս զօրագլուխ թաթարին, որում անուն էր Բաթու, ազգական դանին, որ իշխէր ի վերայ այնց զօրաց, որք էին ի Ռուզք, եւ յՕսէթք, եւ ի Դարբանդ, քանզի նա էր յետ դանին, կալ նմա հնազանդ: Եւ նա հրամայեաց նմա նստել ի Տփխիս, եւ սոքա ոչ ընդդիմացան, քանզի ընդ աւուրս ընդ այս մեռեալ էր դանն:

ԼԹ

Մինչդեռ զետեղեալ նստեալ կայր զօրն թաթար ի ձմերոցս ի դաշտս Հայոց եւ Աղուանից, Ռաբանն Ասորի, զոր վերագոյն յիշեցաք, լուաւ վասն կաթողիկոսին Աղուանից եւ ծանոյց Ելթինայ խաթունին՝ կնոջ Չարմադունին, որ վարէր զիշխանութիւնն նորա յետ համրանալոյն, եթէ՝ «Գլխաւորն քրիստոնէից կողմանցս այսոցիկ գաղտութեամբ նստեալ կայ եւ ոչ տեսանէ զմեզ»: Յղեցին առ նա, եթէ՝ «Ընդէ՛ր դու միայն ոչ տեսանես զմեզ. ե՛կ վաղվաղակի առ մեզ. եւ թէ կամաւ զայդ ոչ առնես, յակամայ ածցուք զքեզ նախատանօք»:

Իսկ նա, քանզի նստէր ի գաւառն Միափորոյ, ի վանքն, որ կոչի Խամշի, եւ էր ընդ իշխանութեամբ Աւագին, առանց զնա հարցանելոյ ոչ իշխեաց երթալ, զի մի՛ ծանր թուեսցի երթն նորա: Թաքեալ ի նոցանէ եւ ասաց պաշտօնէիցն պատճառել, թէ ոչ է ի տան, այլ երթեալ է առ Աւագն: Եւ սոքա երկիցս եւ երիցս յղեցին սպառնալեօք զալ առ նոսա:

Ապա հրաման առեալ յԱւագէն, չոգաւ առ նոսա ի դաշտն Սուդան ընծայիւք ըստ կարին, քայց ոչ հանդիպեցաւ անդ Ռաբանն, զի գնացեալ էր նա ի Թաւրէժ. այլ գնացեալ ի մեծ դուռն, յանդիման լինի Ելթինայ խաթունին: Եւ նորա սիրով ընկալեալ զնա, մեծաւ մեծարանօք պատուեաց ի վերոյ նստուցեալ ամենայն մեծամեծացն, որք հաւաքեալ էին առ նա յաղագս հարսանեաց որդոյ նորա Բօրա-նուինի. խանզի առեալ էր նորա զդուստր ուրումն մեծի՝ Ղութուն-նուին կոչեցելոյ կին որդոյ իւրոյ. եւ զդուստր իւր տուեալ էր կին միւս աւագագունի՝ Ուսուռ-նուին կոչեցելոյ: Եւ տօն մեծ էին առ նոսա աւուրքն այնոքիկ ուրախութեան հարսանեացն: Վասն որոյ ասէ ցկաթողիկոսն՝ «Ի շնորհաւոր աւուր եկիր»: Եւ նա իմաստաբար պատասխանեաց, թէ՝ «Եւ ես իսկ ընտրեցի զաւուրս զայսոսիկ ուրախութեան ձեր եւ ապա եկի»:

Իսկ նա յանձնեաց զնա եւ զպաշտօնէայս իւր յեղբայրս իւր՝ ի Սադեղ-աղայն եւ ի Գորգոզն, որք էին քրիստոնէայք հաւատով, նորոգ եկեալ յաշխարհէն իւրեանց՝ մինչ ինքն հոգասցէ զհոգս հարսանեացն զաւուրս ուրախութեան: Որք առեալ մեծաւ պատուով պատուէին զնա:

Եւ իբրեւ սակաւ մի պարապեցաւ ի հոգոցն, ետուն նմա պարգեւս եւ էլ-տամդայս, զի մի՛ ոք նեղեսցէ զնա, ետուն նմա մողալ թաթար առաջնորդ, որ տարեալ շրջեցոյց զնա յաշխարհն Աղուանից ի վիճակ իւր, զի յովով ժամանակք էին, որ ո՛չ նա եւ ո՛չ որք յառաջ քան զնա, ո՛չ իշխէին շրջիլ ընդ վիճակեալս իւրեանց յաղագս արինարբու եւ

գագանաբարոյ ազգին տաճկաց: Իսկ նորա շրջեալ ընդ վիճակեալսն՝ դարձաւ անդրէն խաղաղութեամբ ի տեղի իւր, ի վանսն Խամշի:

Խ

Դարձեալ ի մտանել ամին երկրորդի փախուցանելոյ զՂիաթադին սուլտանն, խաղացին գնացին ընդ կողմանս Բզունեաց, ի քաղաքն Խլաթ, եւ առեալ գնա՝ տան ի ձեռս Թամթայ՝ քուեր Աւագին, որ էր յառաջ տէր լեալ քաղաքին, մինչ կին էր նա Աշրափ Մելիքին, եւ գերեցաւ ի խորագմեցի սուլտանէն Ջալալադնէն. եւ ի նոցունց դարձեալ առաւ գերի եւ առաքեցաւ առ դանն, եւ եկաց անդ գլուղով ամս:

Եւ իբրեւ առաքեաց թագուհին վրաց Ռուզուդան զիշխանն Համադոլայ դեսպան առ դանն, եւ ի դարձին իւրում Համադոլայն խնդրեաց ի դանէն զԹամթի եւ եբեր ընդ իւր հրովարտակօք ի դանէն. զի՝ գոր ինչ լեալ իցէ նորա, մինչ կին էր Մելիք Աշրափին, տայցեն ի նա:

Եւ նոքա արարեալ զհրամանս արքային իւրեանց. տան ի ձեռս նորա զԽլաթ եւ զգաւառսն՝ որ շուրջ գնովաւ, եւ ինքեանք ասպատակ սփռեալ ընդ կողմանս կողմանս ի Միջագետս Ասորոց, յԱմիթ եւ յՈւռհայ եւ ի Մծբին եւ ի Շամբին երկիրն, եւ յայլ բազում գաւառս, դարձան ունայն. զի թէպէտ ոչ ոք էլ ընդդէմ նոցա պատերազմաւ, սակայն վասն տօթոյն ամարայնոյ բազումք ի նոցանէ խորշակահար լեալ, մեռան մարդ եւ երիվար:

Եւ եկեալ ի տեղի իջաւանի իւրեանց, դադարեցին զաւուրս ձմերայնոյն: Եւ տան հրաման վասն շինութեան քաղաքին Կարնոյ՝ Թէոդուպօլեայ: Եւ ժողովեցան ցրուեալքն եւ դօղեալքն եւ գերծեալքն ի գերութենէ. կոչեցին եւ զեպիսկոպոս քաղաքին՝ զտէր Սարգիս, գոր եբեր իշխանն Շահնշահ՝ որդին Ջաքարէի, եւ չոգաւ: Եւ սկսան վերստին շինել զաւերեալ եւ զկործանեալ քաղաքն:

ԽԱ

Իսկ առաքինի կաթողիկոսն Հայոց Կոստանդին իբրեւ ետես զաւեր աշխարհիս Հայոց եւ զտառապանսն, գոր կրէին ի հարկահանացն եւ ի զօրաց թաթարին, եւ մտախոհ եղեալ իմացաւ, եթէ մեղքն են այսմ ամենայնի պատճառ, զի ամենայն մարդ ինսամով ի չարիս խոկայր գործել զհաճոյս կամաց իւրոց: Զի կարգ ամուսնութեան սուրբ օրինացն բարձաւ, եւ հեթանոսօրէն արիւն ընդ արիւն խառնէին՝ զազգականսն առնելով. եւ զո՛ր կամէին թողուին, եւ զո՛ր կամէին առնուին. եւ պարկեշտութեան պահոց փոյթ ինչ ոչ առնէին. ընդ հեթանոսս խառնակէին անխտիր. նաեւ որ մեծն է քան զամենայն չարիս, զի եպիսկոպոսք արծաթով առնէին ձեռնադրութիւն՝ զպարգեւսն աստուծոյ անարժանից ծախելով. եւ զմանկունսն եւ զտգէտսն որ ոչ մարթէին ուղղակի խօսել առաջի մարդկան. միջնորդ ընդ աստուած եւ ընդ մարդիկ կացուցանէին: Եւ անարժան քահանայք եւ պոռնկեալք, եւ յայտնի բոզս նստուցեալ, առնէին քահանայագործութիւն եւ այլ բազում չարիս, գոր գործէին ի մեծամեծաց մինչեւ ցփոքունս, ըստ այսմ, թէ՛ «Քահանայքն եւ ժողովուրդքն ի միասին յիմարեցան, կշտամբիչ ոչ ոք»:

Վասն այսր պատճառանաց փութացաւ գրել թուղթս շրջաբերականս եւ կանոնս համաշխարհականս: Առաքեաց ընդ թղթոյն եւ զիմաստուն եւ զհանճարեղ վարդապետն զՎարդան, որ աղօթականութեան աղագաւ երթեալ էր յԵրուսաղէմ երկրպագել սուրբ տեղեացն տնօրէնութեան եւ շրջեալ ընդ սրբոց տեղիս եւ եկեալ յաշխարհն Կիլիկեցոց առ քրիստոսապսակ արքայն Հեթում եւ առ նորին եղբարս. չոգաւ եւ առ կաթողիկոսն, զոր տեսեալ՝ ուրախացաւ յոյժ, եւ առ իւր պահեալ յովով ժամանակս, սիրով կապեալ ընդ նմա, զի ոչ կամէր երբէք մեկնիլ ի նմանէ:

Վասն այսր պիտոյիցս արձակեաց զնա եւ յիւրոց սպասաւորացն ընդ նմա, գրեալ յամենայն քաղաքս, եւ յաւանս, եւ ի վանորայս երեւելիս, եւ յիշխանս փառաւորս, զի մի անփոյթ առնիցեն զսահմանացն եղելոց, որ վասն հոգւոց նոցա փրկութեան. եւ զի ծերացեալ էր նա, զվարդապետն փոխանակ իւր ընդունիցին: Եւ գրեալքն ի նմանէ էին այսոքիկ:

ԽԲ

Ազդմամբ ինամոց ամենակալ հոգւոյն աստուծոյ այս գիր ձեռին իմոյ՝ Կոստանդեայ ծառայի Քրիստոսի եւ շնորհօք նորին կաթողիկոսի ամենայն Հայոց, զոր գրեցի յուսով հոգւոյ իմոյ առ Հայաստանեայտ ընդհանուր լրման կողմանցդ Արեւելից. նախ՝ առ սրբազան եպիսկոպոսունսդ, եւ ապա՝ առ երկնագումար վանորայսդ, եւ առ մենաստանսդ ճգնաւորացն քրիստոսագղեցից՝ առ բանին սպասաւորսդ, եւ զգուշակենցաղ առաջնորդսդ, եւ միայսր եղբայրութիւնսդ, այլ եւ քրիստոսաւեր իշխանսդ, եւ ազնուական ազատսդ, եւ որ ընդ ձեռամբ ձեր են պատուական քահանայսդ, եւ քրիստոսազարդ ժողովրդականսդ՝ արս եւ կանայս, ծերս եւ տղայս, եւ առ ամենայն հասակի հօտոյ աստուծոյ, որ էք ընդ իշխանութեամբ գաւազանի սրբոց առաքելոցն Թադէոսի եւ Բարդուղիմէոսի եւ մեծավաստակ նահատակին Լուսաւորչին մերոյ Գրիգորի, զորս ետ ինձ ողորմութիւն աստուծոյ յորդեգրութիւն հոգեւոր եւ պարգեւական զաւակս. զորս եւ ողջունեմ երկնաւոր պարգեւօք, եռափափագ կարօտի եւ ծնողական սիրով ի հովանիս ինամոց ամրապահ սրբոյ երրորդութեանն, եւ զօրութեամբ աստուածընկալ սրբութեանցս եւ շնորհաց հայրապետական աթոռոյս, այլ ընդ իս առեալ զամենայն սուրբս ի բարեխօսութիւն աղօթեմ առ աստուած՝ արտաքոյ լինել ձեզ ամենայն անախորժելի պատահարաց կրկին տեսակօք:

Գիտութիւն լիցի ձեզ, զի պարտական գթովք հոգամք զձեզ զտիւ եւ զգիշեր եւ հաղորդիմք կրից ձերոց ինդականացս՝ ըստ հայրենի օրինաց եւ հրամանաց սրբոց պատուիրանաց, որ եւ ըստ յաճախելոյ յանցանաց մերոց ի վաղ ժամանակաց, յաճախեաց տրտմական մասն ի հարուածս գաւազանի ցասմանն աստուծոյ, եւ արբոյց մեզ տէր մրուր ուշաբարձ եւ արտասուս չափով ի վիշտն, զոր կրեաց աշխարհոյ այդ՝ կոտորումն, կողոպուտ եկեղեցեաց, հոգեւոր գանձուց, մարմնական տանց եւ գոյից, մանաւանդ ի գերութիւն գառանցն Քրիստոսի, մերոց աղեաց եւ անդամոց, յորոց վերայ կարօտացաք գետաբուղիս արտասուաց եւ խաւարատան սենեկաց, թափել զգառն կսկիծ վիրին մեր ի խորոջ ժողովեալ: Եւ քանզի տեսն էր պատուհասն, որոյ «բազում են գթութիւնք նորա» <Բ Թագ. ԻԴ 14, Ա Մն. ԻԱ 13>, «ո՛չ ըստ մեղաց մերոց ասար մեզ տէր, եւ ո՛չ ըստ անօրէնութեան մերում վճարեաց մեզ» <Սաղ. ՃԲ 10>, այլ պահեաց զմեզ գթութիւն նորա՝ զմնացորդ նշխար յիշատակի, եւ

սերմն գաւակի աճման հայկական գարմից, եւ ճիւղ օրհնութեան ողկուզաց հայրատունկ որթոյն՝ քրիստոսարկու ուռոցն. որոց համբաւ աճման եւ զարգացման որդեկաց մեր մնացելոց, եւ կարկատման եւ վերստին շինուածոյ աւերեալ տեղեացոյ, առ սակաւ սակաւ թափէ զտրտմութիւն մեր, եւ փարատէ զմութ սգոյն ձեր ի դիմաց մերոց. եւ կազդուրեալ մխիթարիմք, եւ կանգնեալ գոհանամք զաստուծոյ, հարկանողի եւ բժշկողի ձեռին նորա՝ տալով օրհնութիւն յաւիտեանս:

Բայց եւ երկիւղ կասկածանաց առաջիկայ ժամանակին ոչ թողու զիս. քանզի նոյն նիւթ բարկութեանն աստուծոյ մեղքն մեր՝ ի մեզ հաստատեալ է յեկամուտ չարեաց որոմանցն ցանողի՝ գտանելով առ մեզ, յեկեղեցիս, եւ յիշխանս, եւ յիշխեցեալսն. եւ գտանիմք արտաքոյ կանոնաց՝ սահմանաց հարցն մեր առաքելոց եւ հայրապետաց: Եւ վասն այս հարկի մեծագունի ցանկացայ խնդրել ճանապարհ եւ անձամբ գալ, զգուշութիւն առնել հօտիդ իմոյ Քրիստոսի աստուծոյ յիս վստահացեալ ժողովրդեանդ՝ աղաչանօք եւ բանադրութեամբ, եւ սպառնալեօք, եւ ամենայն հնարիւք հանել ի ձէնջ զտեսակ ատելի դիմաց չարին, որ են մեղք, եւ երկնել զձեզ վերստին ցաւօք՝ մինչեւ նկարեացի Քրիստոս ի ձեզ:

Ունէի եւ այլ պատճառս հարկաւոր գալստեան իմոյ, զի այր ծեր եմ ես, եւ հասեալ ի դուռն գերեզմանի, եւ կարօտիմ ի կատարածի կենաց իմոց տեսանել զորդեակսդ իմ ի տէր, տալ ձեզ զյետին օրհնութիւն, եւ պահանջել ի ձէնջ աղօթս եւ պատարագս թոշակ ճանապարհի իմոյ առ Քրիստոս, եւ լինել ձեզ ինձ յիշատակ բարի, անուանի վարուք եւ անսխալ կրօնիք առաջի աստուծոյ: Եւ քանզի ժամանակս այս կասկածոտ եւ սխալական, այսմ ինձ ոչ ներեաց անձամբ գալ եւ կատարել զբաղձանս իմ: Ապա այլովք հնարիւք հաստատեաց աստուած զսիրտ իմ զարհուրեալ. եւ առաքեցի առ ձեզ զարդինական վարդապետդ զՎարդան փոխանակ անձին իմոյ, զոր ետ ինձ նախախնամութիւնն աստուծոյ՝ ձգելով առ իս ի կողմանց ձերոց ի հինգ ամաց հետէ, զոր իբրեւ տեսի եւ ճանաչեցի ըստ կարի, կապեցի զդա միջնորդութեամբն աստուծոյ ընդ անձին իմոյ կենօք եւ մահու, մեծաւ հարկիւ եւ սիրով բեւեռեալ ընդ իս յաւիտեան:

Իսկ վասն մեծ եւ հարկաւոր կարեաց երկոցունց, զոր գրեցի վերագոյնն, առաքեցի զդա առ ձեզ յուսովն աստուծոյ լնուլ զտեղի իմ ո՛չ ի դորա կամաց եւ ի խնդրոյ, այլ յիմմէ սրտէ եւ ի կամաց յօժարեցուցեալ եւ ի հրամանէ հարկեալ: Եւ որպէս անդամ ի մարմնոյ կենդանւոյն՝ հատեալ ցաւօք, որ ունի զիմ սիրտ եւ զբան յամենայն իրս ի պատեհ պատուիրանացն աստուծոյ, եւ գայ բերէ առ ձեզ սահման չափաւոր եւ դիւրագործ՝ քաղեալ ի կանոնաց եւ ի հրամանաց հարցն սրբոց՝ ի պետս եկեղեցականաց եւ աշխարհականաց: Զոր աղաչեմ բարեխօսութեամբ սրբոց, եւ փոխանակ ասեմ զանձն իմ, զի ընդունիցիք զդա սիրով, զհրամայեալսն զրոց սրբոց, եւ կատարեցէք ի փրկութիւն ձեզ եւ յանդատապարտութիւն ատենին աստուծոյ: Իսկ եթէ ստունգանիցէ ոք եւ ոչ ընկալցի եւ կատարեացէ, մեղս առցէ աններելիս, եւ արին իւր եւ կործանումն աշխարհի պահանջեցցի ի նմանէ առաջի ատենին ահաւորի եւ մեծի:

Բայց մեծ յուսով եմ յաստուած չընդդիմանալ ումէք իւրում կենաց եւ փրկութեան եւ ի հաւանելոցդ պահանջեմ աղաչանօք՝ փոխել իւրաքանչիւր ումէք զթողթոյ կանոնական եւ պահել զգուշութեամբ յաւիտեան, եւ ամենայն ումէք զիտելի առնել, եւ զիմ առաքեալ թուղթոյ ձեռնագրել ամենայն եպիսկոպոսացոյ եւ առ իս առաքել ձեռօք

իմոյ վարդապետիդ: Այլ եւ ամենայն պաշտելի եւ երկրպագելի սրբութիւնդ իմովս երեսօք ընկալցին զերկրպագութիւն եւ աղօթս՝ դիմօք Վարդան վարդապետիդ իմ, եւ ձերովդ: Նոյնպէս ընկալարուք եւ դուք՝ որպէս յիմմէ սրտէ եւ ի հաւատոյ, բերանով դորա զհայցուածս աղօթից եւ պատարագաց, զոր մաղթեմ՝ յուսալով ի մեծէ եւ ի փոքուէ, ի քաւութիւն պարտեաց յանցանաց իմոց. քանզի որպէս հարք պարտին որդւոց զուրբ եւ օրհնութիւն, նոյնպէս եւ որդիք օրէնս ունին զպարտս հօրն վճարել:

Եւ ես լի հաւատով, տարածմամբ ձեռաց իմոց խնդրեմ յաստուծոյ միջնորդութեամբ կենսակիր սրբոցն եւ աղօթիք երանուհւոյ աստուածածնին եւ ամենայն սրբոց, զի ամենայն աստուածաշարժ պարգեւք եւ օրհնութիւնք եւ շնորհք, զոր ետ հայրն երկնաւոր որդւովն եւ սուրբ հոգւովն աշխարհի եւ եկեղեցւոյ, եւ եկն ի հարց յորդիս, եւ այն ամենայն եկեսցէ եւ հանգիցէ յոգիս ձեր, եւ յեկեղեցիս ձեր, եւ յաշխարհդ, եւ յիշխանութիւնդ, եւ ի հոգիս ննջեցելոց ձերոց՝ ի հանգիստ նոցա, եւ կենդանեաց՝ ի փրկութիւն հոգւոյ եւ մարմնոյ. յաճումն եւ ի բազմանալ նորոյս Բարայելի՝ քրիստոսական հօտիդ, առաւել քան զբազմութիւն եւ զպայծառութիւն աստեղաց: Օրհնեսցին երկնաւոր շնորհօք ամենայն գոյք ձեր՝ կայուն եւ գնայուն, եւ պարարտացին եւ պտղաբերեսցեն անդաստանք ձեր եւ այգեստանք ձեր, եւ ամենայն պտղաբերք երկնաւոր ցօղովն եւ շնորհօք աստուծոյ լցելովք, յորոյ վերայ ասացեն ամենայն մերձաւորք աստուծոյ՝ երկնաւորք եւ երկրաւորք՝ «Եղիցի՛, եղիցի՛»: Ողջ լերուք, եւ անյարմար գրոյս անմեղադիր լիջիք, զի փափագեցի իմովս ձեռամբ գրել առ ձեզ:

Գրեաց եւ միւս եւս թուղթս կանոնականս եկեղեցականաց եւ առաքեաց ընդ շրջաբերական թղթին ի ձեռս նոցունց՝ այսպէս:

ԽԳ

«Կոստանդին ծառայ Քրիստոսի եւ շնորհօք նորին կաթողիկոս ամենայն հայոց, օրհնութեամբ եւ ողջունիւ եւ սիրովն աստուծոյ՝ ծանուցանեմ լրման եկեղեցւոյդ Հայաստանեայց, վիճակելոց ընդ իշխանութեամբ զաւագանի սրբոց առաքելոցն Թադէոսի եւ Բարդուղիմէոսի եւ մեծավաստակ նահատակին Գրիգորի եւ մերում կրօնքութեանս:

Հրաման է այս առաքելադիր, որ ի տարւոջն երիցս անգամ առաջնորդք եկեղեցւոյ ժողովով տեսանեն զկարգս եկեղեցւոյ, թէ որպէս ունիցին զսահմանս յաւիտենականս, զոր հոգին սուրբ հաստատեաց, զպակասեալն լնուլ եւ զեկամուտ որոմն իւլել: Եւ այս պատուիրան ի բազում ժամանակաց խափանեալ եղեւ յաղագս ազգիս ցիր եւ ցան լինելոյն, եւ հեռաւորութեան, եւ մուխատրայ ճանապարհաց: Այլ զի իրաւունք արդար դատաստանին աստուծոյ յիշատակ արար անկարգութեան եւ անիրաւութեան աշխարհի, յետ բազում երկայնմտութեան եւ ներողութեան արբոյց զբաժակ բարկութեան իւրոյ յովից ազգաց եւ ժողովրդոց, ընդ որս եւ մեք գտաք դատապարտք եւ տուաք տոկոսիս ազգակցօքն մերովք եւ հոգեւոր ուստերօք եւ դատերօք: Քանզի աշխարհ, որ լի էր մեղօք եւ անիրաւութեամբ, լցան արեամբ եւ արտաստօք եւ դիակոյտ ոսկերօք կոտորուածոց՝ զազանակուր եղելոց, եւ մնացեալքն ի սրոյ անընտել ճանապարհաւ վաճառակուր եղեն յազգս հեռաւորս, եւ փափուկքն մեր եւ ազատք որդիք Սիոնի եւ գառինք Քրիստոսի, զուզակշիռքն ոսկւոյ եւ արծաթոյ եւ

ականց պատուականաց, իբրեւ գաղբ անպիտան եւ ընկեցիկք եւ արհամարիք եւ անձանօթք եղեն: Այլ եւ երկրպագելի եւ պատկառելի նշանք եւ սպասք սրբութեան անարգեցան անարժանից ձեռօք յանարժան պէտս վարեալք՝ հանդերձ տապալմամբք քաղաքաց եւ ամայութեամբ գաւառաց, զորս ոչ ոք կարէ զբովանդակն պատմել եւ արժանապէս ողբալ: Բայց քանզի ողորմութիւնն աստուծոյ երթող մեզ տակաւին սերմն կենաց եւ զաւակ յուսոյ՝ յաշխարհիդ Արեւելից յիշատակ առ մեզ երախտեացն աստուծոյ, որ վասն աղօթից նախնեացն մերոց սրբոց ի մխիթարութիւն մեզ վասն բազում գորութեան իւրոյ. եւ է՛ք դուք ժողովրդապետք այսօր եւ ժողովուրդք, վանորայք, քաղաքք եւ գաւառք, յետ բազմադիմի վշտացն, զոր կրեցէք, եւ գոյ ի ձեզ օրհնութիւն եւ յոյս աճման եւ վերացման ի փառսն առաջինսն. եւ է՛ք Քրիստոսի եւ մեր սեփական ժառանգութիւն եւ պարծանաց զաւակք, եւ յանձնեալք մեզ ի պէտս հոգեւորս: Վասն որոյ ի վերայ բազում արտասուացն, զոր հեղաք վասն ձեր ի բեկման աւուրսն եւ յաւերման եւ ի կոտորման մեղսաբեր սրոյն, եւ այսօր մխիթարիմք ձեռք մնացելովք, եւ զոհանամք զաստուծոյ, այլ եւ միշտ զարհուրիմք եւ դողամք յերկիւղ կասկածանաց նոյն անցիցն, զոր կրեցաք, քանզի եւ նոյն պատճառք բարկութեան աստուծոյ գտանին եւ այսօր առ բազումս, որ է կեանք եւ վարք արտաքոյ կամացն աստուծոյ եւ կանոնաց հրամանաց: Վասն որոյ յառաջ քան զերիս ամս գնացաք մեր դրան սպասաւորացս լրմամբ, հանդերձ ամենայն մերձակայ գաւառաց եպիսկոպոսօք յաշխարհն Կիլիկեցոց առ քրիստոսապսակ թագաւորն մեր Հեթում, եւ մերով հրամանաւ եւ նորին ձեռնտութեամբ ժողովեցաք զեպիսկոպոսունս եւ զվարդապետս եւ զմիանձունս եւ զվանաց առաջնորդս, եւ զիշխանս եւ զիշխեցողս, արս երեւելիս, եւ արարաք հանդէս մեծ, քննեցաք զպատուէր եւ զհրամանն աստուծոյ եւ զաստուծոյ մերձակայից առաքելոց եւ հայրապետաց եւ գտաք զմեզ բազում մասամբք մոլորեալք եւ դատապարտք եւ անպատասխանիք. եւ որքան կարացաք՝ աւաղեցաք զմեզ եւ ողբացաք:

Զկնի յոլով քննութեանն՝ ամենեցուն կամակցութեամբ եւ ձեռնագրով՝ գրեցաք սահման եւ կանոն չափաւոր եւ դիւրընթաց, եւ կարելի գործելոյ, ի զօրութենէ գրոց հաւաքեալ. եւ ուխտեցաք առաջի աստուծոյ եւ ի հրեշտակաց եւ ի մարդկան՝ յանձն առնուլ ամենայն կարողութեամբ զեղեալ սահմանս: Եւ եղաք զոյս մեր յօգնութիւնն աստուծոյ եւ մնացաք ժամանակի, թէ հնար գոյ զալ անձամբ եւ այդր լնուլ զփափագ կարօտութեան իմոյ առ ձեզ, եւ պահանջել ի ձէնջ ձեռնագիր սահմանիդ եղելոյ, որպէս եւ մէք: Եւ զի չեղէ հնար, առաքեցաք զնոյն սահմանեալ կանոնսդ չափաւոր քարտիսիւ, եւ պահանջեմ ի ձէնջ վկայութեամբն աստուծոյ եւ շնորհիւ եւ զօրութեամբ առաքելական աթոռոյս, եւ աստուածընկալ սրբութեանցս, եւ առաջի առաքելոցն սրբոց, եւ սրբոյ Լուսաւորչին մերոյ, զոր առնիցէք անթերի:

Եւ եղեալ սահմանն ա՛յս է.

Ա. Ամենայն ձեռնադրութիւն յեկեղեցի, որ է պարգեւք հոգւոյն սրբոյ, զոր տայ արժանաւորացն, առանց արծաթոյ լիցի՝ ըստ կանոնաց, զի այն ախտ Յուդայի եւ Միմոնի կախարդի է, որ խոտեցան, եւ ոչ միաբանեցաւ ընդ նոսա շնորհն, որ ի տեղիս տեղիս վասն աղքատութեան լուծեալ է եւ տգիտութեան.

Բ. Այսուհետև արժանաւորքն միայն եւ գիտունքն առցեն զաստիճան եպիսկոպոսութեան մեծաւ քննութեամբ եւ վկայութեամբ եւ թեմին կամակցութեամբ առանց կաշառած. հասակաւ մի՛ պակաս քան զերեսուն ամն:

Գ. Իսկ առաջին գործ եպիսկոպոսին, որ զուսուցիչսն եւ զուսումնականսն ուսման եկեղեցոյ՝ ինքն սահմանեցէ մեծաւ հոգաբարձութեամբ, անգայթակղ, եւ գիտունք եւ ուսումնականք ուսուցիչք եղիցին տղայոցն:

Դ. Ապա զեկեալսն ի չափ՝ հասակաւ ե՛ւ ուսմամբ ե՛ւ սրբութեամբ՝ անցէ յաստիճան, վկայութեամբ անձանց իւրեանց եւ սնուցողացն՝ առանց արծաթոյ, տիօք մի՛ պակաս քան զքսան հինգ ամն երէցն եւ սարկաւագն՝ քսան ամ:

Ե. Իսկ քահանայքն զպսակն եւ զկնունքն նօթութեամբ արասցեն յեկեղեցիս եւ հաղորդեսցեն. բայց թէ մահու երկիւղ իցէ երախային, յորժամ եւ իցէ՝ արասցէ առանց դրամի:

Զ. Ամենայն քահանայագործութիւն՝ կնունք, պսակ եւ թաղումն, երկիւղի եղիցի՝ առանց գրուցի եւ ծաղու, մեծաւ յուսով եւ աղօթիւք մերձակայից:

Է. Աւագանն հաստատուն լիցի եւ անշարժ, եւ վարագուրաւ ծածկած, զի մեծ է խորհուրդն:

Ը. Զպսակն ընտրութեամբ արասցեն՝ վեց ծննդովք հեռացեալ յազգակցութենէ արեան. փեսայն մի՛ պակաս քան զչորեքտասան ամն, եւ հարսն՝ քան զերկոտասան:

Թ. Յօտար աշխարհէ եպիսկոպոս, կամ վարդապետ, կամ երէց, կամ գերոյ տէր առանց թեմի եպիսկոպոսին մի՛ շրջեսցին, կամ շինեսցին, այլ նորա հրամանաւ՝ ըստ պատշաճի. բայց ճշմարտացն մի՛ հակառակեսցեն եւ ընդդիմասցին, եւ եթէ յանդգնի ոք՝ նգովեալ եղիցին:

Ժ. Գրոց դասասացք բազմաց վկայութեամբ լիցի, որ գիտունք լինին եւ ամենայն գրոց վարժ եւ տեղեակ, եւ փորձ ամենայնիւ. նոյնպէս եւ գրոց աշակերտք ընտրութեամբ նորին եւ առաւել փորձիւ եւ վկայութեամբ կատարելոց:

ԺԱ. Եւ հրամայեսցէ եպիսկոպոսն զտուրք գիրս եկեղեցոյ գրել արուեստաւորաց եւ ուղղափառաց եւ գիտնոց:

ԺԲ. Երկիցս անգամ շրջեսցի եպիսկոպոսն ի տարւոջն յիւր թեմն, եւ հանդէս արասցէ իւր հօտին, եւ սուրբ եւ գիտուն քորեպիսկոպոս դիցէ, որ զեկեղեցոյ դատաստանն ըստ կանոնաց առնել մարթասցէ, երկիւղած եւ անագահ:

ԺԳ. Ծեր եւ գիտուն խոստովանահարս կարգեսցեն, որ յամէն կիրակէի առանց դրամի ի խոստովանութիւն կոչեսցէ վասն շաբաթուն յանցանաց, եւ քահանայքն խոստովանահարցն հրամանաւ զիւրեանց ժողովրդեան զարժանաւորն հաղորդեսցեն առանց դրամի, նոյնպէս եւ զհիւանդսն առանց դրամի:

ԺԴ. Զհաղորդն առանց բուրվառի եւ մումեղինի մի՛ տարցին առ հիւանդն, այլ մեծաւ երկիւղիւ. իսկ ժողովուրդքն չեն իւրեանց հրամանքն, ո՛ւմ կամին ծուխ լինել, այլ որպէս եպիսկոպոսն հրամայեցէ:

ԺԵ. Առաւել ջան տարցեն եպիսկոպոսք եւ քորեպիսկոպոսք զպոռնիկս եւ զշնացողս, զհմայս եւ զամենայն յանցաւորսն զեհենին երկիւղիւ ի դարձ ածել: Իսկ զանդարձսն մարմնաւոր պատուհասիւ եւ հոգեւորաւ խրատել եւ տուգանել. մանաւանդ զայնպիսիսն, որ այր եւ կնոջ մէջ մտցեն, կամ բոզ ունիցին կին, կամ զկինն թողուն զօրինաւոր եւ առ բոզս երթան, կամ ատելութեան պատճառաւ թողուն զկանայսն առանց բանի պոռնկութեան: Զայսպիսիսն առանց խղճի անողորմ տուգանօք խրատեցեն. եւ թէ պատուաւոր մարդ է եւ ընդդէմ ասէ եկեղեցւոյ օրինաց լրբութեամբ, թագաւորն խրատեցէ զալանի մեղքն. եւ իշխանքն՝ զմեղադրանք, եթէ ո՛չ առնեն զայս, եւ նզովք. եւ թէ կին լրբի եւ մարդ խաբէ կանամբի կամ ազապ, խրատեցէ երէցն:

ԺԶ. Ամենայն պահք՝ ըստ կանոնաց՝ առանց ձկան եւ ձիթոյ եւ գինւոյ եղիցի բաց ի հարկէ հիւանդութեան, առաւել աղուհացիցն, եւ ուրբաթուն եւ չորեքշաբաթուն, որ Քրիստոսի չարչարանաց աւուրքն են, որ զայս լուծանէ, տուգանեցեն եւ յաղքատս տայցեն, եւ պահօք վճարեցեն աստուծոյ:

ԺԷ. Նախ քան զայս եւ յառաջ քան զամենն զայս եմք հոգացեալ առաջի արքային Հեթմոյ եւ հոր իւրոյ Կոստանդեայ եւ ամենայն իշխանացն, եւ բանադրանօք բանադրեալ յամենեցուն վերայ, որ օգնական լինին եկեղեցւոյ, եւ յամենայնի տեղի՝ ի մեծ եւ ի փոքր՝ յիշոցաւագ դնեն ի դարպասս, ի քաղաք, ի գիւղս, ի բերդս, եւ յազարակս, եւ զանօրէն յիշոցասացսն, զաստուծոյ բարկութիւն շարժողսն, եւ զաններելի անօրէնսն, որ անարգեն զհաւատսն, զստեղծող, զկնունք, զհրեշտակ, զքահանայ, զբերան, զերես, զգերեզման, եւ զայլ այսպիսիս զնոր բուսեալ չարիսդ, զայնպիսեացն զլեզուսն հատցեն, եւ կամ ծակեցեն եւ լար ի ներս ածցեն, եւ նախատանօք ի շուրջ ածցեն օր մի, եւ ըստ գոյին տուգանս առցեն, եւ յաղքատս տայցեն:

ԺԸ. Թէ քահանայ գտանի ի վերոգրեալ մեղսդ, կրկին պատիժ ընկալցի եւ տանջեցի կարգան հանդերձ:

ԺԹ. Քահանայ, որ զատ յեկեղեցւոյ գործոյ, այլ գործս առնէ՝ նօտարութիւն կամ որսորդութիւն, զժողովուրդսն ի բաց առցեն ի նմանէ. նմանապէս զանուսումն երիցանց, մինչ լաւ ուսցին, եւ յանարժանիցն եւս առցեն:

Ի. Քահանայն ի տարւոջն յեկեղեցին ժողովեցէ զարսն առանձինն եւ զկանայսն առանձինն, եւ որիշ զկուսան աղջկունսն, եւ որիշ զտղայսն՝ զմանրերսն, եւ ըստ իւրաքանչիւր պատշաճի՝ խրատեցէ՝ աղաչանօք եւ սաստիւ, եւ իմասցի զիւրաքանչիւրոցն վարքն, եւ դիտեցէ հանապազ, եւ թէ ինքն չէ՛ բաւական, ի ձեռն այլ կատարելոյ արասցէ, որպէս ասէ սուրբն Աթանաս յիւր կանոնքն:

ԻԱ. Ժողովրդականքն յօժարութեամբ եւ աղաչանօք տացեն զհասս քահանայիցն, յամենայն արմատոց պտուղս, եւ զկարգեալ բաժին մատաղին, եւ պսակին ընծայիք,

եւ թաղմանն հանդերձ, եւ ժամու դրամ՝ ո՛չ զին պատարագին, այլ երիցուն հանդերձ եւ կերակուր, որ աղօթից եւ պատարագի պարապի յեկեղեցին:

ԻԲ. Երիցունք ըստ ժողովրդեանն ծառայեսցեն զեպիսկոպոսն սահմանեալ հասին եւ ընծայիք՝ ըստ պատշաճին:

ԻԳ. Եպիսկոպոսունքն ծառայեսցեն զհայրապետական աթոռն կարգեալ հասին եւ ընծայիք արժանաւորօք՝ ըստ կանոնաց. զի սուրբ Լուսաւորիչն գրեալ է, որ քահանայքն զժողովուրդն տասանորդեսցեն, եւ եպիսկոպոսք՝ զքահանայսն եւ հայրապետն՝ զեպիսկոպոսունսն: Արդ՝ եթէ զայն չառնէք, ապա զչափաւորսն արարէք. եւ զպակասն՝ զոր գրեցաք, խնդութեամբ տո՛ւք, իբրեւ զօրհնութիւն եւ մի՛ իբրեւ զազահութիւն, որ աթոռքն հաստատ եւ անկարիք մնան եւ եկեղեցիքն պայծառ, եւ աստուծոյ օրհնութիւնն խառնի յարդիւնս արդարութեան ձերոյ. զի զայն աստուծոյ տայք, ոչ մարդոյ, եւ մարդոյ մի՛ երախտէք:

ԻԴ. Չայն երկու աղօթքն, յորոյ վերայ Սուրբ աստուած ասեմք՝ զփառք ի հայր եւ յորդի եւ ի սուրբ հոգին՝ մի՛ աւարտէք. զի մի՛ յերրորդութեան վերայ թուեսցի խաչն. զկատարած լուր ձայնիցն՝ ասել պիտի, «զոր միշտ ի բարձունս առաքեսցուք ամենագոր տէրութեանդ՝ Քրիստոս աստուած. այժմ եւ միշտ»: Չգոհանամքին վերջքն՝ «Լիցուք տաճար եւ բնակարան աստուածային շնորհացդ, եւ գոհութեամբ փառաւորեսցուք զքեզ Քրիստոս, այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս ամեն»:

ԻԵ. Ի ֆռանկաց գրեալ են առ մեզ, թէ՛ զՏեառնեղբօր հրամանն ընդէ՞ր ո՛չ առնէք. զհիւանդն ի ժամուն մահու օրհնել, ձիթով օծանել <Յակ. Ե 14>, որ թէ մեռանի՛ օծումն լինի թաղմանն, եւ թէ ապրի՛ լինի քաւութիւն մեղացն եւ պատճառ առողջութեանն: Եւ զիտէք, որ Օձնեցին Յովհանն, որ զատեալ է զմեզ յազգացդ, գրեալ է, որ առնէք եւ պարտ է առնելն, եւ արարէ՛ք ստուգիւ. միայն զգուշացի քահանայն եւ զձէթն սակաւ օրհնեսցէ, որ աւելի չգայ եւ նզովք առցէ յաստուծոյ եւ ի մէնջ, եւ լինի պատճառ զայթակղութեան. զայս պատեհ տեսաք եւ գրեցաք յետոյ եւ հարկաւոր: Ողջ լիջիք տէրամբ:

Որ զայս չափաւոր բանքս գրէ եւ պահէ եւ հասկացնէ եւ գործովք կատարէ, պահեսցէ նմա տէր աստուած զգութ եւ զողորմութիւն իւր, եւ որ կորուսանէ եւ արհամարհէ, յանցաւոր լիցի առ մեզ եւ առ արքայ, եւ աստուծոյ ատենին պատասխանի տացէ ամենայնի»:

Եւ եկեալ վարդապետն Վարդան եւ որք ընդ նմա առաքեալքն ի կաթողիկոսէն յԱրեւելս, եւ շրջեալ ընդ գաւառս Հայոց յեպիսկոպոսս եւ ի վանորայս եւ յիշխանս, եւ տուեալ ամենեցուն զՀրամանս կանոնականս, եւ պահանջեալ յամենեցունց ձեռագիր հաւանութեան սահմանին եղելոյ: Եւ զի ամենայն ոք խտորեալ էր ի ճշմարտութենէն՝ ըմբռնեալք ախտիւ ազահութեան եւ արծաթսիրութեան, ծանր թուեցաւ հրամանն, բայց սակայն ոչ իշխեցին արհամարհել, այլ ի վերին երեսս մեծարեցին եւ ետուն ձեռագիր երդմամբ եւ նզովիւք առնել զՀրամանն՝ եպիսկոպոսն Կարնոյ քաղաքի Սարգիս, եւ եպիսկոպոսն Անուոյ միւս Սարգիս, եւ եպիսկոպոսն Կարուց Յակոբ, եւ եպիսկոպոսքն Բջնոյ՝ Վանականն եւ Գրիգոր, եւ եպիսկոպոսն Անբերդոյ Մկրտիչն, եւ եպիսկոպոսն Հաղբատայ Համագասպ, եւ այլ եպիսկոպոսքն, որ ի կողմանս կողմանս,

եւ գլխաւոր վանորայքն՝ Սանահինն, եւ Գետիկ, եւ Հաղարծինն, եւ Կեչառուս, եւ Հաւուց թառ, եւ Այրի վանք, եւ Յովհաննու վանք եւ Սաղմոսայ վանք եւ Հոռոմոսի վանք, եւ որ շուրջ գնոքօք: Նա եւ կաթողիկոսն Աղուանից տէր Ներսէս, եւ եպիսկոպոսն Յովհաննէս, գոր Տուեցին կոչէին, եւ մեծ հոչակաւոր վարդապետն Վանական, եւ իշխանաց իշխանն Աւագն, եւ այլ իշխանքն:

Եւ առեալ զայս գիր հաւանութեան իմաստնոյ վարդապետին Վարդանայ, առաքէ առ կաթողիկոսն Կոստանդին ի Կլայն Հռոմայական, եւ ինքն եկեալ ի ձորն Կայանոյ ի միայնարանն իւր, գոր սուրբ Անդրէն կոչէին, հանդէպ անառիկ բերդին Կայանոյ, եւ անդ դադարեալ յուսուցանել զբազումս, որք աշակերտէին նմա վարդապետական բանին:

Եւ ի գալ ամին երկրորդի, յորժամ ՈՂԶ էր թուականս հայոց, առաքինի կաթողիկոսն Կոստանդին առաքէ եկեղեցեացն Արեւելից ընծայս՝ մետաքսառէջս ի կերպասուց պէսպէս գունովս, եւ մեծագին նափորոսս ի սպասս պատարագին սրբոյ ի ձեռն Թեոդոսի սպասաւորի իւրոյ, ի պատուաւոր վանորայս, եւ շրջաբերական նամակ շիրմի առաքելոյն Թադէոսի տալ նմա վիճակ զշրջակայ գաւառսն եւ զքաղաքսն եւ ոսկի յոլով ի շինութիւն գաւթին, գոր շինէր վարդապետն Յովսէփ, յետ աւերածոյն՝ որ ի թուրքաց, եւ ի հինիցն վրաց, քանզի յոլով ժամանակս անբնակ էր ի մարդոյ եւ ամայի:

Եւ Յովսէփայ երթեալ առ զօրագլուխ մի թաթարին, որում անուն էր Անագուրակնունին, որոյ իջաւանքն իւր յաւուրսն ամարայնոյ հուպ էր ի գերեզման սուրբ առաքելոյն Թադէոսի, եւ նորա հրամանաւ սրբեալ զեկեղեցին եւ նաւակատիս կատարեալ՝ շինեաց զվանսն եւ ժողովեաց ի նա կրօնաւորս բազումս:

Եւ այրն թաթար ընդարձակեաց զճանապարհս յամենայն կողմանց՝ աներկիւղ գալ ուխտականացն ընդ մէջ զօրաց նորա, պատուէր հրամանի տուեալ սաստկութեամբ՝ մի գոք զգուել եւ նեղել, որ կամիցին գալ, եւ ինքն սիրով խոնարհէր առ նոսա: Եւ բազումք ի նոցունց գային եւ մկրտէին զուստերս եւ զդստերս իւրեանց. եւ բազում այսահարք եւ հիւանդք բժշկէին. եւ փառաւոր լինէր անուն տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի:

Այլ եւ ամենայն զօրքն թաթար ոչ էին թշնամի խաչի եւ եկեղեցւոյ, այլ եւ յոյժ պատուէին եւ ընծայս մատուցանէին, քանզի նախանձ հակառակութեան առ նոսա ոչ գտանիւր:

ԽԴ

Իբրեւ առ զմեծ թագաւորութիւնն թաթար զօրուն՝ որ յաշխարհն իւրեանց, դանն Գիուգ, իսկոյն առաքեաց արս հարկապահանջս ի զօրս իւր, որ ի կողմանս կողմանս եւ յաշխարհս, գոր հնագանդեցին նոքա, առնուլ տասանորդս յամենայն ստացուածոց զօրուն, եւ հարկս ի գաւառացն եւ ի թագաւորութեանցն, որք նուաճեալ էին նոցա՝ ի պարսից, եւ ի տաճկաց, եւ ի թուրքաց, եւ ի հայոց, եւ ի վրաց, եւ յաղուանից եւ յամենայն ազգացն՝ որ ընդ նոքօք, որոց գլխաւորք էին հարկահանացն արք խիստք եւ յափշտակողք, անուն միոյն Արդուն, որ ամենիցն իշխէր, եւ երկրորդին՝ Բուղա, որ

չարագոյն եւս էր քան զայն Բուդայն, որ յաւուրս Ջափրի Իսմայելականին էլ ի Հայս եւ աւերեաց բազում աշխարհս: Նմանապէս եւ այս Բուդա եկեալ ի զօրսն թաթար, մտանէր ի տունս աւագանւոյն, եւ զոր ինչ ախորժ թուէր իւր՝ առնոյր անխնայ, եւ ոչ որ իշխէր ասել ինչ նմա, զի ժողովեալ էր իւր արս սրիկայս ի պարսից եւ ի տաճկաց, որք անխնայ գործէին զգործ խակութեան եւ թշնամիք էին առաւել քրիստոնէից:

Վասն որոյ չարացուցին զնա ի վերայ բարեպաշտ իշխանին Հասանայ, զոր Ջալալն ասէին, որ ըմբռնեաց զնա ի մեծ դրանն առաջի ամենայն աւագանւոյն, եւ ընդ բազում պատժօք զնա արկեալ՝ քակեաց զանմարտնչելի բերդս նորա, զոր Խոյախասնայ բերդ կոչէին, ըստ պարսկական բարբառոյն, եւ զԴեղն, եւ զԾիրանաքարն, եւ զայլ ամբոցս նորուն: Եւ այնպէս յատակեաց զնոսա, մինչեւ հետք անգամ որ երեւէին, թէ բնաւ շէն լեալ իցէ: Եւ բազում ոսկի եւ արծաթ առեալ ի նմանէ, հազիւ զերծաւ ի մահուանէ. եւ մեծամեծ աւագանին ոչինչ կարացին օգնել նմա. այսպէս ահ արկ ամենայն տեսողացն:

Կամեցաւ եւ զիշխանաց իշխանն Աւագն նոյնպէս ըմբռնել ի տանջանս եւ ի ձաղանս: Եւ ազդեցուցին նմա մեծամեծ աւագանին, թէ՛ «Մի՛ երկնչիր, այլ զամենայն զօրս քո ժողովեալ եւ այնպէս երթ ի տեսութիւն նմա. եւ թէ դէպ լիցի ըմբռնել զքեզ, կալջիր եւ դու զնա»: Եւ այնպէս արարեալ՝ չոգաւ առ նա բազում զօրօք:

Չոր տեսեալ Բուդայն՝ երկեալ, եւ ասէ ցնա. «Չի՞նչ է այդ բազմութիւն զօրաց. մի՞ թէ ապստամբ իցես ի դանէն եւ եկիր սպանանել զմեզ»: Եւ ասէ ցնա Աւագն. «Եւ դու ընդէ՞ր ժողովեցեր զբազմութիւն արանց չարագործաց պարսից եւ եկիր նենգիւ ըմբռնել զմեզ»: Եւ իբրեւ զիտաց Բուդայն՝ թէ յայտնի է նմա նենգութիւն նորա, խօսեցաւ ընդ նմա ի խաղաղութիւն. բայց հանապազ ի մտի իւրում խորհէր նմա ի չարութիւն՝ գտանել դիպող ժամանակ եւ կատարել զկամս չարութեանն: Եւ մինչդեռ զայսպիսի չարիս խորհէր, ժամանեցին նմա արդար դատաստանքն աստուծոյ, եւ վերս ի փողս նորա յանկարծակի եւ հեղձամղձուկ սատակեցաւ չարն չարեալ: Եւ այսպէս բարձաւ ամբարիշտն եւ մի՛ տեսցէ զփառս աստուծոյ:

ԽԵ

Թագաւորութիւնն Վրաց յայսմ ժամանակի նուազեալ էր. որ յառաջ քան զսակաւ մի ճոխ էր, եմուտ ընդ լծով ծառայութեան թաթար զօրուն՝ որ յԱրեւելս, որոց գլխաւոր էր Բաչու-նուինն՝ յետ մահու Չարմաղունին:

Եւ էր ի ժամանակիս յայսմիկ թագաւոր վրաց կին մի՝ Ռուզուդան անուն, որ դողեալ ամբացաւ յանառիկ վայրս Սուանեթոյ: Եւ գային առ նա դեսպանք յերկուց կողմանց՝ ի զօրաց թաթարին, ի մեծ զօրավարէն՝ որ ի կողմանս հիւսիսոյ, որում անուն էր Բաթու, մօտաւոր ազգական դանին, որ ամենից իշխէր, այլ եւ դանն առանց նորա հրամանի ոչ նստէր յաթոռն. եւ ի միւս զօրավարէն՝ որ ի կողմանս Հայոց, որ Բաչուն կոչէր, - գալ առ նոսա սիրով խաղաղութեամբ եւ իշխել տերութեան իւրոյ նոցուն հրամանաւ:

Իսկ նա՝ քանզի կին գեղեցիկ էր, ոչ իշխեաց առ մի որք ի նոցանէ երթալ, զի մի՛ խայտառակեացի ի նոցունց, այլ զորդի իւր մանուկ տիովք թագաւորեալ, որում անուն էր Դաւիթ, առաքեաց առ Բաթոյն զօրավար:

Իսկ այս գլխաւորքս՝ որ ընդ Բաշու-նուինին էին ի կողմանս Աւելից, որք ըմբռնեալ էին զամենայն աշխարհս Հայոց, եւ Վրաց իշխանութեանն իշխանք առ նոսա կային. իբրեւ տեսին, թէ ոչ եկն առ նոսա թագուհին, այլ զորդին իւր առաքեաց առ Բաթոյն, դժկամակ եղեալ ընդ իրսն, առաքեն առ Ղիաթաղին սուլտանն հոռոմոց եւ բերեն անտի զեղբորորդին Ռուզուղանայ՝ զորդին Լաշայ Գիորգեայ վրաց թագաւորին, զոր նոյն Ռուզուղան առաքեաց զհետ դստերն իւրոյ, որ էր կին Ղիաթաղին սուլտանին, եւ նա եղ զնա յարգելս, զի մի՛ դաւ լիցի զոքանչին իւրոյ վասն թագաւորութեան:

Եւ սոցա անեալ զնա անդուստ՝ տան զիշխանութիւն հօր նորա ի ձեռս նորա, եւ առաքեն զնա առ արքայն իւրեանց դանն՝ հաստատել զնա յիշխանութեանն: Եւ ինքեանք դեսպանս առաքեն ստիպով մի զմիոյ կնի առ թագուհին Ռուզուղան զալ առ նոսա կամաւ եւ ակամայ: Նոյնպէս եւ Բաթոյն առաքեաց զորդի նորա առ դանն, եւ ինքն կոչէր զՌուզուղան երթալ առ նա:

Եւ նորա նեղեալ յերկոցունց կողմանց, իւրովի դեղ մահացու էառ եւ վճարեցաւ ի կենացս. եւ գրեաց զիր կտակի առ իշխանն Աւագ, եւ յանձնեաց ի նա զորդին իւր, եթէ դարձցի ի դանէն:

Իսկ նոցա երթեալ առ դանն Գիուդ, եւ նա սիրով ընկալաւ զնոսա: Եւ սահմանեաց նոցա ըստ կարգի ունել զթագաւորութիւնն. նախ, որ աւագն էր ի նոցունց՝ Դաւիթ, որդի Լաշային Գիորգեայ. եւ յետ վախճանի նորա, թէ կենդանի իցէ՝ միւս Դաւիթ, որդին Ռուզուղանայ, նորին հօրաքեռորդին: Եւ զգանձս թագաւորութեան յերիս բաժանեալ, զտախտն պատուական եւ զանգին եւ զթագն հրաշալի, զոր ոչ ունէին այլ թագաւորք, զոր, ասեն, Խոսրովու լեալ՝ հօրն Տրդատայ մեծի, հայոց արքայի, եւ անդ մնացեալ զաղտականութեամբ վասն ամրութեան տեղոյն, եւ ի թագաւորսն վրաց անկեալ եւ մնացեալ մինչեւ ցայսօր. զայն եւ զայլ պատուականս ի գանձուցն առաքել դանին, եւ զայլսն բաժանել ի վերայ ինքեանց: Չոր եկեալ արարին այնպէս միջնորդութեամբ Աւագին, որդւոյն Իւանէի:

Եւ նստեր Դաւիթ որդի Լաշային ի Տիխիս քաղաքի, եւ միւս Դաւիթն՝ ի Սուանէթ:

ԽԶ

Արքայն հայոց Հեթում, որ ի Կիլիկիա, առաքեաց զեղբայր իւր Սմբատ զօրավարն առ դանն երեւելի պատարագօք: Եւ նորա երթեալ խաղաղութեամբ զերկայնութիւն ճանապարհին, եւ յոյժ մեծարեալ ի նմանէ, դարձաւ երեւելի փառօք եւ հաւատարիմ հրովարտակօք՝ տուեալ նմա գաւառս բազումս եւ բերդս յովոյս, զոր յառաջ լեալ էր Լեւոնի արքայի, եւ զկնի մահուանն առ ի նոցունց Ալաղին սուլտանն հոռոմոց:

Մեռավ Ղիաթաղին սուլտանն, եւ մնացին նորա որդիք երկուք մանուկ տիովք: Եւ ընդ հակառակս լեալ նոցա, չոգաւ մինն ի նոցանէ առ դանն, եւ առ ի նմանէ զիշխանութիւն հօր իւրոյ, եւ դարձաւ ընդ Սմբատայ զօրավարին հայոց: Եւ եկին առ Բաշու-նուինն եւ առ այլ աւագանին, եւ նոցա հաստատեալ զիրամանս արքային իւրեանց տան զօրս զկնի նոցա՝ տանել զնոսա յերկիր իշխանութեան իւրեանց:

Եւ իբրեւ հասին ի քաղաքն, որ կոչի Եզնկայ, լուան, եթէ եղբայրն Ղիաթաղին սուլտանին փեսայացեալ Լեշքարեայ հոռոմոց թագաւորին, որ յԵփեսոս, եւ նորին օգնականութեամբն սուլտանացաւ ի Կօնն. եւ եղբայր նորին տղայոյն՝ Յալայիայ, ի բուն աթոռն, երկեալ երթալ անդր, այլ անդրէն դադարեաց յԵզնկայն տեսանել, թէ զինչ լինիցի վախճան գործոյն:

Եւ զօրավարն Սմբատ եմուտ յերկիր իւր առ եղբայր իւր արքայ Հեթում:

ԽԷ

Մինչդեռ սակաւ մի կազդուրեալ էր երկիրս ի հինից եւ յասպատակէ բորբոքեալ աշխարհակուլ հրոյս, եւ մարդիկ ի սոսա ապաստանեալ էին առաւել քան յաստուած. իշխանքն զրկէին եւ կողոպտէին զաղքատս եւ ի զրկանաց անտի գնէին հանդերձս մեծագինս եւ ազանէին, ուտէին եւ ըմպէին եւ մեծամեծս փքային, որպէս է սովորութիւն ամբարտաւանութեան վրաց. թոյլ ետ աստուած խոնարհիլ ի բարձրութենէն եւ ճանաչել զչափ տկարութեանց, որք առաջնովն ոչ խրատեցան: Յարոյց նոցա սատանայ գնոսա, յորս նոքա յուսային, յանկարծակի խորհուրդ արարեալ ամենայն աւագանին թաթար զօրուն, վառեցան զինու եւ կազմեցան առ հասարակ կոտորել զաշխարհս Հայոց եւ Վրաց՝ զհնագանդեալս իւրեանց, վասն այսպիսի պատճառի, թէ ապստամբել կամի թագաւորն վրաց ամենայն իշխանօքն, եւ զօրաժողով են գալ կոտորել գնոսա, քանզի երեւեր իսկ, զի զօրաժողով եղեն ամենայն իշխանքն առ թագաւորն վրաց Դաւիթ ի Տփիսիս:

Եւ մինչ ըմպէին զինի, բարձրացան սիրտք իւրեանց, եւ ասացին ի նոցանէ արք խակք. «Ընդ՞ ր ծառայեմք մեք սոցա՝ ունելով զայսքան բազմութիւն զօրաց, այլ եկայք յանկարծակի անկցուք ի վերայ նոցա, եւ կոտորեալ ջնջեսցուք գնոսա, եւ մեք կալցուք զաշխարհս մեր»:

Եւ խափանեաց զայս խորհուրդ մեծ իշխանն Աւագ. եւ թաթար զօրուն պատահեալ ի տեղուոջն՝ լուան զայն եւ ազդեցուցին զլխաւորացն:

Եւ իբրեւ ցրուեցան զօրք իշխանացն յիւրաքանչիւր տեղիս, ապա նոցա այսպէս զինեալ՝ կամէին առ հասարակ կոտորել զամենեւին: Եւ յիշխանացն, զորս գտան առ իւրեանս, ի կալանս արարին. եւ որք ո՛չ էին անդ, հրաւիրակս առաքեցին՝ փութով առ իւրեանս կոչելով:

Իսկ ողորմածն աստուած ոչ ետ թոյլ իսպառ լինիլ իրին, խափանեաց այսպիսի պատճառաւ:

Մի ոմն յաւագ զլխաւորացն, որ զօրավար էր ամենայն զօրուն, Չաղատայ անուն նորա, որ բարեկամն էր Աւագին, եկաց ի մէջ վառեալ զօրացն եւ ասէ ցնոսա. «Մեք ոչ ունիմք հրաման ի դանէն կոտորել զայնոսիկ, որ հնագանդեալ են մեզ եւ կան մեզ ի ծառայութեան եւ հարկատուք են դանին. եւ իրք ապստամբութեան նոցա չէ ճշմարտեալ: Արդ՝ եթէ կոտորէք գնոսա առանց պատճառի, դուք տայք պատասխանի դանին»: Եւ լուեալ զայս, դադարեցին ստուգել զիրն:

Եւ գնացեալ առ նոսա մայրն Աւագին, որում անուն էր Խոշաք, երաշխաւոր լինէր վասն որդւոյն իւրոյ միամտութեան առ նոսա, եւ թէ ինքն իսկ ընդ հուպ գալոց է առ նոսա, որ եղեն իսկ, զի եկն վաղվաղակի իշխանն Աւագ եւ եցոյց նոցա զիւր մտերմութիւնն առ նոսա բազում վկայիք:

Եկն եւ թագաւորն Դաւիթ, եւ այլ իշխանքն. եւ կապեալ զամենեսեան ուժգին ըստ օրինի իւրեանց զձեռս եւ զոտս բարակ չուանօք, եւ թողեալ այնպէս կապեալ գերիս աւուրս՝ ձաղէին եւ անարգէին զնոսա վասն հպարտութեանն եւ ապստամբ խորհրդոյն: Եւ ապա առեալ զամենայն երիվարս եւ զգինս գլխոց նոցա, թողին զնոսա, եւ ինքեանք յարձակեցան ի կողմանս Վրաց ի վերայ բազում գաւառաց, ո՛րք ապստամբք եւ ո՛րք ոչ, եւ զբազումս կոտորեցին եւ զեւս բազմագոյնս գերի վարեցին. զարս եւ զկանայս եւ զմանուկս գետամոյն առնէին անթիւ ի բազմութենէ: Եւ այս զործեցաւ ի ՈՂԸ թուականին հայոց:

Յետ այսորիկ մեռաւ իշխանաց իշխանն Աւագ եւ թաղեցաւ ի Պղնձահանքն ի գերեզմանի հօր իւրոյ Իւանէի: Եւ ետուն զիշխանութիւն նորա Ջաքարէի, որդւոյն Շահնշահի, հօրեղօր որդւոյ Աւագին, զի Աւագն որդի ոչ ունէր, բայց միայն դուստր մի երեխայ եւ ի պոռնկութենէ որդի մի երեխայ, զոր յետ մահու նորա ասացին, թէ ի նմանէ է, զոր առեալ քոյր նորա սնուցանէր: Եւ ապա հանեալ ի Ջաքարէէ ետուն կնոջ Աւագին, որում անուն էր Գոնցա:

ԽԸ

Կատարած աշխարհիս մօտեալ է, եւ վասն այնորիկ կարապետք նեռինն բազմացան, որպէս յառաջագոյն ասաց կենարարն, թէ՛ «Մերձ ի կատարածն յարիցեն սուտ քրիստոսք եւ սուտ մարգարէք տալ նշանս եւ արուեստս դիւականս, մինչեւ մոլորեցուցանել, թէ հնար ինչ իցէ, եւ զընտրեալսն» <Մատթ. ԻԴ 24, ԺԳ 22>:

Արդ ի ՈՂԹ թուականիս հայոց եղեւ այսպիսի ինչ. համբաւ հանին, թէ ի սահմանս Խաչենոյ կարկուտ եկն, եւ խառն ընդ կարկտին ձկունք բազումք անկան յերկիր, չափ թօղ միոյ: Աչօք մէք ոչ տեսաք, բայց բազումք էին, որ հաւատարմացուցանէին, թէ ականատես լեալ եմք: Ընդ այսոսիկ եւ միւս ես յօդուած բանի հանգոյն առասպելեաց ասէին, թէ՛ «Յեզր ծովուն Գեղամայ ական մի է, Կոթ անուն. ի սահմանս այնր գեղջ հուպ ի լեառն գտին մարդ մի հսկայաձեւ՝ մեռեալ եւ կիսաթաղ, նոր հանդերձ ունելով եւ կօշիկս նորս, եւ հանդէպ սրտին ծակ, որպէս թէ խոցած աշտէիւ, եւ ի վերայ սակաւ մի բամբակ: Եւ յորժամ առնուին զբամբակն, սաստիկ վիժէր արիւն ի նմանէ. եւ իբրեւ դնէին դարձեալ ի վերայ զբամբակն, արգելոյր զարիւնն. եւ թէ այլ նո՛ր բամբակ դնէին եւ ոչ զիւրն, նոյնպէս հոսէր արիւնն, մինչեւ դնէին զառաջինն: Ջայսոսիկ յոլովք շաղակրատէին, թէ ճշմարիտ եւ թէ սուտ, մէք ոչ գիտեմք:

Բայց այս եղեւ ստուգութեամբ, զի ի սոյն ամի յարեաւ մոլար ոմն, Դաւիթ անուն, դիւական հոգւով շարժեցեալ՝ հանգոյն Յուդային եւ Թելդայ <Գործ. Ե 36-37> մոլորեցուցաց:

Գիւղ մի է ի սահմանս Գեղարքունոյ ծովուն, ի կողմ Խաչենոյ, հուպ ի բերդն Հանդաբերդ, ուր ջերմուկն է՝ Ծար անուն: Ի նմա էր այս այր ի չքաւորաց եւ ի տնանկաց, պահէր զջրադաց նոցա եւ յայնմանէ կերակրէր ինքն եւ կին իւր եւ որդիք:

Եւ ի գիշերի միում երեւեալ նմա սատանայ ի կերպ լուսոյ եւ իշխեաց ասել, թէ՝ «Ես եմ Քրիստոս, եւ եկի առնել զքեզ ինձ քարոզ, եւ ածից առ քեզ յամենայն կողմանց զմարդիկ, եւ որք գան առ քեզ ի պէտս բժշկութեան, համարձակ դիր զձեռն քո ի վերայ նոցա. եւ ա՛ն զգերան ձիթահանաց գեղջոյ եւ արա՛ խաչ եւ կանգնեա՛ ի դուրս եկեղեցւոյն»: Եւ զայլ ամենայն հնարս խորամանկութեան ուսոյց նմա:

Եւ նա սկսաւ քարոզել, թէ՝ Քրիստոս երեւեցաւ ինձ եւ ասաց, թէ՝ «Դարձո՞ գաշխարհս եւ բժշկութիւնս կատարեա՛»: »:

Եւ յարեցան ի նա այլք. եւ նոքա սկսան համբաւել զնա եւ կոչէին նմա Դաւիթ Միայնակեաց եւ Սքանչելագործ: Եւ առեալ բռնութեամբ զգերան ձիթահանացն ի տանէ իւրմէ, արարին խաչ բարձրաբերձ, եւ կանգնեցին զնա ի դուռն եկեղեցւոյն. եւ զենին նմա զուարակս, եւ տային ի մտոյն եւ յուկերաց զուարակին, եւ ի տաշեղէ խաչին, եւ ի հատէ կորեկոյն, որ ի ջրադացքն, որպէս նշխարս օրհնութեան ամենայն ուխտականացն, որք գային յամենայն կողմանց: Քանզի նոյն բանսարկուն, որ յորդորեաց զնա յայն, դրդեաց եւ զամենայն գաւառս երթալ ի համբաւն յայն՝ արք եւ կանայք եւ մանկտի, նաեւ երիցունք եւս, եւ ազատ մարդիկ, եւ ամենայն ախտացեալք եւ ցաւագնեալք:

Եւ նա զառաջինն կեղծաւորեալ ոչինչ առնոյր յումեքէ: Ըստ նմանութեան դերաքրիստոսին՝ այսպէս քարոզէր. «Ո՞վ եմ ես աղքատ եւ մեղաւոր. բայց Քրիստոս հրամայեալ է ինձ քարոզել՝ զերկուշաբաթ օրն պահեցէ՛ք, եւ յիշոցք մի՛ ասէք. եւ եկա՛ յք, համբուրեցէ՛ք զիս, եւ թողեալ լիցին մեղք ձեր եւ ազգի ձեր մինչեւ յետօն ազգս»: »:

Եւ յորժամ դիւահարքն գային, առնոյր բիր մի հաստ, եւ հարկանէր անխնայաբար, եւ կոխէր ոտիւք զփողսն, եւ ասէր. «Ե՛լ, շուն, ե՛լ, շուն, Դաւիթ Միայնակեացն հրամայէ քեզ»: Եւ ասէր ցայրն այսակիր. «Ահա այլ մի՛ երկնչիր, բժշկեցար»: Եւ նա երթայր ունելով զնոյն չար եւս բազմացեալ ի նմա. եւ ուր երթայր եւ հարցանէին, ոչ իշխէր ասել թէ՝ «Ո՞չ բժշկեցայ». քանզի պատուէր տայր. թէ՝ «Յորժամ ասես, թէ՝ «Ո՞չ բժշկեցայ», առժամայն լլկիս ի դիւէն»: Եւ նա թէպէտ ոչ իշխէր ասել, թէ՝ «Ո՞չ բժշկեցայ», արդիւնքն իսկ յայտ առնէին, որ հանապարզ լլկէին: Որ յառաջն ամսով եւ շաբաթով կրէին զնեղութիւնսն, յետ գնալոյն առ նա յամենայն աւուր չարչարէին: Եւ լեկրոտք, որ երթային առ նա, ասէր, թէ՝ «Խաղացէ՛ք առաջի իմ եւ պարեցէ՛ք»: Եւ նոքա առնէին զայս յօժարութեամբ, քանզի այս ազգ դիւաց ախորժեն զխաղ եւ զպար: Եւ ասէր. «Եկա՛ յք, համբուրեցէ՛ք զիս եւ զկին իմ, եւ երթայք, եւ այլ մի՛ երկնչիր»: Եւ գողեացն ասէր. «Այդ ցաւոյդ յաստուծոյ հրաման չկայ բժշկելոյ, բայց զմեղս քո թողում քեզ, զի եկիր առ իս»: Եւ զկարկամեալսն եւ զկզացեալսն հրամայէր արանց չորեցունց ունել՝ երկուցն զգլուխն եւ երկուցն զոտսն, եւ ասէր. «Ձգեցէ՛ք եւ պարզեցէ՛ք»: Եւ նոցա ձգեալ ուժգնակի, ճարճատէին ամենայն յօդուածք մարմնոյն. եւ այրն վայէր ուժգնակի առ վտանգի ցաւոցն: Եւ նա ելեալ՝ կոխէր զթիկունսն եւ զմկանունսն, եւ ցաւագնեալն անշնչանայր իբրեւ զմեռեալ, եւ կամ մեռանէր իսկ: Եւ նա ասէր վասն այնոցիկ, որ մեռանն, եթէ՝ «Չափ ժամանակի դորա լցեալ էր, եւ չէր մարթ կեալ դմա. բարւոք է, զի

մեռաւ, որ հանգչի ի վշտացն»: Եւ որք ապրէինն կիսահամ եւ ոչ բժշկէին, ասէր. «Ո՛չ ունին կատարեալ հաւատս առ մեզ, վասն այնորիկ ոչ բժշկին»: Եւ դիւահարացն զորոց զփողսն կոխէր եւ նոքա մեռանէին, ասէր. «Սա վաղուց է մեռեալ, եւ այն, որ շրջեցուցանէր գդա, դէն էր, զոր հանի այժմ»: Եւ կուրացն ասէր. «Լաւ է քեզ այն, որ բանամ զա՛յս քո, թէ՞ թողում զմեղս քո. եւ ես գիտեմ, զի ժամանակդ քո կարճ է, վաղվաղակի մեռանիս»: Եւ նա ասէր. «Թէ այդպէս է, լա՛ւ է ինձ, որ թողուս զմեղս իմ»: Եւ ասէր ցնա. «Թողեալ եմ զմեղս քո»:

Եւ այսպէս զամենեցուն միտս յինքն ձգէր. մինչեւ այնքան լինէր առ նա ժողով բազմութեան, մինչեւ տեղիք վայրացն ոչ բաւէին տանել զմարդիկ: Եւ զի ամառնային էր ժամանակն, ի մարգս եւ ի սարս ելեալ՝ անդ ազանէին եւ գործէին զամենայն չարիս. զի կանայք, որք ոչ իշխէին յարանցն եւ ի ծնողացն եւ յորդուցն ի տան իւրեանց շնալ եւ պոռնկիլ, ելանէին ուխտի պատճառաւ, եւ շնային համարձակ, ընդ որս կամէին: Նոյնպէս եւ արքն չարք զնոյն առնէին, որոց ցանկայինն: Եւ գնային բազում պատարագօք՝ ոսկւով եւ արծաթով եւ զուարակաւ եւ ոչխարօք: Եւ որք երթային եւ գային, զայնոսիկ, որք ոչ էին երթեալ, կշտամբէին եւ գարշէին ի նոցունց, որպէս ի մեղաւորաց եւ յանարժանից նորա տեսութեանն:

Այլ եւ երիցունք եկին եւ յարեցան ի նա ընչից եւ զօշոտութեան աղագաւ. եւ կային նմա ի սպասու, լուանալով զոտս նորա, եւ զջուրն ցանէին ի վերայ ինքեանց եւ ժողովոցն բազմութեան:

Եւ ինքն կեղծաւորեալ՝ ինչ որ առնոյր յումեքէ, այլ ի ձեռն քահանայիցն եւ արբանեկացն իւրոց առնոյր: Եւ տէր գեղջն, քանզի պարսիկ էր, առնոյր զբաժին իւր յընչիցն, քանզի յոյժ բազումս տանէին եւ յօժարութեամբ տային: Եւ թէ ոք ի վարդապետաց կամ յերիցանց արգելոյր կամ խափանէր զնոսա յերթալոյ, հայիոյէին եւ բամբասէին՝ իբրեւ զնախանձոտս եւ զյաչաղկոտս, թէ՛ «Ինքեանք ոչ կարեն գործել զգործս նորա եւ ոչ կամին զբարեգործութիւն սրբոյն այնորիկ»:

Ապա գրեաց զիր սաստից եւ մեղադրանաց մեծ վարդապետն Վանական, որ բնակէր ի վանս Խորանաշատոյ՝ հանդէպ Երզնկանից բերդին, թէ՛ «Ընդէ՞ր գերեւումն դիւին՝ Քրիստոսի համարիք, ո՛վ քրիստոնէայք. զի եւ սատանայ սովոր է կերպարանիլ ի հրեշտակ լուսոյ»: Եւ բանադրեաց զայնոսիկ, որ ի պիղծ մտոյ անտի կերեալ էին, եւ կամ ունէին նշխար ի տաշեղէն եւ ի կորեկոյն. մի քառասունք պահք եւ հինգ հարիւր ծունր եղ ի վերայ նոցա եւ ապա արժանի լինել սուրբ խորհրդոյն: Գրեցաք եւ մեք նմանապէս նովին սաստիւ եւ բանադրանօք, եւ առաքեցաք ի յոլով տեղիս: Նոյնպէս գրեաց եւ եպիսկոպոսն Հաղբատայ տէր Համագասպ:

Եկն եւ Դադի վանից եպիսկոպոսն տէր Գրիգորէս, եւ վարդապետն Վարդան, զոր Յօժար որդին կոչէին, բազում քահանայիւք ի գիւղն յայն, քանզի ի նոցա վիճակին էր, իսաչիւք եւ աւետարանօք. եւ արարեալ գիշերապաշտօն, կանգնեցուցին զայրն իսաբեալ ի միջին, զի թերեւս ելցէ ի նմանէ ոգին պիղծ: Եւ յորժամ հարցանէին, թէ՛ «Զի՞նչ տեսանես»: Ասէր, թէ՛ «Յորժամ անկանիմ ի վերայ երկրի բերանս ի վայր, յերկրէ աստի երեւի ինձ եւ խօսի ընդ իս»:

Ապա ձեռն արկեալ եպիսկոպոսին եւ երիցանցն, կամէին կործանել զիսաչն, զոր կանգնեաց մուարն: Յարեաւ ամենայն ամբոյի բազմութեանն սրովք եւ բրովք, կամէին սպանանել զնոսա: Եւ նոցա արտաքս ելեալ յամբոյսէն, անիծեցին սաստիւք նզովիւք զյանդգնեալսն: Ապա ոմանք ի նոցանէ զղջացեալք, չոգան աղաչեցին զեպիսկոպոսն եւ զերիցունսն արձակել զնոսա ի կապանաց անիծիցն. եւ զայրն ետուն ի ձեռս նոցա:

Եւ մինչ տանէին նոքա, հանդիպեցան նոցա արք գառնեցիք, որ գային ի մեծ դրանէն: Աղաչեաց այրն զնոսա, զի խնդրեսցեն զնա յեպիսկոպոսէն. քանզի ասէր զինքն ազգակից նոցա եւ ի Գառնուոյ. զի այսպէս ասէր նա յառաջագոյն ժողովրդեանն. թէ՛ «ՅԱրշակունեաց ազգէն եմ ես, եւ պարտ է որդւոց իմոց լինել միոյն թագաւոր եւ միւսոյն՝ կաթողիկոս. եւ սրբոյն Սահակայ տեպլեանն մարթ է ի վերայ նոցա կատարիլ»: Ապա ետ զնա եպիսկոպոսն ցնոսա՝ երդումն պահանջեալ, զի մի այլ մոլորեցուցէ զմարդիկ: Եւ այսպէս հազիւ շիջաւ չարն երեւեալ:

ԽԹ

Պատմեաց մեզ վարդապետն Յովսէփ, որ շինեաց զվանսն, որ ի գերեզման սրբոյ առաքելոյն Թադէոսի է, յԱրտագ գաւառի՝ յետ աւերածոյն եւ ամայի լինելոյն, թէ՛ «Չոգայ ես ի գաւառն Գողթան ի պէտս ինչ իրաց: Ասացին ինձ ի գիւղ մի, թէ՛ է՛ աստ այր մի, որ ունի կին դէ: Եւ մեր անհաւան լեալ ասացելոցն, չոգաք ի տուն առն եւ ոչ տեսաք զդէն: Եւ իբրեւ հարցաք զայրն, նա ասաց զպատճառն ստուգութեամբ, թէ՛ «Կին ունէի ես եւ մեռաւ, եւ եթող ինձ մանկունս մանունս, եւ ես նստեալ լայի, թէ՛ ո՞ սնուցանէ ինձ գոսա: Եւ ահա յանկարծակի երեւեցաւ կին մի եւ ասէ. «Մի՛ լար, ես եղէց քեզ կին եւ սնուցից զմանկունսդ: Եւ յայնմ հետէ հանապազ է՛ ի տան իմում, եւ առնէ մեզ կերակուր, եւ զամենայն պէտս մեր լնու: Եւ սաստիկ սիրով հարեալ եմ ի սէր նորա, եւ հանապազ իստոնակի ընդ իս: Եւ զշաբաթն ամենայն անգործ կայ եւ յաւուր հինգշաբթի առնէ մանած երեք լիտր»: Եւ իբրեւ հարցի, թէ՛ Ո՞ր է այժմ, նա մատամբն եցոյց, թէ՛ «Աւանիկ է, եւ երեւի ինձ եւ մանկանց իմոց եւ ոչ այլ ումեք. եւ յովով ժամանակք են, զի բնակիմք ի միասին»:

Եւ ես յարեայ աղօթել եւ աւետարան ընթեռնուլ, զի թերեւս հալածեցի ոգին մեղսասէր եւ պիղծ: Իսկ նորա ոչինչ փոյթ արարեալ զայնմանէ, այլ նստեալ ծիծաղէր, որպէս այրն պատմեաց: Եւ մեր ոչ տեսեալ զնա՝ ելեալ գնացաք»:

Ծ

Ի հռոմայեցոց ազգաց շարժեցաւ այս խնդիր ի մեջ քրիստոնէից. քանզի գրեաց պապն Հռոմայ առ մեծ կաթողիկոսն Հայոց տէր Կոստանդին, որ յայնմ ժամանակի նստէր ի կլայն Հռոմայական, քանզի անդ էր աթոռ սրբոյն Գրիգորի՝ ի ժամանակաց Գրիգորի եւ Ներսիսի՝ երկուց եղբարցն սրբոց, որք էին յԱրշակունեաց ազգէն, արք գիտնականք եւ վրէժխնդիրք օրինացն աստուծոյ, թէ՛ «Ո՞րպէս խոստովանիք դուք զամենասուրբ հոգին աստուծոյ, ի հօրէ՞ միայն բղիսեալ եւ երեւեալ, թէ՛ ի հօրէ եւ յորդոյ, քանզի հռոմայեցիք այսպէս խոստովանին ի հօրէ եւ յորդոյ»: Նմանապէս գրեցին եւ առ թագաւորն հայոց Հեթում եւ պատասխանի պահանջէին:

Եւ նոցա ժողովեալ զհմաստունս իւրեանց աշխարհին ի քաղաքն Սիս՝ որ ի Կիլիկիա, ի հայոց եւ ի յունաց եւ յասորոց եւ յայլ ազգաց քրիստոնէից, որք գտան անդ: Յոյնք ի հօրէ միայն ասացին, եւ յասորոց ոմանք՝ ա՛յլ: Իսկ հայոցն ժողով գրեցին ի կողմանս Արեւելից՝ ի Մեծ Հայք եւ առ զիտնական վարդապետն Վանական, քանզի ի ժամանակին երեւելի էր, եւ առ Վարդան վարդապետն, եւ առ Յովսէփ, եւ առ այլս, թէ նոքա զի՞նչ ասեն. եւ ապա պատասխանի արասցեն հռոմայեցոցն:

Եւ նոցա քննեալ զաստուածաշունչ զիրս առաքելոց եւ մարգարէից եւ սրբոց վարդապետաց եկեղեցոյ, որք մաքրեցին զեկեղեցի ի հերձուածողաց, ըստ պիտոյիցն վարեցեալ երկոքումրք ձայնիւք եւ ուղղակի զհռոմայեցոց խոստովանութիւնն. եւ լի են ամենայն աստուածաշունչ զիրք այնպիսի ձայնիւք: Որպէս գրեաց վէմն հաւատոյ երանելի առաքեալն Պետրոս, որ վասն ճշմարիտ հաւատոցն երանեցաւ ի տեառնէ, թէ՛ «Յորո՛ւմ եւ յո՛րպիսի ժամանակի գուշակէր ի նոսա հոգին Քրիստոսի» <Ա Պետ. Ա 11>: Եւ Յովհաննէս Աւետարանիչ ասէ. «Որ զհոգին Քրիստոսի ոչ ունի, նա չէ՛ նորա»: Եւ մեծն Պօղոս՝ «Առաքեաց աստուած զհոգի որդոյ իւրոյ ի սիրտս մեր, որ աղաղակէ արքա՛ հայր» <Գաղ. Գ 6>: Եւ այլ բազում այսպիսի ի զիրս առաքելոցն: Իսկ սուրբ Լուսաւորիչն մեր Գրիգորիոս, որ ուսոյց մեզ զհաւատոյ խոստովանութիւնն, այսպէս, ասէ. «Հայր յինքնէ, որդի ի հօրէ, սուրբ հոգին ի նոցունց էութենէ»: Իսկ յաղթող սպառազէնն Քրիստոսի Աթանաս ընդդէմ արիանոսացն այսպէս քարոզէր եւ ուսուցանէր. «Անսկիզբն հայր որ յումեքէ, որդի ի հօրէ, եւ հոգին սուրբ ի նոցունց էութենէ», զոր երկրորդէ Սոկրատ պատմագիր: Եւ Գրիգոր Աստուածաբանն ի ճառին, որոյ սկիզբն է՝ «Երէկ զպայծառ լուսաւորութեանցն զոր տօնեցաք», ասէ, զսաղմունն առեալ. «Ի քէն է, տէր, աղբիւր կենաց, եւ լուսով քո տեսանեմք զլոյս» <Սաղ. ԼԵ 10>. այս է՝ հոգւով զորդի: Եւ դարձեալ՝ «Որ ի հօրէ էլանէ, որ ըստ որում անտի առաքի, ոչ է ստացուած, ըստ որում ոչ ծնեալ՝ ոչ է որդի, եւ ըստ որում յոչ ծնիցելոյ եւ ի ծնիցելոյ ի մէջ՝ աստուած է»: Եւ Գրիգոր Նիւսացի, եւ մեծն Բասիլիոս, եւ Արքա Եփրեմ, եւ Յովհանն Ոսկեբերան՝ ի բազում տեղիս իւրեանց զիրսն, զոր թէ աշխատասիրութեամբ որ ինդրէ, յոլովս գտանէ: Եւ Սեբերիանոս՝ Եմեսու եպիսկոպոսն, ի ճառին, որոյ սկիզբն է «Ի մէջ քրիստոսասիրաց զՔրիստոսէ խոստացայ ճառել», ի կատարածին ասէ. «Անծնին աստուծոյ, եւ ծնիցելոյն ի նմանէ որդւոյն միածնի, եւ սուրբ հոգւոյն՝ էլողին ի նոցունց էութենէ, երիցն ի միում աստուածութեան, ամենայն փառք յաւիտեանս. ամէն»: Եւ Մովսէս Խորենացի ի մեկնութեան քերականին ասէ. «Սուրբ հոգին առինչունակ է. զի որումն հոգի է. զի ի դէմս հօր եւ որդոյ ասի հոգի»: Եւ Ստեփաննոս Սիւնեաց եպիսկոպոսն ասէ. «Քանզի բղիւ է ի հօրէ իբր յականէ անհատաբար, դադարէ յաղբեր. ի յորդոյ էլանէ անմեկնելի խոհականագոյն գետ արփիաբաշխ, լուսապարգեւ, ասպնջական զծով ունելով, զիրեշտակաց եւ զմարդկան զիտութիւն ունելով. տի՛ նա զի հարուստ որդի՝ որպէս զհայր. զի թէպէտ սուղ որդի՝ զի սկիզբն նոյն փարթամ, զի պատճառ է հոգւոյ էլողութեան: Հոգին սուրբ հարուստ, զի պատճառ է մարգարեական տառից»: Եւ սքանչելին Եպիփան ի զիրս Մեկնութեան սաղմոսաց: Եւ զլուիս բանիցս. «Ամենասրբուհի աստուածածինն Մարիամ, ի բանն հաւատոյ, զոր հրամայեաց Աւետարանչին Յովհաննու ուսուցանել Սքանչելագործին Գրիգորի», ասէ, «Մի աստուած հայր բանին կենդանոյ, իմաստութեանն անձնաւորի, եւ զօրութեանն, եւ կերպարան էութեան, կատարեալ կատարելոյ ծնող, հայր որդոյ միածնի, տէր միայնոյ, աստուած յաստուծոյ, կերպարան եւ պատկեր աստուածութեանն. բանն աստուած ներգործական ամենայնի, եւ եղելոցս ամենայնի բովանդակիչ, եւ զօրութիւն անսահմանելի, եւ ամենայն ստացականացս արարիչ:

Որդի ճշմարիտ ճշմարտի հոր, անտեսանելի անտեսանելւոյն, անապականին անապական, անմահ անմահի. մի հոգի սուրբ առ ի յաստուծոյ զեութին ունելով, եւ ի ձեռն որդւոյ երեւեալ եւ յայտնեալ մարդկան, պատկեր որդւոյ, կատարեալ կատարելոյ. կեանք եւ կենդանեաց պատճառ, սրբութիւն եւ սրբութեան պարգեւիչ. որով յայտնի աստուած հայր որ ի վերայ ամենեցուն եւ յամենեսին, եւ աստուծոյ որդին, որ ի ձեռն որոյ եւ ամենեքեան: Երրորդութիւն կատարեալ՝ փառօք եւ մշտնջենաւորութեամբ, եւ անբաժանելիք թագաւորութեամբ, եւ անօտարանալիք: Ո՛չ ապա ստացական ինչ, եւ ոչ ծառայ երրորդութեան, եւ ոչ ի ներքսածական, որպէս թէ յառաջագոյն ոչ գոյով, եւ յետոյ ի ներքս մտեալ: Ոչ նուազ որդի ի հորէ. եւ յորդւոյ՝ հոգի, այլ անայլայլ եւ անփոփոխելի, նոյն ինքն երրորդութիւնն միշտ»:

Այսպիսի խոստովանութիւնս ընդունելի է յեկեղեցիս Հայաստանեայց, եւ յոգիս Կիրակոսի, եւ համարձակ արժան է քարոզել զհոգի ի հորէ ելեալ եւ յորդւոյ երեւեալ:

Չայս պատասխանեցաք թղթոյն Արեւմտից, եւ մեք ի սոյն հաւատ հաստատեալ կամք շնորհօք երրորդութեանն սրբոյ, որում փառք յաւիտեանս. ամէն:

ԾԱ

Հաւատամք ի հայր եւ յորդի եւ ի հոգի սուրբ, յերիս անձինս կատարեալ եւ ի մի աստուածութիւն փառաւորեալ, սուրբ եւ զուգափառ երրորդութիւն, անսկիզբն եւ անվախճան, աներբ եւ անուր, միշտ անկարօտ եւ բերկրեալ, յամենայնի կատարեալ եւ ի բարւոջ իմացեալ, զոր բնաբար ունի եւ աննիագապէս տայ կարօտիցն. երրորդութիւն կատարեալ, անաճելի եւ աննուազ, անձամբ բաժանեալ, եւ է՛ զի եւ անուամբ, եւ ի միութիւն կացեալ, եւ կայ փառաւորեալ եւ փառաւորի ի բնութեանն աստուածութեան, ի զօրութեանն, ի կամսն, յիմաստութեանն, ի գործն, ի մեծութեանն, եւ մանաւանդ յանհասութեանն, եւ յանասելի ողորմութեանն:

Հայր անձին, որդի ծնեալ ի հորէ, անախտ եւ անմարմին, բնութենակից հոր նախ քան զժամանակս: Հոգին սուրբ բղխումն է ի հորէ, եւ երեւումն յորդւոյ, ո՛չ ըստ որդւոյ ծննդեամբ, այլ յառաջ եկեալ աղբիւրաբար, ինքեան միայնոյ քննելի օրինակն, եւ յարարածոց անգիտելի. միշտ ընդ հոր որդի եւ հոգի. հոգի որպէս հոր, նմանապէս եւ որդւոյ. ոչ փոխեալ հայր յորդի, կամ որդի ի հոգի, կամ հոգի յորդի եւ ի հայր:

Հայր ունելով զանձն եւ զանուն հայրական, եւ որդի ունելով զանձն եւ զանուն որդիական, եւ հոգի ունելով զանձն եւ զանուն հոգիական, անդրադարձութիւն ոչ ունելով կամ փոփոխումն անուանցն եւ անձանցն, այլ հայր միշտ հայր. որդի միշտ որդի, հոգի միշտ հոգի. յոր հաւատամք:

Յայսմանէ եւ ի սիրոյ եկեալ որդւոյն անձամբ չափ՝ աւետեօք հրեշտակապետին Գաբրիէլի ի կոյսն Մարիամ՝ որ սուրբ էր հոգւով եւ մարմնով, եւ ի պատճառս փրկութեան մերոյ մարդացեալ ի նմանէ, սահմանաւ բնութեանս մերոյ՝ հոգի, միտք, շունչ, մարմին, որ ինչ եւ է կատարեալ մարդ մեղուցեալ բնութեանս Ադամայ, ուստի Մարիամն էր. զոր առեալ աստուածագործեաց առանց շփոթման եւ այլայլման, անքնին եւ անճառելի խառնմամբ, եւ եղև յերկուց կատարեալ բնութեանց՝ յաստուածայնոյն եւ ի մարդկայնոյն՝ մի անձնաւորութիւն կատարեալ, անայլայլելի եւ անբաժանելի

բնութեամբ, ո՛չ փոփոխելով մարդկային թանձր եւ յօդական բնութիւնն յանյօդ եւ պարզական բնութիւնն աստուածութեանն, զիւրն կորուսանելով. եւ ո՛չ պարզ եւ անմարմնական բնութիւնն աստուծոյ խառնելովն ընդ բնութեան մարմնոյ, վրիպեաց յիւրն յաւետ պարզութենէ, թէպէտ եւ ասի յաղագս անքակ միութեանն՝ անմարմնոյն մարմնանալ, եւ բանին թանձրանալ: Մնաց միածին մի որդի, մի անձն, մի Քրիստոս, եւ ճշմարտապէս յերկուց միացեալ՝ մի բնութիւն, մի կամք, մի ախորժակք, մի գործ, մի ծնունդ կուսութեամբ, մի մայր առանց հօր, որ եւ նախ քան զյաւիտեանս առանց մօր ծնեալ:

Եւ խոստովանիմ զմայրն Էմմանուէլի՝ աստուածածին մինչեւ յաւիտեանս, եւ զԷմմանուէլն աստուած մինչեւ յաւիտեան. նովին մարմնովն եւ որ զհետ ծննդեան: Զամենայն տնօրինականսն խոստովանիմ գործ աստուծոյ, զխոնարհագոյնսն, զբարձրագոյնսն, եւ զկիրսն անբամբասելի, զոր վասն մեր կրեաց, ո՛չ բաժանեմ, այլ մի յատուկ ասեմ ի տէրն իմ. եւ ո՛չ իմանամ շփոթումն. եւ նզովեմ զիմացողն եւ զասողն շփոթումն:

Եւ նոյնպէս զկիրք խաչին՝ խոստովանիմ աստուծոյ խաչ եւ մահ, ոչ էական բնութեան ասեմ մահ, կամ ի մարմնոյն բաժանումն, այլ զի բնութեամբ միացեալ յաստուածութիւն եւ աստուածացեալ, աստուած խոստովանիմ, որով մեռաւ անմահն, զբանական հոգին աւանդելով ի ձեռս հօր:

Աստուածութիւն ո՛չ բաժանեալ ի հոգւոյն եւ ի մարմնոյն, միաւորեալ անքակելի, ըստ որում եւ զդժոխս աւերէր հոգւովն, եւ զմահ սպանանէր, եւ մարմինն լուծանէր զապականութիւն որպէս զաստուած եւ զաստուծոյ մարմին. ընդ ամենայն գերեզմանս արձակելով ճառագայթս, յարուցանելով զբազումս, զիտելով զահմանեալ ժամանակաւն ի լանջս երկրի՝ հօրագոյն թուովն յառնէր, ո՛չ միայնաբար ըստ Յունանու ի ձկանէն, այլ լրմամբ հոգւոցն մահակուլ, որ յԱդամայ ի դժոխոց, եւ յոլովիւք մարմնովք հողացելովք ի գերեզմանաց՝ ելանէր կուսութեամբ անլոյծ կնքոյն ի գերեզմանէն, որպէս յարգանդէն Մարիամու, եւ վերացեալ մտանէր յերկինս կուսութեամբ անձեղքելիս, որպէս ի վերնաստունն դրամբք անբացիւք. զի յայտ լիցի, եթէ ի վեր է քան զբնութիւն մարմնոյ. զի մարմնոյ բնութիւն՝ մահկանացու, ապականացու եւ ախտալի է, թէ յատկացի ըստ ինքեան, եւ ընդ մարմին ոչ կարէ մտանել անձանօթապէս. այլ տէրունականն եւ տէրն լիով ունելով զճշմարիտն մարդ՝ իւրով սահմանովն, սակայն շողացեալ եւ փայլատակեալ աստուածութեամբն՝ ներգործէր զվայելչականսն բանին, զոր շօշափեցին ձեռօք դասք առաքելոցն, եւ տեսին երանելի աչօք զանտեսակն տեսակացեալ: Գալոց է նովին մարմնովն եւ փառօք հօր դատել զկենդանիս եւ զմեռեալս, որոյ թագաւորութեանն ոչ գոյ վախճան:

Հաւատամ ի նոյն յերրորդութենէն եղեալ յոչէից գեղեալքս ամենայն, եւ զԱդամ պատկերեալ բարւոյն եւ յանցանօք լուծեալ ի մահ անձնիշխան կամօք, եւ ի նոյն արարչէ վերստին նորոգեալ, տնտեսութեամբ միոյն միածնի՝ կամօք հօր եւ հոգւոյն:

Հաւատամ ի համօրէն յարութիւնն բանականացս որ յԱդամայ ի նոյն զօրութենէ ստեղծողին եւ նորոգողին:

Հաւատամ յարդար իրաւունս յաւուրն դատաստանի ըստ արժանեաց, եւ ի հատուցումն յաւիտենական կենաց եւ տանջանաց:

Այս է մերոյս հաւատոյ համառոտ խոստովանութիւն, եւ ամենայն ուղղափառաց, որոց մասնաւորեացէ զմեզ տէր ի շնորհս ողորմութեան իւրոյ, սովիմբ կեալ յաշխարհի անարատ կենցաղավարութեամբ եւ բարի գործովք, եւ այսու դաւանութեամբ երթալ առ Քրիստոս՝ յոյսն մեր եւ վստահութիւն, եւ արժանի լինել տեսանել համարձակութեամբ զերանելի եւ զամենասուրբ զերրորդութիւնն, յերիս անձինս յատկացեալս, եւ ի մի աստուածութիւն եւ տէրութիւն եւ ի թագաւորութիւն փառաւորեալ: Եւ արժանացուցէ զմեզ եւ զամենայն ճշմարիտ հաւատացեալս անճառ բարեացն եւ անպատում ուրախութեանցն, «գոր ակն ոչ ետես, եւ ունկն ոչ լուաւ, եւ ի սիրտ մարդոյ ոչ անկաւ, գոր պատրաստեաց աստուած սիրելեաց իւրոց» <Ա Կոր. Բ 9>:

Արդ զայս դաւանութիւն յոլով մասն աշխարհի ունի եւ պահէ սրբապէս քաղաքավարութեամբ, գոր պարտ է յամենայն քահանայագործութեան տալ զայս դաւանութիւն մեծի քահանայապետին եւ պահանջել յայնցանէ, գորս ձեռնադրելն կամին:

Եւ ապա յանուանէ նգովէ զգայլսն ապականիչս՝ զամենայն հերեսիովտայսն՝ հարիւր յիսուն եւ ինն հերձուած մինչեւ ցայսօր ժամանակի եւ այլք, որ լինին նման սոցա. եւ դաւանել զամենայն ուղղափառսն, զհովիւսն եկեղեցւոյ, որք ընդ ճշմարտութիւն առաջնորդեցին հօտին Քրիստոսի եւ յարօտս կենսաբերս սնուցին:

Եւ ապա իջանէ հոգին յայնպիսի սեղանն սրբութեան եւ հանգչիցի յընծայեալն յայն, որ զիտէ ճանաչել զօտարսն եւ զընտանիսն, որպէս զգիտնականս եւ զիմաստունս հովիւս կացուցանել, որ կարացէ ի կեանս կոչել զարժանիսն կենաց, այսինքն՝ առ աստուած ածել. զի այս է պարիսպ պահպանութեան խաչիւ եւ արեամբ գնեալ հաւատացելոց, ո՛չ միայն ի չարեացն ի բաց կալ, այլ եւ բարեացն զհետ երթալ ի Քրիստոս Յիսուս ի տէր մեր, որում փառք յաւիտեանս. ամէն:

Գրեաց եւ մեծ վարդապետն Վանական, թէ որպէս մարթ է խոստովանել, եւ կամ ասել զսուրբ հոգին ի հօրէ եւ յորդոյ:

ԾԲ

Հոգւովն խօսել զհոգւոյն՝ հոգեւորացն է գործ. իսկ եթէ ոք եւ որ ի ձեռն հաստատութեան իցէ յօժար առ ի քաղել ամարան խզուզին հանդիպել սիրելի է, եւ թէ հասկի, բայց թէ շնչիցէ հոգի անօսը Եղիայումն՝ ընթացի բանն, եւ փառաւորեացի մի աստուածութիւն յերիս անձինս՝ միմեամբք երեւեալ, որպէս լոյս ի լուսոյ. զի եթէ արարածականս այս լոյս եւ հուր՝ ոչ փակի յիրական ընտանեաց եւ յայլոց, զիա՞ ընդ անեղ արարչականն ի միմեանց եւ յարարածս, թէ եւ մեք ոչ կարեմք զիտել. վասն զի երեք անձնական բաժինս տալ ոչ զօրէ ի յօղ, ի հուր, ի ջուր եւ ի գինի, վասն նրբամասնութեանն. եւ զի այսք հարկելիք են, թէ եւ անհարկելիք թուին, եւ անապուսելի՝ ապուսելիք, ո՞ր ըջափ եւս առաւել միտք մի՛ ժտեցի յանեղ, յանարար, յանսահման, միասնական սուրբ երրորդութիւնն, ոչ գոլ որով եզերիցի, կամ տեղի, ուր

դնիցի, համիմացութեամբ ճանաչել. այլ զոր զիրք աստուածաշունչ առթէ եկեղեցւոյ, զոր սկսանելի է, իմացումն իմացական՝ իմացողին, որպէս սնունդ ելով եւ կերակուր, ուրեմն մտաց, հրեշտակական էութիւնքն՝ եւ նոցա արարչականն, զի իմանալին իմացութեամբ իմացողապէս իմանայ զիմացական իմացումն: «Արդ միտ դի՛ր դու քեզ,- ասէ նախամարգարէն Մովսէս,- հայեա՛ յանձն քո» <Բ Օր. Ը 11>: Խրատէ եւ Փիլոնիոս, թէ՛ «Քոյով երրորդութեամբդ իմա՛ ի մարմին քո, որ է հոգի եւ միտք եւ բան»: Նոյն օրինակ եւ Պօղոս գրէ մեզ. «Մի է աստուած հայր, եւ մի տէր Յիսուս Քրիստոս, եւ մի սուրբ հոգի: Չնոյն աւանդէ սուրբ ժողովն Նիկիայ. «Հաւատամ ի մի աստուած հայր, եւ ի մի տէր Յիսուս Քրիստոս, եւ ի մի սուրբ հոգի»: Իսկ Յովհաննէս Մկրտիչ միութիւն խոստովանի բնութեանն՝ զհայր եւ զհոգի ազն դնէ, այսինքն՝ բան եւ որդւոյ ունել, ասէ, զհայր եւ զհոգի:

Աթանաս «Երեք ենթակայ, ասէ, կամ երեք դէմ»: Աստուածաբանն Գրիգոր ասէ. «Երեք անձն, կամ երեք երես, կամ որ քեզ սիրելի է, զայն ասա: Ինքն աստուած՝ որ էն, ասէ՛ որ է ոչ սկսեալ, եւ ոչ դադարի»: Գրիգոր Աստուածաբան, եւ Բարսեղ, եւ Գրիգոր Նիսացի՝ «Անձին եւ ծնեալ, եւ ելումն», որում հետեւի ամենայն ուղղափառ եկեղեցի: Յովհան Ոսկեբերան՝ «Արմատ, բոյս եւ բողբոջ»: Պօղոս՝ «Զհայր էութիւն, ասէ, եւ զորդին՝ նկարագիր, զհայր՝ լոյս, եւ զորդին՝ ճառագայթ»: Աթանաս՝ զորդին նկարագիր, ասէ, հօր, եւ զհոգի՝ որդւոյ, որ է հօր եւ որդւոյ. ինքն տէր զհայր՝ հոգի ասէ: Եւ Լուսաւորիչն Գրիգոր զորդի հոգի ասէ, եւ ամենայն զիրք աստուածաշունչ զհոգի հոգի ասեն: Պօղոս՝ «Զհայր աներեւոյթ ասէ, եւ զորդի պատկեր աներեւութիւն». յայտ է թէ՛ հոգի պատեր է հօր եւ որդւոյ. զի մի է էիցն նկարագիր եւ պատկեր. ըստ այնմ, թէ՛ «Արար աստուած զմարդն ի պատկեր իւր» <Ծն. Ա 27>, զի էիցն մի պատկեր է, մին սկզբնատիպ միոյ մարդոյն, միոյ բնութեան, եւ երից անձանց, միոյ աստուածութեան. ամենայն հին եւ նոր կտակարանք վկայեն: Եւ զի հայր անսկիզբն եւ անպատճառ է, ինքն իսկ ասէ ցԱբրահամ՝ «Իմ էն երդնում քեզ». եւ ցՄովսէս՝ «Ես եմ էն», որպէս ասել թէ՛ «Ոչ յումեքէ, եւ զի որդի եւ հոգի ի հօրէ». Ովսէէ ասէ՛ «Հոգի իմ եւ բանն ի միջի քում»: Եւ ինքն տէր ասէ. «Հոգմ ուր կամի շնչէ, այլ ոչ գիտես զայ կամ յո երթայ. նոյնպէս եւ ամենայն ծնեալն ի հոգւոյն»: Վասն որոյ եւ սուրբն Եպիփան Կիպրացին ասէ. «Հոգի հայր եւ ի նմանէ որդի եւ հոգի»: Զի հայր անսկզբնութեան է անուն. եւ երեքն անսկիզբն են ի ժամանակէ: Հոգի ասելն անմարմնութեան է նշան, եւ երեքեանն անմարմին. որդի ասելն՝ զոյացութեան եւ բնութեան է նշան. եւ զի երեք զոյացութիւն եւ մի բնութիւն են: Որդի ի հօրէ ասի, հայր յորդւոյ ոչ ասի, զի սա ի նմանէ է, եւ ոչ նա ի սմանէ. որդի եւ հոգի ի հօրէ ասի. հայր ի նոցունց չասուի, որդի եւ հոգի ի հօրէ ասուի, ոմն ծննդեամբ եւ ոմն ելողութեամբ: Որդի բղիսումն ասի, եւ հոգի բղիսումն ասի: Որդի ել ասի ի հօրէ, եւ հոգի ել ասի. հայր հոգի ասի, բայց որդի չասի. հոգի ո՛չ հայր ասի, ո՛չ որդի, որդի ի հօրէ եւ հոգի ի հօրէ եւ յորդւոյ:

Հայր արմատ, որդին բոյս, հոգին ի յարմատէն, ի բուսոյն բողբոջ: Հայր զո՛յ, որդին բերան, հոգին շունչ: Հոգւով բերանոյ նորա ամենայն զօրութիւնք նորա: Եւ թէ՛ «Առաքումն քո դրախտ նոնենեաց» եւ թէ՛ «Փշեաց յերեսս նոցա եւ ասէ. Առէ՛ք զհոգին սուրբ <Յովհ. Ի 22>: Հայր անձն, որդին զոյացութիւն, հոգին բազուկ, եւ ի բազկէն մատն: Ես մատամբն աստուծոյ հանեմ զդէս» <Ղուկ. ԺԱ 20>:

Որդի ի հօրէ, եւ հոգի ի նոցունց,- ասէ սուրբն Եպիփան,- որդի ի հօրէ ելանէ եւ հոգի ի հօրէ եւ յորդւոյ ելանէ: Որդի ի հօրէ առնու, նմանապէս եւ հոգի յորդւոյ առնու: Ասէ

ինքն տերն. «Յիմմէ անտի առնու եւ ուսուցէ ձեզ» <Յովհ. ԺԶ 15>. եւ որդի ի հոգւոյն առնու, ըստ այնմ՝ «Որ ի նմայն ծնեալ է, ի հոգւոյն սրբոյ է» <Մատթ. Ա 20>: Երեք արեգական լոյս է, ամենայնիւ մի օրինակ, անհաս, անճառ, անձեւ, անորակ, անքանակ, անսահման: Բայց մինն որ զմեր բնութիւնս էառ, քանն մերովս երեւի, եւ նովաւ ճանաչի հայր եւ հոգի: Որդի ծնեալ ասի, որ թարգմանի յումեքէ, ունել, եւ ել ասի, որ թարգմանի ոչ զումեք ունել, զի ոչ ունի զանձն հօր, եւ ոչ զանձն հոգւոյ, այլ զիր որդիականն: Հոգի ել ասի ի հօրէ եւ յորդոյ, զի ոչ ունի զանձն հօր եւ զանձն որդոյ, այլ զիր հոգիական անձն:

Այս երեք անուն հաւասար նշան երից անձանցն, ոչ մի միոյ վերոյ, եւ ոչ մի միոյ ներքոյ. այլ հաւասար միմեանց ամենայնիւ: Ոչ բնութեան նշան երից մի՛ լիցի ումեք իմանալ այնպէս, այլ նշան երից անձանց եւ ի բնութեան. ոմն հայր, զի ոչ յայլմէ հօրէ է եւ ոմն որդի, զի ի հօրէ է. եւ ոմն հոգի, զի ի հօրէ եւ յորդոյ: Հայր անծին ասի, զի ոչ յումեք է. եւ որդի ծնեալ, զի ի հօրէ է. հոգի ոչ ասի որդի կամ ծնեալ, զի մի՛ երկու եղբարք թուեցին. եւ ոչ երկուորի ընդ որդոյ, զի մի՛ դուստր կարծիցի. եւ ոչ յորդոյ միայն, զի մի՛ թոռն համարիցի:

Դու ընդէ՞ր ծանրանաս, ո՛վ իմաստուն եւ ճշմարիտ հաւատացեալ, երկու պատճառ իմանալ: Բարսեղ հարցանէր զեղբայր իւր զԳրիգոր. «Զի՞նչ է սկիզբն սկզբանն»: Եւ նա ասէ. «Առաջին պատճառն երկրորդ պատճառին»: Ո՛վ սիրելի, ո՛ւմ այլ ումեք իցէ պատճառ հայր եւ որդի, եթէ ոչ հոգւոյ իւրոյ: Գրիգոր Աստուածաբանն զՊղատոնի քանն առնու, որ գրեալ է, «Որպէս խառնարան յեղեալ, զեղեալ, զխառնն եւ զեղեալն ասել խոտէ, բայց զառաջինն եւ զերկրորդ պատճառն ասել՝ հաւանի»: Դու ընդէ՞ր ըմբոստնուս խոստովանող ի յերկու պատճառն, զի ոչ եթէ անուանքս կարգս զանագանէ զմի բնութիւն, այլ եւ այլ նշան է անձանցն երից ի մի բնութիւն, զի սահման եւ կարգ խոստովանութեան հաւատոյ՝ անխառնակ եւ անշփոթ մնացէ. մի աստուածութիւն, որ զամենայն ըստ կարգի եւ սահմանաւ յօրինեալ է. զի մի՛ ի միտս խոստովանողին խառնակութիւն եւ շփոթումն անկցի: Քեզ ասեմ, որ լսողդ ես, զիս՞րդ քո միտքդ ի քեզ կայ, եւ յայլում միտք ծնանի: Եթէ զայս ոչ իմանաս ընդէ՞ր քննես վասն աստուծոյ եւ ընդդիմանաս գրոց. եթէ, զլոյսդ, որ ի խելս քո ծագէ, եւ զհանճար, որ յերի կայ բանիդ եւ զբոլորումն սրտիդ ոչ կարես տեսանել եւ զոլորեալն ի ձայնդ, աստուծոյ հակառակ եւ գրոց՝ մի՛ ջանար իմանալ ինչ:

Եւ դարձեալ ասեմ՝ բանդ քո ի մտա՞ցդ է, թէ ի հոգւոյդ: Թէ ի մտա՞ցդ է առանց հոգւոյդ՝ անհոգի է քո բանդ. եւ թէ ի հոգւոյդ է առանց մտացդ՝ անմիտ է քո բանդ. ապա թէ ի հոգւոյդ է եւ ի մտացդ, հոգեւոր եւ մտաւոր է քո բանդ, որպէս եւ է. ապա թէ շնչաւոր իմացիւք է քո բանդ, վայրապար է:

Զաստուծոյ բնութեանն միութիւն եւ զանձին բաժանումն, մարմնական օրինակաւ մի՛ տեսանէր, զի մի՛ գայթակղիցիս. զհո՛գին եթէ ի հօրէ միայն ասիցես ել եւ բոլորումն, անքան է հոգին. եւ թէ յորդոյ միայն ասիցես, օտար սկիզբն է. իսկ եթէ ի հօրէ եւ յորդոյ ասիցես, ճշմարիտ է, որպէս եւ է: Եւ զոր օրինակ հայրութիւնն աստուծոյ ոչ է մարմնական, եւ ոչ որդիութիւնն, նոյնպէս եւ ոչ էլ որդութիւնն: Բառ է, զաւատի սովորութեամբ ասեն. այս անուն յայս բանէ ի դուրս եկն ողջ, ի յայս իրացս բաժանեցաւ ողջ, ոչ յիւրմէն ի տեղն մնաց, եւ ոչ յայլոց ի հետ երբեր, եւ ոչ յայլոց

կտրեաց, եւ ո՛չ յայլոց հատաւ. թէպէտ ողջ ասա, թէպէտ յստակ ասա, թէպէտ պարզ ասա:

Այսպէս հոգի ի հօրէ եւ յորդոյ, ո՛չ ինքն պակասէ ինչ եւ ո՛չ ի նոցանէ հատած: Լի՛ կատարեալ աստուած հայր, լի՛ կատարեալ աստուած որդի, լի՛ կատարեալ աստուած հոգի սուրբ. մի աստուածութիւն կատարեալ յերիս անձինս հաւասար ամենայնիւ:

Այս է խոստովանութիւն ուղղափառ եկեղեցոյ: Սուրբն Դիոնեսիոս զելոզական անունն ի վերայ երրորդութեանն հաւասար դնէ՝ հօր եւ որդոյ եւ հոգւոյ, այսպէս ասելով, «Ելոզական անուն, իմաստնացուցիչ, զօրացուցիչ, կենդանացուցիչ», եւ որ յայս ոճիս է. եւ դարձեալ՝ իմաստնացուցչութիւն, զօրացուցչութիւն, կենդանացուցչութիւն, եւ որ այլ ըստ այսմ:

Դարձեալ աղաչեմ զքեզ մի՛ կարծեր աստուծոյ անուն ըստ բնութեան, այլ ըստ իննամոցն՝ որ առ մեզ: Ապա թէ ո՛չ լոյս ասի աստուած եւ կեանք. զի՛նչ կամիս ասել, այսպիսի՞ լոյս եւ կեանք, որպէս եւ մեք տեսանեմք եւ կեանք. կամ զքո հոգւոյդ անունն եւ զէութիւնն կարէ՞ս գիտել. այս խոստումն հանդերձելոցն է, յորժամ յայտնի այն, «զոր ակն ո՛չ ետես, եւ ունկն ո՛լ լուաւ, եւ ի սիրտ մարդոյ ո՛չ անկաւ, զոր պատրաստեաց աստուած սիրելեացն» <Ա. Կոր. Բ 9>: Աստ մի՛ ինդրեր աւելի, զի մի՛ յամենայնէն անկանիցիս:

ԾԳ

Աստուածահաճոյ եւ մեծ վարդապետն Վանական՝ հասեալ ի բարուք ծերութիւնն, ալեւորեալ եւ լի աւուրքք՝ ըստ օրինակի նահապետին Աբրահամու, առ տէր փոխեցաւ, զընթացս կատարեալ եւ զհաւատս պահեալ ուղղափառ խոստովանութեամբ, որ ի սուրբ երրորդութիւնն եւ ի տնօրէնութիւնն Քրիստոսի: Ի տղայական տիոցն աստուածագործ ծառայութեամբ կեցեալ, բազում քրտունս եւ աշխատութիւնս ցուցեալ ի բանն վարդապետական, բազում որդիս ի փառս ածեալ, եւ ազգի ազգի ճգնութիւնս կրեալ, եւ սպանեալ զանդամս երկրաւորս, ըստ խրատու առաքելոյն՝ զմարմինն ի խաչ հանեալ կարեօք եւ ցանկութեամբն հանդերձ: Ջի նման էր այրն աստուծոյ անօսրաթեւ թռչնոյն մեղուի, որ՝ թռչելով ի վերայ բազում եւ ազգի ազգի ծաղկանց, ժողովէ ի նոցանէն զպիտանին եւ զօգտակարն ի պէտս ինքեանց եւ ի կերակուր, եւ ի բժշկութիւն թագաւորաց եւ ռամկաց: Նոյնպէս եւ սա յանձն իւր հաւաքեալ զամենայն սրբոցն զվարս եւ զառաքինութիւնս, անկանէր զգործ խորսիսին ի պէտս անձին իւրոյ եւ յայլոց օգուտ. քանզի ստացեալ ունէր զարդարութիւնն Աբելի, եւ զգեղեցկութիւնն Սեթայ, եւ զյոյսն Ենովսայ, եւ զհաւատն Ենովքայ, եւ զկատարելութիւնն Նոյի, եւ զհաւատն եւ զգործն Աբրահամու, եւ զհնազանդութիւնն Իսահակայ, եւ զաստուածատեսութիւնն Իսրայելի, եւ զողջախոհութիւնն Յովսեփու, եւ զհամբերութիւնն Յոբայ, եւ զհեզութիւնն Մովսիսի, եւ զնախանձն Փենեհեսի, եւ զկուսութիւնն սրբութեան Յեսուայ, եւ զանմեղութիւն յստակամտութեանն Սամուէլի, եւ զխոնարհութիւնն սրտին Դաւթի, եւ զիմաստութիւնն Սողոմոնի, եւ զհամարձակութիւնն Եսայեայ, եւ զվրէժխնդրութիւնն Եղիայի, եւ զախտակցութիւնն Երեմիայի. ըստ Դանիէլի եւ Եզեկիէլի ի գերութիւն երթեալ ընդ ժողովրդեանն աստուծոյ, ըստ Զօրաբաբելի եւ Յեսուայ նորոգող լեալ տաճարի աստուծոյ, ըստ Պտղոմեայ բազում գրեանս հաւաքեալ յազգաց եւ ի լեզուաց. Յովհաննու նման

յանապատի բնակեալ եւ տեառն հրամանաւ զապաշխարութիւն քարոզեալ, ի հին եւ ի նոր կտակարանս վայելեալ. Պետրոսի հանգոյն գտերն որդի աստուծոյ դաւանեալ եւ գլուխ եկեղեցոյ լեալ: Ընդ որդուցն Ռոտման զհոգեւորն որոտացեալ եւ աստուածաբանեալ, ընդ Պօղոսի եւ յընդհանուրս սերմանեալ զկենաց բանն եւ գրով հաստատեալ. ընդ վարդապետս եկեղեցոյ հանդիսացեալ եւ զգայլսն վանեալ. կիսոց կաթն ջամբեալ եւ կատարելոցն զհաստատուն կերակուրն:

Արդ նա որ զայս ամենայն բարիս ստացեալ ունէր յանձին, ինքն առնէր եւ այլոց գնոյն վարդապետէր, առ տէր փոխեցաւ, զբնութեանս պարտն հատուցեալ: Եւ եղեւ վախճան նոր այսպիսի օրինակաւ:

Ի վանսն՝ զոր իւր իսկ շինեալ էր, որ կոչի Խորանաշատ վասն յոլով եկեղեցեացն, որ ի նմա, ընկալաւ զանունն, որ կայ հանդէպ Երգեվանից բերդին եւ ի թիկանց Գարդմանայ, առնէր նա շինուածս երեւելիս, գաւիթ շինելոյ ի կոփածոյ վիմաց ի դուռն մեծ եկեղեցոյն, զոր իւր իսկ շինեալ էր. եւ զբան վարդապետութեանն ուսուցանէր այնոցիկ, որ ժողովեալ էին առ նա յամենայն գաւառաց:

Յաւուրս սուրբ աղուհացիցն հիւանդացաւ նա հիւանդութիւն, որ եւ մեռաւ իսկ: Եւ նախ զաւանդել սուրբ հոգւոյն իւրոյ ի ձեռս աստուծոյ ըստ գրեցելոյն՝ կոչեցեալ զեղբարսն, քաղցր եւ ախորժ բանիւ մխիթարէր զնոսա եւ աղաչէր կալ հաստատուն ի կարգս եւ ի կրօնս ուղղափառութեան եւ աստուածապաշտութեան: Եւ ապա քաղցր շնչամար մաքուր հոգին արձակեցաւ ի կապանաց մարմնոյն, արեգ ամսոյ ի տասն՝ ըստ նոր յեղանակի ճշմարտութեան, եւ յուր եւ տասն մարտի, ըստ հռոմայեցւոցն, երկու օրով յառաջ քան զգարնանամուտն, յաւուր շաբաթու, յորում աւուր յիշատակ էր երանելւոյն Կիւրդի Երուսաղէմի հայրապետին, որ զընթերցուածսն կարգեաց եւ զԿոչման գիրսն գրեաց եւ զվկայութիւն սրբոյն Օրէնդի եւ վեց եղբարցն իւրոց, որք նահատակեցան ի Մաքսիմիանոսէ ամբարշտէ: Նոցին վարուցն լեալ հետեւող, վասն այնորիկ եւ յիշատակի նոցին արժանացաւ:

Եւ ժողովեցան անթիւ բազմութիւնք ի թաղումն նորա, եւ մեծաւ սգով եւ տրտմութեամբ ողբային յոյժ, զի զրկեցան ի լուսաւոր վարդապետութենէն երանելւոյն եւ ի հոգեշահ բանիցն: Եւ տարեալ թաղեցին զնա ի գլուխ վանիցն յարեւելից կուսէ, մօտ ի փոքրագոյն եկեղեցին, ուր էին զերեզմանք աղքատացն, զի ինքն այսպէս հրամայեաց:

Անդր էր եւ եպիսկոպոս գաւառին տէր Սարգիս բազում վարդապետօք եւ երիցամբք: Չոգաւ եւ կաթողիկոսն Աղուանից տէր Ներսէս, եւ եպիսկոպոսն տէր Յովհաննէս յետ միոյ աւուր յիշատակի նորա. եւ ողբացեալ եւ լացեալ յոյժ ի վերայ զերեզմանի նորա, եւ մխիթարեալ զեղբարսն որ անդ՝ դարձան յիւրաքանչիւր տեղիս:

Եւ կալաւ զառաջնորդութիւն վանիցն եղբորորդի նորա Պօղոս քահանայ, եւ զվարդապետական ուսումն՝ Գրիգորիս վարդապետն, նորին աշակերտ եւ ազգական:

Եւ այս եղեւ ի թուին եօթն հարիւր: Արդ աղօթիւք նորա տացէ աստուած խաղաղութիւն ամենայն աշխարհի եւ մեզ մասն ի յարութեան նորա եւ ի պսակիլն:

ԾԴ

Այր ոմն առաքինի, զարմանալի վարուք, գործող պատուիրանացն աստուծոյ եւ լծաբարձ ի մանկութենէ, արժանացեալ քահանայական պատուոյ, կուսակրօն, Յովհաննէս անուն, ի քաղաքագիւղէն Գառնոյ, ուր զարմանալի սարաւոյթն է Տրդատայ, ի սուրբ ուխտէն Այրիվանաց: Սա ի մանկական տիոցն արհամարհեալ զամենայն ինչ կենցաղոյս, լքեալ զազգ եւ զտուն, յանապատ տեղիս բնակէր. սիրէր առանձին լինել եւ անզբաղապէս խօսել ընդ աստուծոյ՝ տուեալ զինքն ազգի ազգի ճգնութեան, պահոց եւ աղօթից գետնատարած անկողնօք եւ անհանգիստ աշխուժութեամբ՝ շրջելով ի տեղուցէ ի տեղիս եւ լուսաւորելով զպատահեալսն:

Տուան նմա եւ շնորհք բժշկութեանց, զի ձեռն դնելով եւ աղօթելով՝ բժշկէր զբազում ախտաժէտս: Խնդրէին ի նմանէ եւ գիր պահապան անձանց իւրեանց, եւ նա անյապաղ տայր ամենայն խնդրողացն: Եւ զայս ո՛չ միայն հաւատացեալքն առնէին, այլ եւ բազումք յանհաւատիցն: Եւ նա գրելով զանուն սրբոյ երրորդութեանն եւ խորհրդական բանս աղօթից, տայր նոցա: Եւ նոցա առեալ հաւատով՝ կապէին յանձինս իւրեանց:

Վասն սորա բազումք բազում ինչ պատմէին, բայց առաւել հարազատն մեր եւ սքանչելին Վարդան վարդապետն, որոյ բանքն արժանի էին հաւատարմութեան, զի նոքա սիրով կապեալ էին ընդ միմեանս: Զի մեք մարմնով զնա ոչ տեսաք վասն հեռաւորութեան, նա ի մխիթարութիւն մեզ պատմեաց ինչ ի վարուց նորա մասնաւոր եւ ասաց. թէ՛ «Ինքն իսկ Յովհաննէս ասաց մեզ. թէ՛ «Չոգայ ես ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ երկրպագել տնօրինական տեղեացն, եւ յամեցի անդ աւուրս՝ իջաւան կալեալ ի սուրբն Յակոբ:

Եւ ի գիշերի միում կանխեալ նախքան զհարկանել ժամուն ազդարարի, որ յաղօթս զարթուցանէր զամենեսեան. եւ մինչդեռ աղօթէի ի սուրբ եկեղեցին, վարդապետն, որ իշխանն էր սուրբ Յակոբայ, կոչեաց զիս եւ ասէ. «Ե՛կ, լո՛ւր զարմանալի իրս, զոր պատմէ քահանայս իմ մանկագոյն»: Եւ իբրեւ չոգայ առ նա, կոչեաց զերեցն, որ ետես զտեսիլն զարմանալի, եւ ասէ. «Արդ ասա՛, զոր յառաջագոյն պատմեցեր ինձ, զի լուիցէ եւ սա»: Եւ երեցն սկսաւ պատմել, թէ՛ «Նախ քան զգալդ ձեր յեկեղեցիս՝ էի ես յաղօթս ի վերնատան սուրբ եկեղեցոյն, եւ յանկարծակի նկարեալ պատկերն Գաբրիէլի հրեշտակապետի, որ կայ հանդէպ պատկերի ամենասրբուհոյ աստուածածնին, բարբառեցաւ եւ ասէ. «Ուրախ լեր բերկրեալդ, տեր ընդ քեզ» <Ղուկ. Ա 28>. «Օրհնեալ ես դու ի կանայս, եւ օրհնեալ է պտուղ որովայնի քո»: Մկսան եւ ամենայն սրբոց նկարեալ պատկերքն զնոյն բարբառել ցմե՞ծ ժամս՝ «Ուրախ լեր բերկրեալդ, տեր ընդ քեզ» <Ղուկ. Ա 42>...

Եւ իմ զարմացեալ՝ փառս ետու աստուծոյ եւ քննեալ զտի տոմարական արուեստիւ, զի երեսուն էր այն օր արեգ ամսոյ, եւ եօթն ապրիլ ամսոյ, եւ հնգետասան նիսանայ: Վկայէ այս տեսիլ եւ ցուցմունք հրաշիցս՝ հայոց անսուտ տօնին, որ ասեմք զօր աւետեաց սուրբ կուսին յերեսուն արեգի, եւ ապրիլի եօթն, եւ հնգետասան նիսանու եւ ոչ որպէս հակառակին այլ ազգք, եւ մանաւանդ յոյնք՝ ասելով ի քսան եւ հինգն մատի՝ անխորհուրդ»:

Զայս պատմեաց ճշմարտախոհ այրն ի հաստատութիւն ուղղափառ հաւատոյս:

Դարձեալ միւս եւս սմին հանգոյն, զոր պատմեալ է սուրբ այրն այն Յովհաննէս:

«Էի ես, ասէ, ի կողմանս Յորդանան գետոյ՝ աղոթելով ի տեղոջ մկրտութեան տեանն եւ սրբոյն Յովհաննու Կարապետի»: Եկին առ իս արք երեք, տաճիկ տոհմաւ, եւ խնդրէին զկնիք սուրբ մկրտութեանն: Եւ ես յապաղէի տալ յայլում աւուր, եւ կամ առցեն յայլոց, զի տեսանէի զնոսա արս խուժադուծս եւ համարէի կեղծաւորիլ:

Եւ որ աւագն էր ի նոցանէ, պատմեաց ինձ եւ ասէ. «Մէք ի Ջանգիանայ եմք, ի քաղաքէ Պարսից, եւ եմք մուրրի դենիւ: Շինեցաք մէք մինարայ մեծ եւ գեղեցիկ եւ պատրաստեցաք, որ ինչ պետք են նաւակատեացն: Եւ ելի ես ի ծայր գմբէթին ըստ դենին տաճկաց տալ զանարժան ձայնն: Եւ ահա տեսի յարեւելից կուսէ զերկինս պատառեալ եւ զվայրն լի անբաւ լուսով, եւ թագաւոր մի ահեղ եւ զարմանալի՝ յաթոռ փառաց նստեալ, եւ շուրջ զնովաւ բազմութիւն լուսեղինաց, որք օրհնէին զնա անճառելի ձայնիւ: Գային նմա յերկրպագութիւն ամենայն ազգք քրիստոնէից իւրաքանչիւր առաջնորդօք ուսմանն, որք զարդարեալ էին երեւելի փառօք. եւ յորժամ երկրպագէին նմա, ընդունէր զողջոյն նոցա: Ի վերջոյ եկին այլ ազգ մի, որ կարի առաւել էին փառօք քան զառաջինսն, եւ առաջնորդքն նոցա կարի զարմանալիք: Եւ յորժամ եկին եւ երկրպագին թագաւորին, նա յարեաւ յաթոռոյն ընդ առաջ նոցա, եւ համբուրեաց զնոսա՝ առաջնորդօքն իւրեանց, եւ մեծարեաց քան զամենայն ազգսն:

Եւ մինչ ես հիացեալ կայի զարմացմամբ եւ ապշեալ, եկն առ իս ի վեր այս աւագ որդի իմ եւ ասէ. «Ընդ՞ ր յամեցեր, զի քեզ մնան ամենայն ժողովուրդն»: Հայեցաւ եւ սա յարեւելս, եւ ետես զնոյն տեսիլ, եւ եկաց յիմարեալ: Ապա իբրեւ կարի յամեցաք, նեղացաւ ամբոխն ընդ յամելն մեր. եկն ել այս կրտսեր որդի իմ եւ մեղադրէր մեզ վասն յամելոյն մերոյ: Եւ քանզի անցեալ էր տեսիլն ի գալ սորա, պատմեցաք սմա զպատճառն յամելոյն եւ զիրս տեսլեանն, եւ իսկոյն կամեցաք ի բարձանց անտի քարոզել զՔրիստոս ճշմարիտ աստուած եւ զմեզ քրիստոնէայս: Սա արգել զմեզ եւ ասէ. «Որովհետեւ այդպէս է, իմաստութեամբ գործեցուք. թէ այժմ քարոզեմք մէք զՔրիստոս, իսկոյն սպանանեն զմեզ ամբոխս տաճկաց եւ դնեն բարուրս, թէ վասն յանցանաց իրիք սպանաք, եւ ո՞վ գիտէ զմէնջ, այլ երթիցուք, տացուք նոցա զկերակուրսն, զոր պատրաստեցաք, եւ ապա մէք երթիցուք ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ եւ անդ լիցուք կատարեալ քրիստոնէայք ի ձեռն կնքոյ աւագանին, եւ մանաւանդ յայնց քրիստոնէից, զոր դուք ասէք, եթէ կարի խնդութեամբ ընկալաւ զնոսա թագաւորն եւ նշանակեցաւ ձեզ ի տեսլեանն, եթէ ազգն հայոց էին այնոքիկ, որք վիճակ հասին Թադէոսի եւ Բարդուղիմէոսի եւ սրբոյն Գրիգորի»:

Եւ մեր ունկնդիր եղեալ բանից սորա, իջաք առ նոսա՝ ոչ ինչ պատմելով ումէք: Թողաք զամենայն գոյս մեր՝ զշարժուն եւ զանշարժուն, եւ եկաք յԵրուսաղէմ, եւ աղաչեաք զաստուած պատահիլ մեզ այն ազգի, որ փառաւորք էին ի տեսլեանն: Եւ եցոյց մեզ աստուած զքեզ, եւ զնոյն նշան տեսաք ի վերայ քո: Արդ աղաչեմք զքեզ, տո՛ւր մեզ զկնիքն Քրիստոսի եւ արա՛ զմեզ կատարեալ ծառայս աստուծոյն քո»:

Եւ իմ տեսեալ զյօժարութիւն նոցա, եւ թէ ի տեսունէ է կոչումս, մկրտեցի զնոսա ի սուրբ գետն Յորդանան յանուն հօր եւ որդւոյ եւ հոգւոյն սրբոյ, եւ հաղորդեցուցի զնոսա ի պատուական մարմին եւ արիւն որդւոյն աստուծոյ: Եւ ողջունեալ զմեզ, ելին

ի քաղաքէն՝ գնալ ի մեծն Հոռոմ ի տեսութիւն գերեզմանի սուրբ առաքելոցն Պետրոսի եւ Պօղոսի՝ ի փառս Քրիստոսի»:

Ասէր եւ զայս նոյն սքանչելին Յովհաննէս, եթէ՝ «Արք քառասուն, հայ ազգաւ, չոգան յանապատն Սինայ, ի լեառն, ուր երեւեցաւ աստուած Մովսիսի եւ ետ զտախտակսն քարեղէնս, յոր գրեալ էին տասն պատգամքն, երկիր պագանել աստուծոյ եւ տեսանել զսուրբ տեղիսն:

Եւ էր ի ստորոտ լերինն վանք մի, հոռոմ ազգաւ, իստակրօն վարուք անդ օթեւանս կալան: Եւ մինչ կամէին ելանել ի լեառն, պատուիրեցին նոցա բնակիչք վանիցն եւ ասէն. «Զգիշերս մի՛ ագանիք անդ, քանզի ահագին արհաւիրս տեսանեն անդ, որք օթագային. այլ եւ կորուստ անձանց բազմաց պատահեալ է»:

Իսկ նոքա ելին համարձակութեամբ, ոչ ինչ կերակուրս բարձեալ ընդ իւրեանս. եւ յամեցին անդ աւուրս: Եւ զարմացեալ էին բնակիչք վանիցն, թէ զի՛նչ եղէն, զի ընդ այլ անց ոչ կայր. եւ համարէին, եթէ կորեան յարհաւրաց անտի:

Իսկ նոքա յետ կատարելոյ զպաշտօնն իւրեանց՝ իջին ի լեռնէ անտի, փառաւորեալ եւ հրաշալի երեսօք: Եւ էին քառասուն եւ երկու: Եւ զարմացեալք բնակիչք վանիցն, ելին ընդ առաջ նոցա ջահիւք եւ լապտերօք, եւ մեծաւ պատուով տարեալ հանգուցին: Եւ զարմանային, զի, յորժամ ելին ի լեառն՝ քառասուն էին, եւ իբրեւ իջին՝ քառասուն եւ երկու, զի զիտէին, թէ այլ ոք ո՛չ չոգաւ ի վեր՝ բա՛ց ի նոցունց:

Եւ իբրեւ եղին սեղան առ ի կերակուրս, յարեան երկու արքն փառաւորք, որք աւելի էին քան զքառասունսն, պաշտել զնոսա ի սեղանն եւ ոչ տային թոյլ արանց վանիցն ծառայել նոցա, այլ ասէին. «Մեր սովորութիւն է զեղբարս մեր մեզ պաշտել»:

Եւ իբրեւ կերան, որ ինչ պատշաճն էր, ողջունեալ զնոսա, եղէն աներեւոյթ. որք էին Մովսէս եւ Եղիա: Եւ ահիւ մեծաւ ըմբօնեալ բնակիչք վանիցն, պատուէին զնոսա իբրեւ զհրեշտակս. եւ յուղակեցին մեծաւ պատուով»:

Զայս պատմեր սրբասէրն Յովհաննէս ի դէմս այլոց վասն անձին խոնարհութեան, զի մի՛ զիտասցեն, թէ եւ ինքն ընդ նոսա էր:

Յետ այսորիկ շրջեալ նորա ընդ բազում գաւառս եւ ընդ քաղաքս, եհաս ի քաղաքն Կողոնիա: Եւ բազումք ի թուրքացն եւ ի տաճկացն գային առ նա եւ մկրտէին վասն սքանչելի վարուց նորա եւ բժշկութեանցն, զոր առնէր:

Ապա նախանձեցան ընդ նա պարսիկքն, եւ իշխան քաղաքին Կողոնիայ ըմբօնեաց զնա եւ զերեց մի, եւ կուտեալ փայտ չոր, եղեալ զնոսա ի միջի՝ վառեաց հրով: Եւ լայր երեցն՝ որ ընդ նմա, եւ նա քաջալերէր զնա եւ ասէր. «Մի՛ երկնչիր, կարող է աստուած ապրեցուցանել զմեզ ի հրոյս, որպէս զերիս մանկունսն»:

Եւ մինչ բորբոքէր բոցն, մանուկ իշխանին անկաւ ընդ պարիսպ բերդին եւ յարեաւ անվնաս: Եւ ի հարցանելն, թէ՛ «Ո՞րպէս կաս կենդանի»: Պատասխանի ետ, թէ՛ «Այրն այն, զոր ընկեցիք ի հուրն, նա երարձ զիս ձեռօք իւրովք եւ ոչ ետ ինձ անկանիլ յերկիր:

Եւ առժամայն առաքեաց իշխանն, եւ հրամայեաց հանել զնոսա ի հրոյն, եւ թոյլ ետ երթալ, ուր եւ կամեսցի:

Եւ նորա շրջեալ ընդ բազում գաւառս, գնաց ի Հռոմկլայն առ մեծ կաթողիկոսն Հայոց տէր Կոստանդին. եւ նա ուրախութեամբ ընկալաւ զնա մեծաւ պատուով եւ ոչ ետ թոյլ երթալ յայլ ուրեք: Եւ անդ եկաց մինչեւ փոխեցաւ առ Քրիստոս եւ թաղեցաւ ի նմին. զընթացս իւր կատարեալ եւ զհաւատս պահեալ՝ եհաս անթառամ պսակին եւ անվախճան կենացն: Աղօթք նորա մեզ ի սատարութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց, եւ յիշատակ նորա ընդ սուրբս ամենայն ի Քրիստոս Յիսուս, ի տէր մեր, որում փառք յաւիտեանս:

ԾԵ

Մեծ զօրավարն Բաթու, որ ի կողմանս հիւսիսոյ, առեալ իւր բնակութիւն առ ափն Կասբից ծովուն եւ Աթլ գետոյն մեծի, որ ոչ գտանի հանգոյն նմա ի վերայ երկրի, քանզի ծովօրէն ընթանայ վասն հարթայատակութեան երկրին, ի մեծ եւ ի լայնանիստ դաշտին Խբչախաց գետեղէր նա բազում եւ անթուելի զօրօքն, որ ընդ նմա, քանզի խորանօք բնակէին, եւ ի չուելն զխորանսն սայլիւք տանէին՝ բազում եզինս եւ ձիս լծեալ ի սայլան:

Սա զօրացաւ յոյժ եւ մեծացաւ քան զամենեսին, եւ հնազանդեաց գտիեզերս, եւ ի հարկի կացոյց զաշխարհն ամենայն, այլ եւ իւր ազգայինքն զնա քան զամենեսին մեծ ունէին, եւ որ թագաւորէր ի նոցունց, զոր դանն կոչէին, հրամանաւ նորա նստէր յաթոռն: Զի եղև մեռանել Գիուգ դանին, եւ ընդ միմեանս անկեալ ազգատոհմն նորին, թէ ո՛վ որ նստցի յաթոռն: Եւ ամենեքեան զնա արժանացուցին նստիլ եւ կամ զով եւ կամեսցի նա, այն լիցի թագաւոր:

Եւ կոչեցին զնա ի կողմանցն հիւսիսոյ զալ յաշխարհն իւրեանց եւ թագաւորել ի վերայ ամենից: Եւ չոգաւ նա հաստատեալ զթագաւորութիւնն, եւ եթող զլուխ զօրացն զորդին իւր, որում անուն էր Սարթախ, եւ ինքն երթեալ ո՛չ նստաւ յաթոռ թագաւորութեանն, այլ զայլ ոմն կարգեաց յազգայնոցն, որում անուն էր Մանգու, եւ ինքն դարձաւ առ զօրս իւր:

Իսկ յազգականացն ոմանք տհաճ եղեն ընդ գործն, զի ակն ունէին կամ ինքեանք թագաւորել եւ կամ թագաւորեցուցանել զորդին Գիուգ դանին, որում անուն էր Խօճա դան, բայց յերես ոչ իշխեցին բերել զիրս անհաճութեան: Իսկ յորժամ դարձաւ նա առ զօրս իւր, նոքա սկսան ցուցանել իրս ապստամբութեան առ Մանգու դանն, եւ սկսան խռովել:

Եւ լուեալ Բաթոյի, հրամայեաց կոտորել զբազումս յազգականացն եւ ի մեծամեծացն, ընդ որս եւ զմեծ ոմն զլիսաւոր, որում անուն էր Էլչի-Գադա, որ հրաման առեալ էր ի Գիուգ դանէն զօրավար լինել թաթար զօրուն, որ յԱրեւելս եւ յաշխարհս Հայոց, փոխանակ Բաչու-նուինին: Եւ մինչդէռ ի ճանապարհի էր յաշխարհին Պարսից, եհաս նմա համբաւ մահու Գիուգ դանին: Եւ անդէն զետղ առեալ մնայր, թէ ով առնու զաթոռ թագաւորութեան:

Ջամանէ ամբաստան եղեն առ Բաթոյն գլխաւորք զօրուն՝ որ յԱրեւելս, զի ոչ կամէին նմա իշխել ի վերայ ինքեանց, զի այր մեծամիտ էր, եւ ասեն, թէ՛ Եւ սա եւս յանհնազանդիցն է Մանգու դանին: Եւ հրամայեաց առ ինքն ածել. զոր ըմբոնեալ տարան կապանօք, զոր եսպան չարապէս:

Ապա սկսան առ նա երթալ թագաւորք եւ թագաւորագունք, եւ իշխանք, եւ վաճառականք, եւ ամենայն վշտատեսք, որք զրկեալ էին ի հայրենեաց իւրեանց: Եւ նա արդար դատաստանաւ տայր զիրաքանչիւր գաւառս եւ զհայրենիս եւ զիշխանութիւնս ամենայն ումէք երթողացն առ նա եւ զիրս նշանաւորս, եւ ոչ ոք իշխէր ընդդէմ դառնալ հրամայելոցն ի նմանէ:

Սորա էր որդի մի, որում անուն էր Սարթախ, զոր վերագոյնն յիշեցաք, որ սնաւ քրիստոնէայ դայեկօք, եւ ի չափ հասեալ՝ հաւատաց ի Քրիստոս եւ մկրտեցաւ յասորոցն, որք սնուցին զնա: Մա բազում դիւրութիւն արար եկեղեցւոյ եւ քրիստոնէից, եւ կամաւ հօր իւրոյ գրեաց զիր ազատութեան քահանայից եւ եկեղեցւոյ եւ առաքեաց յամենայն կողմանս սպառնալիս եւ մահ, եթէ ոք հարկ առնու յեկեղեցւոյ, կամ ի նորին պաշտօնէից, զինչ ազգ եւ իցէն, այլ եւ ի տաճկաց մզքիթացն եւ ի նորին սպասաւորաց:

Աստուստ ապա համարձակութիւն առեալ չոզան առ նա վարդապետք եւ եպիսկոպոսունք եւ երիցունք: Եւ նա սիրով ընդունէր զամենեսին, եւ կատարէր զինդրուածս նոցա: Եւ ինքն երկիւղածութեամբ եւ աստուածաշտութեամբ կեայր հանապազ՝ եկեղեցի խորանեայ ընդ իւր շրջեցուցանելով եւ զաստուածային խորհուրդն անյապաղ կատարելով:

Ընդ որս չոզաւ առ նա եւ մեծ իշխանն Խաչենոյ եւ կողմանցն Արցախու Հասան, զոր Ջալալն կոչէին զգուանօք, այր աստուածապաշտ եւ երկիւղած, եւ պարկեշտ հայ ազգաւ: Եւ նա սիրով եւ մեծարանօք ընկալաւ զնա, եւ զորս ընդ նմայն էին՝ զիշխանն Գրիգոր, զոր սովորութեամբ Տղայն կոչէին, եւ էր ծեր յայնժամ, եւ զԴեսում իշխանն՝ պարկեշտ պատանի, եւ զվարդապետն Մարկոս, եւ զեպիսկոպոսն Գրիգոր:

Եւ տարեալ առ հայրն իւր, մեծապատիւ արար եւ ետ ի նա զհայրենիս իւր զՉարաբերդ եւ զԱկանայ եւ զԿարկառն, զոր հանեալ էին յառաջագոյն ի նմանէ ազգն թուրքաց եւ վրաց: Առ եւ զգիր ազատութեան կաթողիկոսին Աղուանից տէր Ներսիսի, եւ ամենայն գոյից նորա եւ ստացուածոց, զի ազատ եւ անհարկ լիցի եւ համարձակ շրջեսցի ի վիճակս իշխանութեան իւրոյ ամենայն ուրեք, եւ մի՛ ոք դիմադարձ լիցի ասացելոցն ի նմանէ:

Եւ եկն Ջալալն ի տուն իւր ուրախութեամբ, բայց զկնի աւուրց նեղեալ ի հարկապահանջացն եւ յԱրդունէն՝ զնաց առ Մանգու դանն:

Եւ թագաւորեաց Մանգու դանն յեօթն հարիւր թուականին հայոց:

ԾԶ

Յեօթն հարիւր եւ մի թուականին հայոց եկն մարախ սաստիկ, ա՛յնքան՝ մինչ զի ի վերանալն ստուեր գործեր, եւ նուաղ երեւեր լոյս արեգականն: Եւ եկեալ ի կողմանցն Պարսից, եկեր զաշխարհս Հայոց, ո՛չ միայն զբոյսս դալարոյ, այլ եւ զհող երկրի եւ զաղբս լափեր. եւ մտաներ ի տունս ընդ երդս եւ ընդ դրունս, թէ պատահեր ի բաց: Զահի հարաւ երկիր, եւ եղեւ սղութիւն հացի: Եւ հասեալ ի ձմերան եղանակն, արկ ձուս յերկիր եւ մեռաւ, եւ նեխեցաւ երկիր ի հոտոյն: Եւ ի գալ զարնանն յեօթն հարիւր եւ երկու թուականին բուսոյց երկիր զձագս մարախոյն յոյժ թանձրութեամբ, մինչ զի ծածկեցաւ հող եւ քարինք երկրի. եւ ի ժամ երեկոյին կուտէին ի վերայ միմեանց բլրաձեւ. եւ սկսաւ ուտել զդալարի եւ զհող:

Եւ խորհեցան մարդիկ թողուլ զբնակութիւնս իւրեանց եւ երթալ յօտարութիւն, ուր եւ զոցեն կերակուր: Եւ զի յառաջագոյն կերեալ էր զշրջակայ զաւառսն՝ սկսեալ ի Մպանիոյ, եւ յԱսիոյ, եւ ի Պարսից եւ ի Միջագետաց, վասն այնորիկ տարակուսեալք ոչ զիտէին՝ զի՞նչ գործեսցեն: Սկսան այնուիտեւ ապաւինել յամենակարող ձեռն եւ ի բազուկն հօր, որ յոչէէ գոյացոյց զարարածս եւ ողորմութեամբ իւրով խնամէ զոսս միշտ, որոյ եւ անհնարինքն հնարաւորք են նմա, եւ արտասուօք եւ ուխտիւք հայցէին ի նմանէ բառնալ զպատուհասն յաշխարհէ:

Իսկ ողորմածն աստուած խիստ վիրացն ետ սպեղանիս արագ, եւ «որ եհարն, նոյն եւ բժշկեաց» <Բ Օր. ԼԲ 39>: Քանզի եկն բազմութիւն մանր հաւուցն պիսակաց, զոր վասն բազմութեանն տարմ անուանեն սովորաբար, եւ կարգ կալեալ յեզերացն, առ հասարակ սպառեալ եկեր զամենայն բազմութիւն մարախոյն, ա՛յնքան, զի եւ մի ոչ գտանիւր: Եւ անդ էր տեսանել զամենայն բերան ի գովութիւն աստուծոյ, եւ ամենայն միտք՝ ի զարմացման: Բայց զրոյց, որ վասն հաւուցս այսոցիկ է, սքանչացման արժանի է:

Ասեն, թէ ի կողմանս Պարսից աշխարհին, որ կոչի Քիրման, է ջուր ինչ, զոր երթեալ՝ առնուն ի ջրոյն ի շիշս ապիկիս եւ բերեն անյետս դառնալի. եւ զջուրն յերկիր ոչ դնեն, այլ կապեն ի ձողս եւ ցցեն. եւ անդ է դադարք հաւուցն: Զհետ ջրոյն՝ որ տանին, ելանեն հաւքն ըստ թուոյ խնդրողին. եւ այսպէս գան հաւքն զկնի մարախոյն: Այլ մեք հաւատամք զամենայն գործ լեալ ի խնամոցն աստուծոյ, որ ըստ մեղաց աշխարհի թոյլ տայ գալ պատուհասին, եւ դարձեալ բժշկէ ողորմութեամբն իւրով որպէս եւ կամի <Բ Օր. ԼԲ 39>. որ եւ այս պատուհաս մարախոյս զայս ետ դէղ եւ սպեղանի՝ զբազմութիւն ձագուցս ծախողի:

ԾԷ

Արդ յեօթն հարիւր եւ երեք թուականին հայոց առաքեաց Մանգու դանն, եւ մեծ զօրավարն Բաթու, այր մի ոստիկան, Արդուն անուն, որ ի Գիւրգ դանէն առեալ էր հրաման վերակացութեան հարկացն արքունի ի հնազանդեալ աշխարհացն, եւ միւս եւս զլիաւոր այր ի տանէ Բաթուին, որում անուն էր Թօրա աղա, հանդերձ այլովք բազմօք, որ ընդ նոսս, աշխարհագիր առնել յամենայն ազգս, որ ընդ ձեռամբ նոցա էին հնազանդեալ:

Եւ նոցա առեալ զայս հրաման, ելին ընդ աշխարհս ամենայն կատարել զգործն: Հասին եւ յաշխարհս Հայոց ե՛ւ Վրաց ե՛ւ Ադուանից, եւ որ շուրջ գնոքօք գաւառք, սկսեալք ի տասնամենից եւ ի վեր՝ ընդ գրով համարոյ արկանել զամենեսին, բաց ի կանանց: Եւ յամենեցունց պահանջեալ իստագոյն հարկս, աւելի քան զկար մարդոյն, սկսան չքաւորիլ. եւ նեղէին անհնարին կտտանօք եւ չարչարանօք եւ զելոցօք: Եւ որ թաքչեր՝ ըմբռնեալ, սպանանէին, եւ որ ոչ կարէր հատուցանել զսակն, զմանկունս նոցա առնուին ընդ պարտուցն, քանզի պարսիկ տաճկահաւատ սպասաւորօք շրջէին:

Այլ եւ իշխանքն՝ տեարք գաւառացն, նոցուն գործակից լեալ ի նեղելն եւ ի պահանջելն վասն իւրեանց շահելոյ: Եւ այսու ոչ բաւականացան, այլ եւ զամենայն արուեստագէտս, եթէ ի քաղաքս եւ եթէ ի գիւղս, զամենայն ի հարկի կացուցին: Այլ եւ զծովակս, եւ զլիճս ձկնորսաց, եւ զերկաթահանս, եւ զդարբինս, եւ զշպարարս: Եւ զի՞ պիտոյ է մանրամասնաբար ասել, զամենայն դուռն շահից հատին ի մարդկանէ, եւ ինքեանք միայն շահէին. եւ զամենայն աղահանսն առին, որ ի Կողբ եւ որ յայլ կողմանս կողմանս:

Նա եւ ի վաճառականաց բազում ինչ շահեալ, կուտեցին զանձս սաստիկս ոսկոյ եւ արծաթոյ եւ ականց պատուականաց: Եւ այսպէս զամենեսին սղացուցեալ եւ վայիւ եւ աշխարով լցեալ զաշխարհս, թողին չար ոստիկանս ի վերայ աշխարհացս գնոյն պահանջել յամենայն ամի, նովին համարով եւ գրով:

Բայց մեծարեցաւ ի նոցանէ այր մի մեծատուն վաճառական, Ումեկ անուն, զոր ինքեանք Ասիլ կոչէին. այր բարեգործ, զոր երբեմն յիշատակեցաք, որ ապրեցաւ յաւերիլն Կարնոյ քաղաքի ի թաթարէն հանդերձ որդուլքն Յովհաննաւ, Ստեփանոսիւ եւ եղբարքք իւրովք: Եւ էր յայնժամ ի Տփիսիս քաղաքի բնակութիւն կալեալ, եւ հայր անուանեալ թագաւորին վրաց Դաւթի, եւ մեծարեալ ի դանէն գրով, եւ յամենայն աւագանոյն: Սա առատ տուրս ետ Արդունին եւ որ ընդ նմա, եւ մեծարեցաւ յոյժ ի նոցունց:

Բայց յեկեղեցականացն ոչինչ առին հարկս, զի չունէին հրաման ի դանէն: Նույնպէս եւ որդիքն Սարաւանին՝ Շնորհաւորն եւ Մկրտիչն՝ ընչաւետք եւ մեծատունք:

ԾԸ

Մեծահաւատ եւ քրիստոսասէր արքայն հայոց Հեթում, որ ի կողմանս Կիլիկեցոց, նստէր ի քաղաքն Միս: Նա յառաջագոյն առաքեաց զեղբայր իւր զՍմբատ, որ զօրավարն էր նորին, առ դանն Գիուգ ընծայիւք եւ պատարագօք, եւ դարձաւ ի նմանէ պատուով եւ հրովարտակօք ընդունելութեան: Իսկ յորժամ թագաւորեաց Սանգու դանն, առաքեաց մեծ թագաւորահայրն եւ զօրապետն Բաթու, որ ի կողմանս հիւսիսոյ զետղ առեալ կայր՝ անթիւ բազմութեամբն, որ ընդ նմա՝ առ ավին մեծ եւ անհուն զետոյն, զոր Եթիլ կոչէն, որ մտանէ ի ծովն Կասբից, առ թագաւորն Հեթում զալ տեսանել զնա եւ զՍանգու դանն: Եւ նա երկուցեալ ի նմանէ՝ գայ զաղտագողի, այլակերպեալ զինքն վասն ահին թուրքաց, որք սահմանակիցք նորա էին, զոր հոռոմոց սուլտանն անուանեն, որում անուն էր Ազադին, զի ոխս մթերեալ ունէին ընդ նմա վասն ձեռն տալոյ նորա ի թաթարն: Եւ փութով անցեալ ընդ երկիր նորա յաւուրս երկոտասան, եկն ի Կարս քաղաք: Եւ տեսեալ զԲաշու-նուինն, որ զօրապետ էր

Թաթար գորուն՝ որ յԱրեւելս, եւ զայլ մեծամեծսն, եւ պատուեալ ի նոցունց, զտեղի առ յոտն Արագածու՝ հանդէպ լերինն Արայի, ի գիւղն որ կոչի Վարդենիս, ի տանն իշխանին, զոր Քուրդ անուանէին, հայ ազգաւ, կրօնիւք քրիստոնէայ. եւ որդիք իւր Վաչէ եւ Հասան, եւ կին նորա Խորիշահ՝ յազգէ Մամիկոնէից, դուստր Մարգարանայ՝ քոյր Ասլան բեկին եւ Գրիգորոյ, մինչեւ բերաւ նմա ինչք ի տանէ իւրմէ ի պետս ընծայից եւ պատարագաց, զոր առաքեաց հայր նորա իշխանաց իշխանն Կոստանդին, յայնժամ ծեր գոլով, եւ որդիք նորա Լեւոն եւ Թորոս, զոր եթող փախանորդ իւր, զի փոխեալ էր առ Քրիստոս բարեպաշտ թագուհին նորա, Ջապէլ անուն, որ թարգմանի Եղիսաբէթ, այս է՝ աստուծոյ եօթներեակ, զի արդարեւ ըստ անուանն եւ հանգիստ էր նա կամացն աստուծոյ, բարեգործ եւ ողորմած եւ աղքատասէր, դուստր մեծ թագաւորին Լեւոնի՝ առաջին պսակաւորին:

Եւ իբրեւ գիտաց մեծ կաթողիկոսն Կոստանդին, եթէ գնաց նա խաղաղութեամբ եւ դադարեալ է ի Մեծն Հայք, առաքեաց զմեծ վարդապետն Յակոբ՝ զայր բանաւոր եւ իմաստուն, զոր յառաջագոյն առաքեալ էին վասն սիրոյ եւ միաբանութեան առ թագաւորն յունաց Յովհաննէս, որ ունէր զկողմանս Ասիոյ եւ մեծացեալ էր յաւուրսն, եւ առ պատրիարքն նոցուն: Եւ երթեալ իմաստախոհ բանիւք աստուածային գրոց ընդդիմացաւ հարցաքննութեան ժողովոյն յունաց, որ յաղագս մի բնութիւն ասելոյ ի Քրիստոս բամբաստէին զմեզ եւ տիքեանս լինել: Եւ նա խոհեմ բանիւք եցոյց գրովք յերկուց միացեալ զՔրիստոս՝ աստուած եւ մարդ կատարեալ, երկոքումք անձառ միաւորութեամբ՝ զաստուածութիւնն ոչ կորուսեալ, եւ զմարդկութիւնն ոչ շփոթեալ. ի մի բնութիւն փառաւորեալ՝ զործելով աստուածաբար եւ մարդկապէս: Նոյնպէս եւ վասն «Սուրբ-աստուածին» էին բանք, զոր մեք ասեմք ի դէմս որդոյ՝ ըստ Յովհաննու աւետարանչին վկայութեան: Եւ որ այլ գայթակղութիւնք կային առ նոսա սակս դաւանութեան մերոյ, զամենայն աստուածիմաստ բանիւք եւ գրոց վկայութեամբ հաստատեալ՝ շինեաց զմիտս նոցա ի սէր եւ ի միաբանութիւն ընդ ազգս մեր, եւ դարձաւ ի նոցանէն պատուով: Եւ եպիսկոպոսն տէր Ստեփանոս եկն, եւ Մխիթար վարդապետն, որ լինէր ի Սկեւոյն, գնացեալ անդ ի կողմանցս Արեւելից, եւ Բարսեղ քահանայ, որ դեսպանն էր Բաթուին, ընդ նմա իսկ եկեալ էր եւ Թորոս քահանայ կուսակրօն, եւ Կարապետն, որ դրան երէց էր արքային, հեզ բարութ եւ գիտնական, այլ եւ իշխանք յոլովք:

Չորս ընդ իւր առեալ արքայի, չոգաւ ընդ աշխարհն Ադուանից եւ ընդ դոռն Դարբանդայ, որ է պահակն Ճորայ, առ Բաթոյն եւ առ Սարթախն, որդի նորա, որ էր քրիստոնէայ հաւատով. եւ մեծարեալ ի նոցունց բազում պատուասիրութեամբ: Ապա առաքեցին զնա առ դանն Մանգու ընդ երկայնաձիգ ճանապարհն յայնկոյս ծովուն Կասբից:

Եւ ելեալք ի նմանէ ի վեցն մարերի ամսոյ, եւ յերեքտասանն մայիսի, անցեալ ընդ Այեխ գետ, եկին յՈրն, որ է մեջ ճանապարհին՝ ընդ Բաթոյն եւ ընդ Մանգու դանն. եւ անցեալ ընդ Երթիճ գետ, մտին յաշխարհն Նայիմանին. եւ եկեալ ի Խարախըտայն, եւ անցեալ ի Թաթարաստան ի չորսն հոռի ամսոյ, յերեքտասանն սեպտեմբերի, ի տօնի նաւակատեաց խաչին, տեսին զՄանգու դանն՝ երեւելի փառօք նստեալ: Եւ մատուցեալ զընծայսն, մեծարեցաւ ի նմանէ ըստ արժանւոյն. եւ կացեալ յուրդոյն աւուրս յիսուն, եւ տուեալ նմա հրովարտակ նշանաւոր, զի մի՛ ոք իշխեսցէ նեղել զնա եւ զաշխարհ նորա. ետ եւ զիր ազատութեան եկեղեցեաց ընդ ամենայն տեղիս:

Եւ ել ի նմանէ յաւուրն յիսներորդի ի քսաներեքն սահմի ամսոյ, եւ ի մէկն նոյեմբերի, եւ յերեսուն օրն հասին ի Ղումսդուրն: Եւ եկեալ ի Պերպալեխն եւ ի Պեշպալեխն եւ յաւագուտ երկիրն, յորում կային մարդիկ վայրենիք, մերկք, մագ ունելով միայն ի գլուխն. եւ ստինք կանանցն մեծ յոյժ եւ երկայն, եւ էին անբանք. յորում կան եւ ձիք վայրիք դեղին եւ սեաւ գունով, եւ ջորիք սպիտակ եւ սեաւ գունով եւ մեծ քան զձի, եւ քան զէշ. եւ ուղտք վայրենիք, որք ունին երկու կուտկենս:

Եւ անտի եկին յԱռլեխն, եւ ի Քուլլուկն եւ յԸնկախն, եւ ի Ճանպալեխն եւ ի Խութափայն եւ յԱնկիպալեխն:

Եւ ապա մտին ի Թուրքաստան. եւ անտի յԵկոփրուկն եւ ի Դինկապալեխն եւ ի Փուլատն. եւ անցեալ ընդ Սուտ-քօլն եւ ընդ Կաթն-ծովն, եկին յԱլուալեխն եւ յԻլանպալեխն. եւ անցեալ ընդ գետն՝ որ կոչի Բլանսու, եւ անցեալ ընդ բագուկ լերինն Տօրոսի եւ եկեալ ի Դալաս, եւ եկեալ առ Հուլաուին, որ էր եղբայր Մանգու դանին, եւ առեալ էր իւր բաժին զկողմանս Արեւելից:

Եւ ապա դարձեալք յարեւմտից ի հիւսիս, եկին ի Խութուխչինն, եւ ի Պերքանթն, եւ ի Սուղուլղանն, եւ յՈւրոսողանն, եւ ի Քայիքանթն, եւ ի Խուգախն, որ է Քամոց, եւ ի Խնդախոյրն, եւ ի Սղնախն, որ է Խարչուխ լեառն, յորմէ Սալչուքիքն են, որոյ սկիզբն ի Տօրոս լեռնէ, եւ երթայ մինչ ի Փարչինն եւ հատանի:

Եւ անտի եկին առ Սարթախն՝ որդի Բաթուին, որ երթայր առ Մանգու դանն. եւ անտի ի Սղնախն եւ ի Սաւրանն, որ է սաստիկ մեծ, եւ ի Խարաչուխն, եւ յԱսոն, եւ ի Սաւրի, եւ յՕթրարն, եւ ի Զուռնուխն, եւ ի Դիզակն եւ անտի երեսուն օր ի Սամարղանդն, եւ ի Սարիփուլն, եւ ի Քրման, եւ ի Բուխարայ: Եւ ապա անցին ընդ գետն մեծ Ջեհուն եւ եկին ի Մրմըն եւ ի Սարախս եւ ապա ի Տուս, որ կայ ընդդէմ Խորասանայ, որ կոչի Ռօղաստան. եւ մտեալ ի Մագանդարանն, անտի ի Պստան, եւ ապա յաշխարհն Էրաղոյ ի սահմանս մուլիեղին, եկեալ ի Տամղայն, եւ յՌէ մեծ քաղաք, եւ ի Խզուինն. եւ անտի յԱւահր, եւ ի Զանգիան, եւ ի Միանա, յերկոտասան օրն Թավրէժ: Եւ յետ քսան եւ վեց աւուր անցեալ ընդ գետն Երասխ եւ եկեալ ի Սիսիան առ Բաչու-նուինն, որ գլխաւոր էր թաթար գօրուն. եւ նա յուղարկեաց գնա առ Խօճա-նուինն, զոր թողեալ էր փոխանակ իւր գլխաւոր գօրուն, եւ ինքն առեալ գլխաւորս գօրուն, գնաց ընդ առաջ Հուլաուին՝ եղբօր Մանգու դանին, որ գայր յԱրեւելս:

Իսկ թագաւորն բարեպաշտ Հէթում՝ եկեալ ի տուն իշխանին Քրդին, ի գիւղն Վարդենիս, ուր թողեալ էր զաղխ իւր եւ զկարասի, եւ մնայր գալստեան Բարսղի քահանայի, զոր յուղարկեալ էր առ Բաթոյն վերստին, զի ցուցցէ նմա զգիրս եւ զհրաման Մանգու դանին, զի եւ նա ըստ նմին օրինակի՝ գրեսցէ հրամանս:

Ապա եկին առ նա վարդապետքն իւր՝ Յակոբ, զոր եթող աստէն ի պէտս գործոյ եկեղեցոյ, եւ Միսիթար, զոր դարձոյց ի Բաթուէն, մինչչեւ երթեալ էր առ Մանգու դանն. այլ եւ եպիսկոպոսք եւ վարդապետք եւ քահանայք եւ իշխանք քրիստոնէից, որք գային առ նա, սիրով ընդունէր զամենեսին, զի այր քաղցր էր եւ իմաստուն եւ զիտնաւոր գրովք: Եւ տայր պարգեւս ըստ կարին եւ ուրախ արձակէր զամենեսին. տայր եւ հանդերձս քահանայականս ի զարդ եկեղեցեացն, զի յոյժ սիրող էր պատարագի եւ եկեղեցոյ: Ընդունէր զամենայն ազգաց քրիստոնէայս եւ աղաչէր

սիրով կալ ընդ միմեանս, իբրեւ զեղբարս եւ զանդամս Քրիստոսի, որպէս պատուիրեաց տէր, թէ՛ «Յայսմ ծանիցեն, թէ իմ աշակերտք էք, եթէ զմիմեանս սիրիցէք»:

Բազում իրս զարմանալիս եւ անձանօթս պատմէր նա մեզ զբարբարոս ազգացն, զոր տեսեալ էր եւ լուեալ: Ասէր, թէ՛ «Կայ աշխարհ մի անդր քան զՂատայիքն, որ կանայքն են ի ձեւ մարդոյ բանականք, եւ արքն ի կերպարանս շանց. եւ են անբանք, մեծք եւ մագեղք: Եւ ոչ ումէք թողուն մտանել յաշխարհն իւրեանց շունքն, եւ որսան որսս շունքն, եւ այնու կերակրին շունքն եւ կանայքն: Եւ ի խառնակիլ շանցն ընդ կանանցն, արուքն շանց կերպիւ ծնանին եւ եզքն՝ կանանց:

Կայ եւ կղզի մի աւազուտ, յորում բուսանի ծառօրէն ոսկր ինչ պատուական, զոր ձկնատամն կոչեն. եւ ի հատանելն, այլ բուսանի ի տեղին ըստ նմանութեան եղջերաց:

Կայ եւ աշխարհ բազում կռապաշտից, որ պաշտեն կուռս կաւեղէնս մեծ յոյժ, անուն Շակմոնիա. եւ ասեն աստուած երեք հազար եւ քառասուն ամաց: Եւ կայ այլ եւս երեսուն եւ հինգ դուման ամս, որ է մին դումանն տասն հազար, եւ ապա հանէ զնա յաստուածութենէն: Այլ միւս եւս ոմն, որում անուն էր Մադրին. արարեալ են եւ նմա պատկերս կաւեղէնս անհնարին մեծութեամբ ի գեղեցիկ տաճարի:

Եւ են ազգն ամենայն հանդերձ կանամբք եւ մանկտովք քուրմք, եւ անուանին Տոյինք, զերծածք հերօք եւ մորուօք. ունին եւ փիլոն դեղին ըստ նմանութեան քրիստոնէից, բայց զլանջօքն ունին եւ ոչ զթիկամբքն: Եւ են պարկեշտք ի կերակուրս եւ յամուսնութիւնս. առնեն կին ի քսան ամին, եւ մինչեւ յերեսուն ամն՝ շաբաթն երեք անգամ մերձենան ի նա. եւ մինչեւ ի քառասուն՝ յամսեան երեք հետ. եւ մինչեւ յիսուն ամն՝ ի տարին երեք հետ. եւ յորժամ անցանի ընդ յիսուն ամն, այլ ոչ մօտին ի նա:

Բազում եւ այլ ինչ պատմէր թագաւորն իմաստասէր ի խժական ազգացն, զոր թողաք մէք, զի մի աւելորդ ումէք թուեսցի:

Յութ ամիսն ապա եհաս յերկիրս Հայոց յետ ելանելոյ ի Մանգու դանէն. եւ էր թուականս հայոց եօթնհարիւր եւ չորս:

ԾԹ

Արդ ի սկսանել թուականին հայոց եօթն հարիւր եւ հինգ մեռաւ Բաթոյն՝ զօրապետն հիւսիսոյ, եւ որդի նորա Մարթախն ի ճանապարհի էր, զի երթայր առ Մանգու դանն: Եւ ոչ դարձաւ ի տուն իւր թաղել զհայրն իւր, այլ զնաց զառաջի եղեալ ճանապարհն: Ընդ որ յոյժ ուրախացեալ դանն, ել ընդ առաջ նորա, եւ մեծարեաց զնա ի պատիւ յոյժ մեծ, եւ ետ նմա զիշխանութիւն հօրն իւրոյ՝ իշխել ամենայն զօրացն, այլ եւ ամենայն հնազանդելոց իշխանութեան նորա, եւ երկրորդ իւր կոչիլ, եւ տալ հրաման տիրաբար. եւ յուղարկեաց զնա ի տուն իւր:

Ընդ նմա էր եւ բարեպաշտ իշխանն Խաչենոյ Ջալալն, որ երթեալ էր ցուցանել զաղէտս իւր տեսոնն տիեզեաց, զոր կրեաց նա յԱրդուն ոստիկանէն, որ հազիւ զերծաւ ի

մահուանէն ի սաղրելոյ տաճկացն: Եւ ետ նմա գիր իշխանութեան իւրոյ տիրել սեփականաբար եւ ոչ երկնչել յումեքէ, զի սիրէր զնա Սարթախն վասն քրիստոնէութեան, զի եւ նա քրիստոնէայ էր:

Եւ եհաս յիշխանութիւն իւր Սարթախն երեւելի փառօք. ազգականքն իւր տաճկահաւատ՝ Բարաքայն եւ Բարքաչայն, ետուն նմա մահադեղ եւ լուծին ի կենացս: Եւ մեծ տրտմութիւն եղեւ քրիստոնէից ամենայն, այլ եւ գլխովին իսկ Մանգու դանին եւ եղբօր իւրոյ Հուլաուիին, որ տիրէր ամենայն կողմանցս Արեւելից:

Բայց մինչչեւ եղեալ էին այս իրքք, մեծն ի զօրավարս դանաձենն Հուլաու հրաման ետ ամենայն թաթար զօրուն՝ որ յԱրեւելս, որոց գլխաւոր էր Բաչու-նուինն, ամենայն աղիսիւք իւրեանց եւ ընչիւք թողուլ զերկիր կալուածոյ բնակութեան իւրեանց՝ զՄուղան եւ զաշխարհն Ադուանից եւ զՀայոց եւ զՎրաց, եւ երթալ յաշխարհն Հոռոմոց, զի ինքն նստցի փոխանակ նոցա ի բարի երկիրն. զի յոյժ բազմութեամբ եկեալ է նա, մինչ զի ասեն, թէ ամիս մի հազիւ բովանդակեցաւ զօր նորա անցանել ընդ մեծ գետն Ջեհուն: Այլ եւ ոմանք յազգականաց նորա ի կողմանց Բաթոյի եւ Սարթախին եկին անցին ընդ դուռն Դարբանդայ յայսկոյս՝ բազում եւ անթիւ զօրօք, արք մեծամեծք եւ գլխաւորք իշխանութեամբ, որոց անուանքն էին՝ Բալախա, Տուտհար, Ղուլի, զոր մեք իսկ տեսաք, թոռունք Չանգրզ դանին, զոր եւ աստուածորդիս ասէին: Որք հարթեցին, դիրացուցին զամենայն անցս ճանապարհաց, ընդ որ անցանէին, զի սայլիւք իսկ գային:

Եւ բազում տառապանս հասուցանէին ամենայն աշխարհաց հարկապահանջութեամբ եւ յափշտակութեամբ, ուտելով եւ ըմպելով անյագաբար եւ ի դրունս մահու հասուցին զամենայն ազգս: Այլ եւ միւս ընդ այլ բազումսն, որ եղաւ յԱրդունէն՝ մալի եւ իսափշտորի, եղաւ հրաման ի Հուլաուէն պահանջման հարկի, զոր թաղարն ասեն, յամենայն գլխոյ, որ մտեալ էր ի գիրն արքունի, պահանջէին հարիւր լիտր ցորեան, յիսուն լիտր գինի, երկու լիտր բրինձ եւ ծնծատ, երեք տոպրակ, երկու չուան, մի սպիտակ, մի նետ, մի նալ՝ թող գայլ կաշառն. եւ ի քսան անասնոյն՝ մի անասուն եւ քսան սպիտակ. եւ ոյր ոչ գոյր՝ զուստերս եւ զդստերս առնուին ընդ պահանջմանն: Եւ այսպէս նեղեցաւ եւ տառապեցաւ երկիրն ամենայն:

Իսկ թաթար զօրն, թէպէտ դժուարեցան թողուլ զերկիր կալուածոյ իւրեանց, յակամայ թողին յահէ նորա, զի յոյժ երկնչէին ի նմանէ՝ իբր ի դանէն. եւ զնացին յաշխարհն Հոռոմոց:

Եւ սուլտանն հոռոմոց ել ընդդէմ նոցա պատերազմաւ եւ ոչ կարաց ընդդիմանալ, այլ փախստական անկաւ նա յԱլալիա կղզի: Եւ նոքա ի սուր սուսերի մաշեցին զգաւառս իշխանութեան նորա մինչ ի ծովն Ովկիանու եւ Պոնտոսի՝ կոտորելով եւ յափշտակելով. կոտորեցին եւ զԿարնոյ քաղաք, եւ զԵզնկայն, եւ զՄեւաստ, եւ զԿեսարիա, եւ զԿօնն, եւ որ շուրջ զնօքօք գաւառք. եւ զաղիս իւրեանց դարձուցին յետս՝ զնալ յիջաւանս իւրեանց հրամանաւ Հուլաուիին, եւ ինքեանք ասպատակ սփռեալ ընդ կողմանս կողմանս:

Գնաց ընդ նոսա եւ թագաւորն հայոց Հէթում, որ եկեալ էր ի Մանգու դանէն, ի Բաթոյէն, եւ ի Սարթախէն, եւ ի Հուլաուէն, եւ էր առ Բաչու-նուինին, զոր բազում

գօրօք առաքեաց նա յերկիր իւր ի Կիլիկիա, ի քաղաքն Սիւ. որ եւ բազում ընծայիք եւ գօրօք սպասաւորութիւն կատարէր Բաշու-նուինին եւ գօրացն՝ որ ընդ նմա, մինչեւ թուղթ գոհութեան եւ գովութեան գրեալ վասն նորա առ Հուլաւուն: Իսկ մեծն Հուլաւու, զի այր պատերազմող էր, ժողովեաց զամենայն բազմութիւն գօրացն եւ գնաց յերկիրն մուլիեդաց, յԱլամութ, եւ կալաւ գնա, զի ի բազում ամաց պաշարեալ էր գնա զօրն արքունի, զի որդիք Ալադինն սպանին զհայրն իւրեանց եւ ինքեանք եկին առ Հուլաւուն, եւ նա հրաման ետ քակել զամենայն բրդորայսն ամուր, որ կային յԱլամութ: Եւ ինքն պատուէր հրամանի ետ ամենայն գօրացն եւ ամենայն հնազանդելոցն ընդ ձեռամբ նոցա գումարել ի միասին ի վերայ մեծ քաղաքին իշխանութեան տաճկաց, որ կոչի Բադրատ, այս է միջոց պարսից եւ ասորոց, զի դեռ չեւ եւս էին առնել գնա:

Եւ իսալիֆայն, որ նստէր ի նմա, էր յազգէն Մահմետի, զի իսալիֆայն յետնամնաց ասի, որում հնազանդեալ էին ամենայն տաճկահաւատ սուլտանքն, որ յազգէն թուրքաց, եւ քրդաց, եւ պարսից, եւ ելամացոց, եւ յայլոց ազգաց: Եւ նա էր գլխաւոր հրամանատու իշխանութեան նոցա. եւ նոքա դաշամբք հնազանդէին եւ պատուէին գնա, որպէս զազգակից եւ զհամազգի օրէնսդրին իւրեանց՝ առաջին մուլորեցուցչին իւրեանց: Գնացին յայս դալան եւ մեծամեծ գլխաւորք կողմանցն Բաթոյի՝ Ղուլն, եւ Բալադայն, եւ Տուտհարն, եւ Ղատադանն, զի ամենէքին պատուէին զՀուլաւուն, որպէս զդանն, եւ հնազանդէին նմա, եւ երկնչէին ի նմանէ:

Կ

Մեծն ի թագաւորս երկրի եւ տիեզերակալն Մանգու դանն յետօն հարիւր եւ եօթն թուականին հայոց զօր գումարեաց անթիւ եւ անհամար եւ գնաց ի հեռաւոր աշխարհն ընդ կողմանս արեւելից հարաւու ի վերայ ազգին, որ կոչի նայնգաս, զի ապստամբ էին ի նմանէ, եւ ոչ տային նմա հարկս, իբրեւ զայլ աշխարհսն: Զի էին արք պատերազմողք, եւ ամրացեալք աշխարհաւ, եւ կռապաշտք: Եւ ուտէին զծերս իւրեանց եւ զպառաւունսն. զի ժողովէին ցեղքն ամենայն որդիք եւ թոռունք եւ թոռնիայք, եւ զծերացեալ ծնողսն իւրեանց մորթէին ընդ բերանն, եւ հանեալ զմիսն եւ զոսկերսն, եփէին եւ ուտէին առանց մնացուածի. եւ զմորթն՝ հանեալ տիկ, լնուին զհնով եւ ընդ առնացի անդամն ըմպէին ամենէքեան, որ յազգէն էին եւ ոչ օտարացեղքն, իբր թէ ի նմանէ են սերեալք, եւ նոցուն սեփական է զայն ուտել եւ ըմպել. եւ զոսկր զազաթան՝ պատեալ ոսկով, նովաւ ըմպէին զբովանդակ տարին:

Չոգաւ ի վերայ նոցա ի մարտ պատերազմի դանն Մանգու, եւ կոտորեաց, եւ հնազանդեաց զօրեղապէս: Եւ դառնալն ի տուն, կալաւ գնա ցաւ մահու եւ վախճանեցաւ: Եւ կալաւ զաթոռն եղբայր իւր Արիք Բուդայն:

Իսկ մեծն Հուլաւու, որ է եղբայր նորուն եւ գլխաւոր ի նմանէ կարգեալ ի վերայ զօրուն՝ որ յԱրեւելս, հրաման ետ ամենայն հնազանդելոց իւրոց առ հասարակ գնալ ի վերայ մայրաքաղաքին տաճկաց Բադրատայ, որ էր նիստ արքայութեանն տաճկաց:

Եւ զթագաւորն, որ նստէր ի նմա, ոչ կոչէին սուլտան կամ մելիք, որպէս սովոր էին զայլսն անուանել, որ ի թուրքաց եւ ի պարսից, եւ ի քրդաց էին բռնացեալք, այլ իսալիֆայ անուանէին, այսինքն՝ յետնամնաց ի Մահմետէ:

Ի վերայ նորա խաղաց մեծն Հուլաու անհամար բազմութեամբ ամենայն ազգօքն հնազանդելովք յեղանակս աշնան եւ ձմերան վասն սաստիկ տօթոյ երկրին: Եւ նախ քան զերթալն իւր հրաման ետ Բաչու-նուինին եւ զօրացն, որ ընդ նմա էին յաշխարհին Հոռոմոց, գնալ պատել զգետն մեծ Տիգրիս, յորոյ վերայ շինեալ է Բաղդատ քաղաք, զի մի ոք փախիցէ նաւուք ի քաղաքէն՝ երթալ մտանել ի Կաստիսրոն, կամ ի Բասրա ամրագոյն: Եւ նոցա անյապաղ կատարեալ զհրամանն, կապեցին կամուրջս նաւեայ ի վերայ գետոյն մեծի եւ ընկեցին ցանցս ամուրս հանդերձ երկաթի կոօք եւ շամփրօք ի մէջ գետոյն եւ յատակսն, զի մի ոք լողալով զերծանիցի. եւ հեռի ի քաղաքէն, զի մի զիտասցեն:

Իսկ խալիֆայն Մուսթասար, որ նստէր ի քաղաքին, հպարտացեալ եւ յանձնապաստան՝ առաքեաց զօր բազում ի վերայ այնոցիկ, որ պահէին զգետն, ի ձեռն առն միոյ զլիաւորի, որում անուն էր Դաւղար, ոստիկան տանն նորա: Որ երթեալ յաղթեաց զառաջինն եւ կոտորեաց ի թաթարէն արս իբրեւ երեք հազար, եւ երեկոյին հասելոյ նստաւ յուտել եւ յըմպել անհոգութեամբ: Եւ առաքեաց ակետաւորս առ խալիֆայն Մուսթասար, թէ՛ «Հարի զամենեսեան եւ զսակաւ մնացորդս սպառեմ ի վաղին»:

Իսկ զօրն խորամանկ եւ բազմահնար թաթարին՝ զգիշերն ամենայն սպառազինեալք եւ կազմեալք, պատեցին շուրջանակի զբանակն տաճկաց, ընդ որս էր եւ Զաքարէ իշխանն՝ որդին Շահնշահի: Եւ ընդ լուսանալ առաւօտուն սուր ի գործ արկեալ՝ առհասարակ կոտորեցին զամենեսին եւ գետամոյն արարին. եւ ոչ ոք մնաց ի նոցանէ ապրեալ բաց ի սակաւուց:

Ի նմին առաւօտու եւ մեծն Հուլաու շուրջանակի պատեաց զքաղաքն Բաղդատ՝ տուեալ ամենեցուն զիրկ մի ի պարսպէն փլուցանել եւ պահել զգուշութեամբ, զի մի՛ ոք փախիցէ. եւ զբաջն Պոռօ եւ զայլս առաքեաց դեսպանս առ խալիֆայն՝ գալ նմա ի հնազանդութիւն եւ հարկել դանին:

Նա խստութեամբ ետ զպատասխանին եւ անարգանօք, գրեալ զանձնէ ջահանգիր, եւ տէր ծովու եւ ցամաքի, պարծելով ի դրօշն Մահմետի. զի՛ «Աստ է, ասէ, եւ թէ շարժեմ զնա, առ հասարակ կորնչիս դու եւ տիեզերք: Եւ դու շուն մի ես, ասէ. թուրք ես, զիա՞րո՞ տաց քեզ հարկս, կամ հնազանդեցայց»:

Իսկ Հուլաուն ո՛չ ըմբոստացաւ վասն անարգանացն եւ ո՛չ գրեաց ինչ զմեծաբանութիւն, այլ միայն զայս ասաց. «Աստուած գիտէ՛ զինչ առնէ»: Եւ հրաման ետ փլուցանել զպարիսպն: Եւ փլուցին առ հասարակ: Եւ ասաց դարձեալ շինել եւ պահել զգուշութեամբ: Եւ այնպէս արարին:

Եւ լի էր քաղաքն զօրօք եւ ամբոխի: Եւ զեօթն որ կացին ի վերայ պարսպին, եւ ոչ ոք նետաձիգ եղեւ ի նոսա, կամ սուր ի գործ էարկ՝ ոչ ի քաղաքէն եւ ոչ ի թաթար զօրացն: Եւ յետ եօթն աւուր սկսան քաղաքացիքն խնդրել զխաղաղութիւն եւ ելանել առ նա սիրով եւ հնազանդութեամբ:

Եւ հրամայեաց Հուլաուն այնպէս առնել: Եւ ելանէին ընդ դրունս քաղաքին անթիւ բազմութիւնք՝ զմիմեամբք ելելու առնելով, թէ ո՛ր յառաջ հասցէ առ նա: Եւ նա

զեկեալսն բաժանէր զօրացն, եւ հրամայէր հեռացուցանել ի քաղաքէն, եւ կոտորել ի ծածուկ, զի մի՛ գիտասցեն այլքն: Եւ կոտորէին զամենեսին:

Եւ յետ չորս ւաուրն ել եւ խալիֆայն Մուսթասար երկու որդուովք եւ ամենայն մեծամեծօքն, բազում ոսկի եւ արծաթ եւ ականս պատուականս եւ մեծագին հանդերձս բարձեալ ընդ իւր ի պէտս պատարագաց Հուլաուին եւ մեծամեծացն: Եւ նա զառաջինն մեծարեաց զնա՝ մեղադրելով ընդ յամէլն եւ ոչ զալ առ նա վաղվադակի, ապա եհարց զնա. «Չի՞ նչ ես դու, աստո՞ւած ես՝ թէ՛ մարդ»: Եւ նա ասաց. «Մարդ եւ ծառայ աստուծոյ»: Ասէ Հուլաուն. «Ապա աստուած ասա՞ց քեզ անարգել զիս եւ շուն կոչել, եւ ոչ տալ շանս աստուծոյ կերակուր եւ ըմպելի: Արդ ի քաղցնուլս՝ շունս աստուծոյ կերիցէ զքեզ»: Եւ սպան զնա ձեռօք իւրովք: «Այդ, ասէ, պատիւ քեզ, զի ես սպանի զքեզ, եւ ոչ ետու այլ ումեք սպանանել»: Եւ զմի յորդուցն խալիֆային հրամայեաց որդոյ իւրում սպանանել, եւ զմիւս որդին տալ գետոյն Տիգրիսի սաղաւաթ. «Չի ոչ մեղաւ մեզ, ասէ, այլ գործակից մեզ եղեւ ի կոտորել զանզգամս»: Եւ ասաց. «Այս այրս բազում արիւն ետ հեղուլ հպարտութեամբն, երթիցէ, տացէ պատասխանի աստուծոյ, եւ մեք անպարտ լիցուք»: Կոտորեաց եւ զայլ մեծամեծսն:

Եւ ապա հրաման ետ զօրացն, որ պահէին զպարիսպն, իջանել կոտորել զբնակիչս քաղաքին՝ ի մեծաց մինչեւ ի փոքունսն: Եւ նոցա կարգ առեալ ըստ օրինակի ոճոյ արտոյ, կոտորեցին անթիւ եւ անհամար բազմութիւն արանց եւ կանանց եւ տղայոց: Եւ զաւուրս քառասուն ոչ դադարեաց սուրն ի գործոյ. եւ նեղեցան, լքան սպանողքն, եւ վաստակեցան ձեռք իւրեանց, եւ զայլս ի վարձու ունէին, եւ կոտորէին անողորմաբար:

Բայց կինն Հուլաուին՝ աւագ խաթունն, քրիստոնէայ էր, որում անունն էր Տօղուզ խաթուն: Սա խնայեաց ի քրիստոնէայսն, որք էին ի Բաղդատ, նեստորական աղանդով, եւ թէ յայլ ազգաց, եւ խնդրեաց յառնէ իւրմէ ոչ սպանանել զնոսա: Եւ եթող զնոսա ընչիւք եւ ստացուածովք:

Եւ հրաման ետ ամենայն զօրուն առնուլ զինչս եւ զստացուածս քաղաքին: Եւ լցան ամենեքեան ոսկուով եւ արծաթով, եւ ակամբք պատուականօք, եւ մարգարտով, եւ մեծագին հանդերձիւք, զի էր քաղաքն փարթամ յոյժ, որ ոչ գտանիւր նման նմա ի վերայ երկրի:

Եւ ինքն Հուլաու կալաւ իւր բաժին զգանձս խալիֆային. եւ եբարձ ի նմանէ երեք հազար եւ վեց հարիւր բեռինս ուղտու. ե՛ւ ձիոյ, եւ ջուոյ, ե՛ւ ի իշուց ո՛չ գոյր թիւր. եւ զայլ տունսն լի զանձիւք կնքեաց մատանեալ իւրով եւ եթող պահապանս, զի ո՛չ կարաց բառնալ զամենայն, զի անչափ էր շատութեամբ: Չի հինգ հարիւր եւ հնգետասան ամ էր, յորմէ հետէ շինեցաւ քաղաքն ի Ջափրէ իսմայելականէ ի ՃՂԴ թուականին հայոց ի վերայ Տիգրիս գետոյ, ի վեր քան զԿատիսբոն, հեռի ի Բաբելոնէ իբր հինգ ւաուր ճանապարհ ի վեր, եւ զամենայն կացեալ էր ի թագաւորութեանն, իբր անյագ տգրուկ կլեալ զամենայն տիեզերս: Եւ այժմ ի բաց փոխեաց յետքն հարիւր եւ եօթն թուականիս հայոց՝ տալով վրէժս արեանցն, զոր եհեղ, եւ չարեացն, զոր գործեաց: Յորժամ լցաւ չափ մեղացն իւրոց առաջի ամենագիտին աստուծոյ, որ հատուցանէ արդար իրաւամբք՝ անաչառ եւ ստուգութեամբ: Եւ դադարեաց գոռ եւ մոլեկան թագաւորութիւնն տաճկաց, որ տեւեաց ամս վեց հարիւր քառասուն եւ եօթն: Եւ առաւ

Բաղդաստ յառաջնում ասուր աղուհացիցն, յերկուշաբաթ օրն յամսեանն նաւասարդի, որ օր քսան էր ամսոյն ըստ շրջագայութեանս:

Եւ զայս ամենայն պատմեաց մեզ իշխանն Հասան, զոր Պոռօն անուանէին, որդին Վասակայ բարեպաշտի, որդւոյ Հաղբակայ, եղբայր Պապաքին եւ Մկղեմայ, հայր Մկղեմայ եւ Պապաքին, եւ Հասանայ, եւ Վասակայ, որ ականատես եւ ականջալուր էր իրացս, մեծ պատուով պատուեալ յաչս դանին:

ԿԱ

Արդ ի նոյն ամի ւաւերելոյն Բաղդաստայ մեծն Հուլաւու ի գալ գարնան ժամանակին զօր գումարեաց եւ ետ ի ձեռն որդւոյ իւրոյ կրսերոյ, որոյ անուն էր Ջիսամութ, եւ զմեծ վերակացու տանն իւրոյ զԻլիգիա-նուինն առաքեաց ընդ նմա գնալ ի կողմանս Եփրատ գետոյ զքօսանաց աղագաւ յառ յաւար եւ ի հնազանդեցուցանել զկողմանս զայնոսիկ: Եւ մինչդեռ անցանէին ընդ քաղաքն Մարտիրոսաց, որ կոչի Մուֆարդին, կոչեցին զնոսա ի հնազանդութիւն տալ զօրս եւ հարկս եւ կեալ անհոգութեամբ: Եւ սուլտանն, որ ի նմա էր յազգէն Եղլեանց, ոչ առ յանձն, այլ զօրս ժողովեալ, ել զկնի նոցա, եւ սպան զոմանս ի նոցանէ, եւ եմուտ ինքն ի քաղաքն, եւ ամրացաւ յերեսաց թաթար զօրուն: Եւ նոցա թողեալ զօրս ի վերայ քաղաքին, ինքեանք չոգան մինչ ի գետն մեծ Եփրատ եւ ի կողմանս Միջագետաց, առին աւար, զոր ինչ գտին, եւ դարձան յաւելին ի զօրսն, որ պահէին զքաղաքն Մարտիրոսաց: Եւ եկեալ առ Հուլաւուն, պատմեցին, զոր ինչ արարին, եւ զապստամբութիւն քաղաքին:

Եւ նա յղեաց զօր բազում ի վերայ քաղաքին. եւ զլիաւորս կացոյց ի վերայ զօրացն զՉաղատայ ոմն, որ զօրավար էր յառաջ եկեալ թաթար զօրուն, եւ ի քրիստոնէից՝ զիշխանն Պոռօ, զոր Հասան կոչէին, արք քաջք եւ անուանիք, երթալ պաշարել զքաղաքն յամենայն կողմանց եւ ո՛չ տալ թոյլ մտողի եւ ելողի:

Եւ երթեալ նոցա հզօրապէս մարտնչէին, եղեալ բարանս եւ փիլիկուանս. հասին եւ զջուրն, որ մտանէր ի քաղաքն: Նոյնպէս եւ քաղաքացիքն կոռուէին ընդ նոսա զօրեղապէս եւ զբազումս սպանին ի թաթարէն եւ ի քրիստոնէիցն, որ ընդ նոսա:

Եւ այսպէս զամս երկու եւ ւաւելի կրեալ պաշարումն, սաստկացաւ սովն ի քաղաքին: Կերան զսուրբ եւ զանսուրբ կենդանիս, եւ ապա սկսան զմարդիկ ուտել առ ի չգոյէ կերակրոյն, զի զօրաւորքն զտկարսն ուտէին: Եւ յորժամ սպառեցան աղքատքն, դարձան ի միմեանս եւ ուտէին հարք զորդիս, եւ կանայք՝ զդստերս. եւ ոչ գրային ի ծնունդս որովայնի իւրեանց. եւ ուրացան սիրելիք զսիրելիս, եւ բարեկամք՝ զձանօթս: Եւ այնպէս պակասեաց կերակուրն, զի զմին լիտր մարդոյ միսն վաճառէին ընդ եօթանասուն դահեկանի: Եւ ամենեւին սպառեաց մարդ եւ կերակուր ո՛չ միայն սոցա, այլ եւ բազմաց այլոց գաւառաց եհաս վտանգ, զի աշխարհ, որ հնազանդեալ էին թաթարին, նեղեցան ի հարկապահանջութեանց եւ ի բեռնակրութեանց, որք տանէին զկերակուր եւ զըմպելի պաշարողաց քաղաքին: Եւ յոլովք մեռանէին ի սաստիկ ցրտոյ ձեանն, որ ունէր զլերինս յեղանակս ձմեռնայինս:

Այլ եւ ամրագոյն երկիրն Սասնու եկին ի հնազանդութիւն ծառայութեան թաթարին, ապաւինեալք յիշխանն Սադուն՝ յորդի Շերբարոքին, ի թոռն Սադունին, քրիստոնէալ

հաւատով եւ մեծ պատուով առ Հուլաւուն. զի այր անձնեայ եւ քաջամարտիկ էր, մինչ զի ընդ առաջին ախոյանիցն կարգեալ էր գնա Հուլաւուն: Սմա ետ զգաւառն Սասնոց, զոր յետոյ ստեցին երդմանն, եւ կոտորեցին զբազումս ի նոցանէ:

Իսկ յորժամ թափուր եղեւ քաղաքն ի մարդկանէ վասն սաստիկ սովուն, առին զքաղաքն եւ կոտորեցին, զորս գտին ներգեւեալս ի սաստիկ սովոյն. այլ եւ գտուտանն եւ զեղբայր իւր ածին կենդանի առ Հուլաւուն: Եւ նա հրամայեաց սպանանել զնոսա սրով, իբրեւ զչարժանիս կենաց եւ զարեանպարտս ամենայն բազմութեան, որք կոտորեցան ի պատճառս նոցա:

Բայց զեկեղեցիսն ոչ քակեցին, եւ ոչ զանթիւ նշխարս սրբոցն, զոր ժողովեաց սուրբն Մարութայ յամենայն ազգաց եւ եղ անդ, զի քրիստոնեայքն, որ ի զօրուն, ծանուցին թաթարին զպատիւ նոցա. այլ եւ ինքեանք իսկ բազում տեսիլս պատմէին զսրբոցն՝ ի վերայ պարսպին լոյս սաստիկ ծագեալ, եւ արս լուսատեսիլս երեւեալ:

Եւ առաւ քաղաքն յԶԹ թուականին հայոց, ի մեծ պահս քառասնորդաց աղուհացից:

ԿԲ

Դարձեալ մեծն Հուլաւու ժողովեաց զբազմութիւն զօրաց իւրոց եւ չոգաւ յԱսորիս, ի Հալապ, եւ ի Դմիշկ, եւ ի Խառան, եւ յՈւռհա, եւ յԱմիթ, եւ յայլ գաւառնն. սասպատակ սփռեալ ի կողմանս կողմանս, եւ ինքն նստաւ ի վերայ Հալապայ պատերազմել ընդ նմա: Եւ սուլտանն, որ ի նմա, էր Յուսուփ յազգէ Սալահադինին, որ աւերեաց զԵրուսաղէմ, դիմացաւ նմա եւ ոչ եկն ի հնազանդութիւն, այլ փակեաց զդրունս քաղաքին ընդդէմ նորա եւ կռուէր զօրութեամբ: Եւ մեծն Հուլաւու պաշարեաց զքաղաքն յամենայն կողմանց, եւ յետ յոլով աւուրց կալաւ գնա բռնութեամբ. եւ սկսան կոտորել զքաղաքն:

Ապա սուլտանն եւ որք ընդ նմա մեծամեծքն, որ ամրացեալ էին ի բերդն, սկսան աղաչել գնա եւ գալ ի հնազանդութիւն նմա: Եւ յանձն առ, եւ հրամայեաց դադարել ի կոտորելոյ զքաղաքն, եւ կալ նմա ի հնազանդութեան եւ հարկել:

Գնաց եւ ի Դմիշկ, եւ նոքա բազում պատարագօք եւ մեծամեծ ծախիւք ելին ընդ առաջ նորա: Եւ նա սիրով ընկալաւ զնոսա, յիւր անուն գրաւեալ կալաւ զՀէմս եւ զՀամա. եւ զայլ քաղաքս բազումս: Առաքեաց զօրս ի վերայ ամուր քաղաքին Մերտինայ, որ հազիւ կարացին առնուլ գնա յետ բազում աւուրց: Կոտորեցին եւ զբազում յեղուզակս՝ վնասիչս ամենայն ազգաց եւ ճանապարհորդաց, զորս դաճարիս անուանէին, թուրք ազգաւ, ամրացեալք ի թաւ մայրիս եւ ի դժուարին վայրս ամրոցաց. անթիւ բազմութիւնք ոչ ումէք հնազանդ, ժողովածու յամենայն կողմանց, արք սրիկայք եւ ապականիչք, եւ մանաւանդ քրիստոնէից: Զբազումս կոտորեցին ի նոցունց, եւ զէւս բազմագոյնս զերեցին. եւ թողեալ ի զօրացն իբրեւ քսան հազար արս կողմնապահս՝ ինքն դարձաւ ձմերել ի դաշտն Հեմիանայ:

Իսկ սուլտանն Մարայ ժողովեալ զօրս բազումս, եկն ի վերայ կողմնապահաց թաթար զօրուն, որոց գլխաւոր էր այր մի, Քիթթուդա անուն, հաւատով քրիստոնեայ, նայիման ազգաւ, այլ մեծ պատուով, որ ել պատերազմաւ ընդդէմ սուլտանին. եւ քաջապէս

մարտուցեալ՝ կոտորեցաւ ամենայն զօրօքն, որ ընդ իւր, զի յոյժ բազումք էին եգիպտացիքն: Եւ կռուեցան ի դաշտն Թաբորական լերինն: Կային ընդ Քիթթուղային ի պատերազմի անդ յոլովք ի հայոց եւ ի վրաց, որք ընդ նմա կոտորեցան: Եւ եղև այս յԶԹ թուականին հայոց:

ԿԳ

Իսկ թագաւորն վրաց Դաւիթ՝ որդի Լաշային, որ կայր ի հնազանդութեան թաթարին, նեղացաւ, ձանձրացաւ ի բազում հարկապահանջութեանցն, որ նեղէին զնա ե՛ւ զամենայն իշխանսն, ե՛ւ զամենայն աշխարհս անհնարին ծանրութեամբ, զոր ոչ կարէին բառնալ: Եթող նա զքաղաք իւր, զՏփիսիս, եւ զաթոռ, եւ զամենայն ինչ, զոր ունէր, եւ փախեաւ ի խորին Ափխազք, եւ յամուրսն Սուանէթոյ. ընդ նմա եւ այլ մեծամեծ իշխանք գաւառաց՝ նեղեալք եւ տառապեալք, ծախեալք եւ գրաւ եղեալք զքաղաքս եւ զգաւառս, եւ ոչ կարացեալք յագեցուցանել զանյագսն՝ ըստ նմանութեան չար սօրկաց: Եւ այնպէս տագնապաւ փախեաւ, զի զկին իւր՝ զԳոնցա թագուհի, եւ զնոր ծնեալ որդի իւր՝ զԴեմետրէ, ոչ կարաց ընդ իւր տանել, բայց միայն զԳիորգի, զանդրանիկ իւր:

Իսկ մեծ ոստիկանն Արդուն՝ զօր բազում գումարեալ, զնաց զհետ փախուցեալ թագաւորին Դաւթի, զի ըմբռնեցէ զնա: Եւ իբրեւ ո՛չ կարաց ժամանել զնա, զբազում գաւառս վրաց կոտորեաց եւ զերեաց անխնայաբար. այլ եւ զգերեզմանատունս թագաւորացն վրաց՝ զԳելաթ, սաստկապէս կոտորեաց եւ քանդեաց. եւ զկաթողիկոսարանն՝ զԱծղոր, նոյնպէս կոտորեաց անողորմաբար:

Բայց յանկարծակի եկին գունդ մի հեծելոց ի վրաց եւ ցուցին մեծ քաջութիւնս, զի զբազումս կոտորեցին ի զօրաց Արդունին՝ իբրեւ հուր ընդ եղէզն ընթացեալ, եւ ինքեանք զնացին ողջանդամ. եւ էին արք իբրեւ չորս հարիւր:

Եւ երկուցեալ Արդունին, ոչ իշխէր այնպէս համարձակ մտանել խուզել զվայրսն: Ապա դարձաւ առ Հուլաւուն, եւ նիւթեաց ի սրտի իւրում չարութիւն, եւ ի կալանս արար զթագուհին վրաց՝ զԳոնցայն, եւ զդուստր իւր՝ զԽոշաքն, եւ զիշխանն մեծ զՇահնշահ, եւ զԶալալն Հասան՝ զտէրն Խաչենոյ, եւ զայլս բազումս՝ պատճառանօք պարտուց եւ հարկի, յորոց բազում զանձս առեալ, հազիւ զերծան ի մահուանէ:

Իսկ զբարեպաշտ եւ զառաքինի իշխանն Զալալ նեղէր անհնարին կտտանօք, բազում հարկս պահանջելով ի նմանէ՝ առաւել քան զկարն. եղեալ փայտ ի պարանոց նորա եւ երկաթ յոտս նորա: Եւ զայս առնէր ընդ նմա վասն առաւել քրիստոնէութեան նորա, զի թշնամիք էին նորա ամենայն տաճկահաւատքն, որք յորդորէին զԱրդունն ի սպանութիւն նորա, զի ասէին. «Սա առաւել թշնամի է դէնիս մերոյ եւ օրինաց»: Ջի եւ Արդունն եւս տաճկակրօն էր. եւ առեալ տարաւ զնա ի Ղազուինն: Իսկ նա գոհութեամբ տանէր ամենայնի, զի յոյժ տեղեակ էր աստուածային գրոց, եւ պահող, եւ աղօթական, եւ պարկեշտ ի կերակուր եւ յըմպելի, եւ ցանկայր մարտիրոսական մահուան:

Իսկ դուստր Զալալին, Ռուզուքան անուն, որ կին լեալ էր Բօրա-նուինին՝ որդւոյ Չարմաղունին, առաջին գլխաւորի թաթարին, զնաց առ Տօղուս խաթունն՝ կին Հուլաւուին, զի թափեցէ զհայր իւր ի ձեռաց Արդունին. Եւ գիտացեալ անօրէն

նստիկանին, առաքեաց վաղվադակի դահիճս եւ ի զիշերի ետ սպանանել զսուրբ եւ զարդար այրն: Եւ երթեալ անօրէն դահճացն՝ անդամ անդամ յօշեցին զնա ըստ նմանութեան սուրբ վկային Յակովկայ՝ նորին չարչարանացն հաղորդեալ, եւ պսակի նորուն արժանացեալ լիցի ի Քրիստոսէ աստուծոյ մերոյ: Այսպէս կատարեցաւ այրն անարատ եւ աստուածապաշտ՝ զընթացսն կատարեալ եւ զհաւատսն պահեալ, յԶԺ թուականին հայոց: Եւ առաքեաց որդի նորա Աթաբէկն արս հաւատարիմս եւ ետ գողանալ զնշխարս հօր իւրոյ, զի ընկեցեալ կայր ի ջրհոր մի ցամաք, զի պարսիկն, որ ի տան իւրում ունէր զնա ի կապանս, տեսեալ նշանս աստուածայինս ի վերայ նորա, զի իբրեւ սպանին զնա՝ իջեալ լոյս աստիկ ի վերայ, խնամարկեալ ընկեց զնշխարս նորա ի ջրհորն, զի յետ աւուրց թաղեսցէ զնա պատուով: Նա եցոյց խնդրողացն զմարմին նորա, եւ պատմեաց զսքանչելի երեւումն:

Եւ նոցա ժողովեալ խնդութեամբ եւ բարձեալ տարան զնա ի տուն իւր, եւ թաղեցին ի վանքն Գանձասար ի գերեզմանս հարց իւրոց: Այլ եւ բերողք նշխարացն տեսին ի ճանապարհի զնոյն տեսիլ լուսոյն ի վերայ նշխարացն:

Եւ կալաւ զիշխանութիւն նորա Աթաբէկն՝ որդի նորա, հրամանաւ Հուլաւուն եւ Արդունին, այր սրբասնունդ, պարկեշտ եւ խոնարհամիտ եւ աղօթական, որպէս զմի ի սուրբ միայնակեցաց, զի ծնողքն նորա այսպէս սնուցին զնա: Սպան Հուլաւուն զիշխանն Ջաքարէ՝ զորդին Շահնշահի, բարուրս եղեալ ի վերայ նորա:

Յայսմ ամի փոխեցաւ առ Քրիստոս մարդասէր եւ հեզ կաթողիկոսն Աղուանից՝ տէր Ներսէս, կալեալ զկաթողիկոսութիւնն ամս քսան եւ եօթն. եւ յաջորդեաց զաթոռն տէր Ստեփանոս՝ մանուկ տիովք:

ԿԴ

Մեծ իշխանն Շահնշահ, որդին Ջաքարէի, ետ զիշխանութիւնն յաւագ որդին իւր Ջաքարէ, զի որդիք բազումք էին նորա՝ Ջաքարէ եւ Աւագ, Սարգիս եւ Արտաշիրն, եւ Իւանէ: Եւ ինքն խնամէր զտուն իւր. եւ Ջաքարէ ընդ թաթար զօրուն երթայր ի գործ պատերազմի, եւ արիութիւն քաջութեան ցուցեալ, մեծարեալ լինէր ի մեծէն Հուլաւունն եւ յԱրդուն նստիկանէն:

Դէպ եղեւ, զի Արդունն զօրօք բազմօք էր ի կողմանս Վրաց, ընդ նմա էր եւ Ջաքարէ: Եւ զաղտ յԱրդունէն եւ յայլ զօրացն զնաց Ջաքարէ ի տեսութիւն կնոջ իւրոյ, որ էր առ հօր իւրում Սարգսի՝ իշխանին Ուխտեաց, որ ապստամբ էր ընդ թագաւորին վրաց Դաւթի: Եւ իմացեալ Արդունին, ազդ առնէ Հուլաւուն: Եւ նա առ ինքն հրամայեաց տանել կապանօք. եւ այլ բարուրս կուտեաց ի վերայ նորա, եւ հրամայեաց սպանանել զնա եւ անդամ անդամ յօշել, եւ արկանել շանց:

Եւ յորժամ լուաւ զգոյժն հայր նորա Շահնշահ ի գիւղն Օձուն, ի նեղասրտութիւն անկեալ՝ ի տրտմութենէն մեռաւ: Եւ տարեալ թաղեցին զնա ի Քոբայրն, զոր առ կինն նորա ի հայոց:

ԿԵ

Աշխարհակալք եւ մեծ զօրավարքն, որ կային յարեւելս եւ ի հիւսիս, ազգականք էին դանին Մանգուի, որ մեռաւ յետ պատերազմին Նենգրանայ: Եւ երկու եղբարք նորա հակառակէին ընդ միմեանս վասն թագաւորութեանն՝ Արիք Բուդայն եւ Ղոպիլայն: Եւ յաղթեաց Ղոպիլայն՝ կոտորելով եւ սպառելով զգօրս Արիք Բուդային, եւ փախստական հանելով զնա յաշխարհէն, եւ ինքն թագաւորելով:

Եւ Հուլաւուն եղբայր էր նոցունց եւ Մանգու դանին. օգնէր նա Ղոպիլային: Եւ Բերքայն, որ ի կողմանս հիւսիսոյ, օգնէր Արիք Բուդային. եւ միւս եւս ազգական նոցին, այլ զօրագլուխ՝ որդի դան Չաղատային՝ անդրանիկ որդւոյն Չանգրզ դանին, Ալդու անուն, նա պատերազմէր ընդ Բերքային, թէ նոցունց խրատովն կոտորեաց Մանգու դանն զազգս նորա. եւ առաքեաց առ Հուլաւուն օգնել նմա յայսմ կողմանէ ընդ դուռն Դարբանդայ: Իսկ մեծն Հուլաւու ել զմեծամեծ եւ զփառաւորագոյն իշխանսն՝ հանգոյն ինքեան, որ կային առ նմա, ի կողմանց Բաթոյին եւ Բերքային՝ զՂուլն, զԲալախայն, զՏութարն, զՄեղանն, զորդի Ղուլին, զՂատաղանն, եւ զայլս բազումս՝ հանդերձ զօրօք իւրեանց, կոտորեաց յանխնայ անողորմաբար զծերս եւ զտղայս, եւ սպառեաց զնոսա կոտորմամբ սրոյ, զի առ նմա կային եւ խառնէին ընդ միմեանս իշխանութեամբ: Եւ սակաւք ի նոցանէ մագապուրծ զերծեալ առանց կանանց եւ մանկանց եւ ընչից, զնացին փախստական առ Բերքայն եւ առ այլ ազգականսն:

Եւ լուեալ զայն Բերքային, ժողովեաց զօրս անթիւս եւ անհամարս զալ առնուլ զվրէժ արեան ազգականացն ի Հուլաւուէն: Իսկ մեծն Հուլաւու ժողովեաց նոյնպէս զգօրս իւր բազմաձեռն եւ արար երիս յառաջս. զմինն ետ ի ձեռս որդւոյն՝ Աբաղա դանին, գումարեաց ընդ նմա եւ զոստիկանն Արդուն, եւ առաքեաց ընդ Խորասան օգնել Ալդուին յայնմ կողմանէ. եւ զմի բաժինն գումարեաց ի դուռն Ալանաց, եւ զայլ զօրսն ընդ իւր առեալ՝ զնաց եմուտ ի ներքս քան զդուռն Դարբանդայ, զի այս երկու մուտք են յԱլանս եւ ի Դարբանդ: Եւ աւերելով զմասն բաժնի Բերքային, եհաս մինչ ի գետն մեծ եւ անհուն, ասպնջական յոլովից գետոց, զոր կոչեն Թերքն Եթիլ, որ ծովօրէն ընթանայ եւ մտանէ ի ծովն Կասբից:

Եւ ել ընդդէմ նորա Բերքայն հզօր ձեռամբ. եւ եղեւ խառնուրդ պատերազմին առ մեծի գետոյն: Եւ բազումք անկան յերկոցունց կողմանցն. եւս առաւել ի կողմանէ Հուլաւուին, զի պաղեցան ի սաստկութենէ ձեանն եւ ցրտին, եւ բազումք գետամոյն եղեն:

Եւ ապա դարձաւ Հուլաւուն եւ եկն ել ի դուրս քան զդուռն Դարբանդայ: Եւ մի ոմն ի զօրագլխաց Հուլաւուին, այր քաջ եւ պատերազմող, զօրօքն իւրովք, Սիրաման անուն, որդի Չարմաղունին, առաջին գլխաւորի թաթարին, ընդդէմ կացեալ զօրացն Բերքային՝ յետս նահանջեաց. եւ ի նա պատասպարեցան փախուցեալքն եւ ապրեցան: Եւ մեղմով ընդդէմ կալով, ել եւ նա ի դուրս քան զԴարբանդն: Եւ կացուցին պահակս ի դրանն Դարբանդայ, եւ ինքեանք եկին ի դաշտն Մուղան ի ձմերոց:

Եւ այսպէս զամս հինգ պատերազմեալք ընդ միմեանս՝ սկսեալք յԶԺ թուականէն մինչ յԶԺԷ թուականն հայոց՝ յամենայն ամի զօր ժողովելով եւ ընդ միմեանս բախելով ի

յեղանակս ձմեռնային, զի յամարայնի ոչ կարէին վասն տօթոյն եւ գետայարոյց լինելոյն:

Յաւուրս յայտոսիկ սկսաւ մեծն Հուլաւու շինել քաղաք բազմատար եւ բազմամարդ ի դաշտին Դառնոյ. եւ եղ հարկս ի վերայ ամենայն հնազանդելոցն՝ բազմութիւն փայտից բերել յամենայն կողմանց ի պէտս շինուածոյ տանց եւ ապարանից քաղաքին, զոր շինէր ի տեղի հովոցաց իւրոց յաւուրս ամարայնոյ:

Եւ տառապէին մարդ եւ անասուն ի խիստ եւ ի դառն վերակացուացն, որ դառնագոյնք էին քան զփարաւոնին ի վերայ որդւոցն Իսրայելի, քանզի լուծս հարիւր եզանց լծէին ի փայտ մի յամենայն կողմանց եւ ոչ կարէին շարժել վասն մեծութեան եւ հաստութեան փայտիցն, եւ հեռաւորութեան եւ դժուար ճանապարհացն ընդ գետս եւ ընդ լերինս. եւ յանխնայ հարկանելով՝ մեռանէին մարդիկ եւ անասունք:

Այլ եւ տունս մեծամեծս կոոց շինեաց՝ անդր գումարեալ զամենայն արուեստաւորս՝ քարանց եւ փայտից եւ նկարուց. զի ազգ մի, զոր տոյիւնքն ասեն, են դիւրք եւ կախարդք, որք տան խօսել ձիոց եւ ուղտուց, եւ մեռելոց, եւ թաղեայ պատկերաց, դիւթական արուեստիւ: Եւ են ամենեքին քուրմք, գերծեալք զլիւօք եւ մօրուօք, եւ ունին փիլոն դեղին զկրծօքն. եւ պաշտեն զամենայն ինչ, եւ առաւել զՇակմոնիա եւ զՄադրին:

Նոքա խաբեցին զնա եւ ասէին պահել զնա անմահ. եւ բանիւ նոցա կայր եւ շարժեր, եւ հեծնոյր՝ տուեալ զինքն ամենեւին կամաց նոցա: Եւ խոնարհեալ երկիր պագաներ զլիւաւորին նոցա յոլով անգամ յաւուրն, եւ ուտէր ի նուիրական սեղանոյն ի տան կոոցն, եւ առաւել մեծարէր քան զամենեսին զնոսա: Վասն որոյ զտաճար կոոց նոցա առաւել մեծարգի յարդարէր:

Իսկ աւագ կանանց նորա քրիստոնեայ էր, որում անուն էր Տօղուս խաթուն. թէպէտ բազում անգամ յանդիմանէր զնա, ոչ կարաց գերծուցանել զնա ի դիւթացն, այլ ինքն աստուածպաշտութեամբ կեցեալ՝ ձեռնտու եւ օգնական էր քրիստոնէից:

Իսկ յԶԺԴ թուականին նշան մեծ երեւեցաւ յերկինս. աստղ մի երեւեցաւ՝ գալով ի կողմանց հիւսիսոյ յարեւելս եւ ի հարաւ: Եւ երկայն ճառագայթք լուսոյ սիւնաձեւ երեւէին առաջի նորա, բայց աստղն նուագ երեւէր եւ երագ ընթանայր. եւ երեւէր իբրեւ աւուրք ամսոյ միոյ եւ այլ ոչ եւս՝ իբրեւ զաստղն զիսաւոր, որ ընդ ժամանակս ժամանակս երեւի՝ ընթանալով յարեւմտից ի հիւսիս. այլ սա երկայնաձիգ շառաւիղօք, եւ օր քան զօր աճէին շառաւիղքն՝ մինչեւ կորեաւ:

Եւ ի սոյն ամի վախճանեցաւ Հուլաւուն եւ կինն իւր Տօղուս խաթունն: Եւ կալաւ զտեղի նորա որդի իւր Աբաղա դանն յԶԺԴ թուականին, եւ առ կին զդուստր հոռոմոց թագաւորին, որում անուն էր Դեսպինա խաթուն, որ եկն երեւելի փառօք. եւ պատրիարքն Անտիոքու, եւ այլ եպիսկոպոսք ընդ նմա. զոր եբեր տէր Մարգիս Եզնկային եպիսկոպոսն, եւ Բենէր վարդապետն. եւ մկրտեալ զԱբաղա դանն՝ ետուն զաղջիկն նմա կին:

Եւ նորա զօր գումարեալ բազում յոյժ, զնաց ընդդէմ կալ պատերազմաւ զօրաց Բերքային, որք էլին ընդ դուռն Դարբանդայ. եւ հարին զբանակս իւրեանց առ ափն

Կուր գետոյ. եւ կալան սոքա աստի, եւ նոքա՝ անտի, ամրացուցեալ զեզր գետոյն
ցանկով եւ փոսիւք խորագունիւք: